

XAMRAYEVA IRODA SAYFULLAYEVNA

RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNI O'QITISH VA TARBIYALASH

O'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

XAMRAYEVA IRODA SAYFULLAYEVNA

RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNI O'QITISH VA TARBIYALASH

O'quv qo'llanma

60112700 – Maxsus pedagogika
(oligofrenopedagogika) ta'lim yo'nalishida
tahsil olayotgan talabalar uchun

“Pages print” nashriyoti
Toshkent – 2025

UO'K: 376-056.36(075.8)

KBK: 74.3ya73

X 18

Xamrayeva I.S.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash [Matn]: o'quv qo'llanma / I.S.Xamrayeva. – Toshkent: "Pages Print" nashriyoti, 2025. – 232 b.

Taqrizchilar:

P.M.Pulatova – TDPU Oligofrenopedagogika kafedrasi professori, pedagogika fanlari nomzodi.

X.S.Akramova – Abdulla Qodiriy nomli Jizzax DPU Maxsus pedagogika kafedrasi dotsenti, PhD.

D.O'.Mallayeva – Toshkent viloyati Olmaliq shahar 6-sonli alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun maxsus maktab defektologopedi.

O'quv qo'llanmada 60112700 – Maxsus pedagogika (Oligofrenopedagogika) bakalavriat ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan "Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" fani doirasida ishlab chiqilgan sillabus "Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" o'quv fanining umumiy masalalari hamda fanga oid asosiy tushunchalar izohi, fanning mazmun – mohiyati qisqacha yoritilgan.

O'quv qo'llanmada bolalarda ruhiiy rivojlanish susayishi muammosining kelib chiqishi, ruhiiy rivojlanishning susayish sabablari va klinik xarakteristikasi, kliniko-psixologik belgilariga ko'ra ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shakllari, ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning psixologik-pedagogik o'ziga xosliklari yoritilgan.

O'quv qo'llanma Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim fakulteti 60112700 – Maxsus pedagogika (Oligofrenopedagogika) ta'lim yo'nalishi bakalavriat talabalari, magistrantlari, inklyuziv ta'lim doirasida tashkil qilingan korreksion sinflarda faoliyat olib boruvchi pedagoglar, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari pedagoglari va ota-onalar uchun mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligining 2023 yil 6 noyabrda "491"-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9910-8938-4-1

© "Pages Print" nashriyoti, 2025

Ushbu o'quv qo'llanmani tayyorlanishiga
ilmiy maslahatlarini bergan ustozlarimiz akademik
GAYRAT BAHRAMOVICH SHOUMAROV va professor
MUBORAK UBAYDULLAYEVNA XAMIDOVAlarga o'z
minnatdorchiligimizni bildiramiz!

KIRISH SO'ZI

Har qanday davlat taraqqiyoti ta'lim tizimi rivojlanganligi bilan chambarchas bog'liq. Shu ma'noda, yangi O'zbekistonni barpo qilishga qaratilgan islohotlar jarayonida, avvalo, ta'lim sohasini zamonaviy andozalar asosida taraqqiy ettirishga, yoshlar kamolotiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Binobarin, dunyodagi bugungi rivojlangan mamlakatlar tajribasiga nazar solsak, tarixning murakkab davrlarida ham eng katta sarmoya ta'limga yo'naltirilganiga guvoh bo'lamiz.

Prezidentimiz **Shavkat Mirziyoyev** davlat rahbari sifatidagi faoliyatining dastlabki davridanoq, yoshlar siyosatiga – yosh avlodning har tomonlama barkamol ulg'ayishi, orzu-umidlari ro'yobga chiqishi, huquq va erkinliklari ta'minlanishi, jamiyatda o'z o'rinlarini topishiga katta ahamiyat bermoqda: **"Umumiy va mushtarak maqsadlar yo'lida milliy jipslik, har bir ishni ilm, aql va ma'rifat bilan, xalq bilan kengashgan holda amalga oshirish, faqat va faqat oldinga qarab borish, bugungi hayotimiz va faoliyatimizning kundalik qoidasiga aylanishi lozim"**, degan g'oyalari yuqorida keltirilgan fikrlarning yorqin dalilidir.

Umuman, keyingi yillarda ta'lim tizimidagi islohotlar jadal tus oldi. Bu borada o'nlab farmonlar, qarorlar qabul qilindi. Konsepsiya va dasturlar hayotga tatbiq etildi. Maktabgacha va o'rta maxsus ta'lim tizimini yuksaltirish bilan birga oliy ta'limni sifat bosqichiga ko'tarish doimiy diqqat markazidagi masalaga aylangan. Shu maqsadda yangi-yangi universitetlar, institutlar ochilmoqda. Xorijning yetakchi oliy o'quv yurtlari filiallari tashkil etilyapti yoki qo'shma dasturlar negizida malakali mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yilmoqda. Pirovardida aholining oliy ta'lim bilan qamrab olinganlik darajasi muttasil oshib bormoqda.

Prezidentimizning Oliy Majlis va xalqimizga yo'llagan Murojaatnomasining muhim yo'nalishlaridan biri ham ta'lim siyosati bo'ldi. Unda maktabgacha ta'lim, o'rta va oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirishning ustuvor masalalari belgilab berildi. **2024 yilga "Yoshlar va biznesni qo'llab-quvvatlash yili"** deb nom berilgani ham, avvalo, yoshlar va ta'lim sohasida boshlangan ulkan ishlar izchil davom ettirilishidan dalolatdir.

Davlatimiz rahbarining 2019 yil 8 oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni tizimni izchil taraqqiy ettirishda muhim dasturilamalga aylandi. Ushbu hujjat mamlakatimizda Oliy ta'lim ravnaqining strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalishlari, vazifalari, o'rta va uzoq muddatli istiqboldagi bosqichlarini belgiladi hamda sohaga oid dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo'lmoqda.

Konsepsiya asosida yurtimizda fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlash, ta'lim sifatini yaxshilash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Har bir sivilizatsiyalashgan jamiyat o'zining mavjudligining asosi sifatida madaniyatning elementi bo'lgan va ushbu jamiyatning rivojlanish darajasini belgilaydigan ta'lim tizimiga ega. Ta'lim boy tajriba va bilimlarni keyingi avlodlarga yetkazishni ifodalovchi shaxsning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. Mamlakatimiz ishlab chiqarishning turli sohalarida malakali ishchi va mutaxassislariga ehtiyoj sezayotgan hozirgi paytda umumta'lim maktablarining o'quvchilar bilimi darajasi va sifati uchun mas'uliyati ortib bormoqda. Umumta'lim maktablarining asosiy maqsadlaridan biri ta'lim sifatini oshirishdir. Jamiyatda ta'lim sohasiga pedagogik e'tiborsizlik sababli tizimli salbiy o'sishlikka olib keladi, bu esa o'quvchini o'ziga xos salbiy sifatlar majmuasi sifatida tushuniladi. **"Pedagogik jihatdan qarovsizlik"** tushunchasi o'quvchining o'qish, yozish, hisoblash, savodxonlik ko'nikmalari, tahlil qilish, umumlashtirish kabi intellektual ko'nikmalarining sust shakllanishi yoki o'zlashtirmasligi bilan ifodalanadi.

Pedagogik jihatdan qarovsiz qolgan bolalar ko'pincha maktabni tashlab, xavf guruhlariga qo'shilib qolishadi. Ushbu hodisa axloqiy, ijtimoiy va iqtisodiy nuqtai nazardan juda katta muammolarni keltirib chiqaradi va bu jamiyat uchun katta xavf tug'diradi.

Jamiyatda **"o'zlashtirmaslik"** tushunchasi ko'p qirrali hodisa bo'lib, o'quvchi maktab ta'limini o'zlashtirishda muvaffaqiyatsizlikka uchrash holatiga nisbatan qo'llaniladi. Shu sababli uni o'rganishda, aniqlashda keng qamrovli yondashuvlarni talab qiladi. Muvaffaqiyatsizlik deganda xulq-atvor va ta'lim natijalari ta'lim tashkilotining o'quv va didaktik talablariga javob bermaydigan holat tushuniladi. O'zlashtirmaslik o'quvchilarni bilimlarni o'zlashtirish, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, ijodiy faoliyat tajribasini shakllantirish va kognitiv munosabatlarni tarbiyalashda umumta'lim maktabining majburiy talablari bilan mos kelmasligi sifatida ham talqin etiladi.

Muvaffaqiyatsizlikning oldini olish uning barcha salbiy elementlarini o'z vaqtida aniqlash va ijobiy bartaraf qilishni o'z ichiga oladi. Umumta'lim maktabi o'quvchilarining qobiliyatsizligi, tabiiy ravishda, ularning individual xususiyatlari va rivojlanish sharoitlari bilan bog'liq. Korreksion pedagogika maktabda bolalarga ta'lim va tarbiya berishni ana shu shartlarning eng muhimi deb biladi.

Hozirgi vaqtda umumta'lim maktablaridagi bolalarning ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning eng ko'p miqdorini, guruhini ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tashkil etadi. Bunday bolalar maktab ta'limini o'zlashtirishga tayyor emaslar va umumta'lim maktabi dasturlarini o'zlashtirishda katta qiyinchiliklarga duch keladilar, ya'ni, bunday holatlar: o'ta yuqori darajada pedagogik qarovsiz qolganliklari; aqliy, kognitiv va shaxsiy rivojlanishdagi salbiy og'ishlar; oliy nerv tizimida aqliy funksiyalar rivojlanishdagi kechikishlarning yuzaga kelishi; shaxsiy fazilat, qadriyatlar va munosabatlarning buzilganligi bilan ifodalanadi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asosanib, o'quv qo'llanmada talabalar hamda bo'lajak mutaxassislarida fan sohasi doirasida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishni, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni maxsus ta'lim-tarbiya jarayoni nazariyasi va amaliyoti, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning xususiyatlari, ularni rivojlantirish, korreksiya vositalarini ishlab chiqish, qo'llash, o'rganish, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ixtisoslashtirilgan ta'lim va umumta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limga yo'naltirilgan korreksion sinflarda korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish mazmuni, shakllari, vositalari va usullari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish maqsad qilib olingan.

I BOB. «RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNI O'QITISH VA TARBIYALASH» O'QUV FANINING UMUMIY MASALALARI. FANGA OID ASOSIY TUSHUNCHALAR

1.1. «Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash» o'quv fanining maqsadi, vazifalari va predmeti

REJA:

1. "Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" o'quv fanining maqsadi, vazifalari va predmeti
2. Bolaning ruhiiy rivojlanish omillari va ularning ahamiyati
3. Boshlang'ich ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning asosiy sabablari ("Pedagogik qarovsizlik" tushunchasining mazmuni) va bartaraf etish yo'llari
4. "Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik" tushunchasining tibbiyot, psixologiya va pedagogika sohalarida tavsiflanishi
5. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash muammosining xarakterli jihatlari

Tayanch tushunchalar: bola, bolalar, ilk yosh davri, bolalik davri, maktabgacha tarbiya yosh davri, ta'lim, boshlang'ich ta'lim, pedagogik qarovsizlik, bilimni o'zlashtirmaslik, bolaning ruhiiy jihatdan rivojlanishi, ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik.

1. "Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" o'quv fanining maqsadi, vazifalari va predmeti

Nogironligi bo'lgan bolalar¹ (bola) - barqaror jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiiy nuqsonlari tufayli hayotiy faoliyati cheklanganligi munosabati bilan davlat va jamiyat tomonidan ijtimoiy yordam ko'rsatilishiga

¹ Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar

hamda o'z huquqlari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishiga muhtoj o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan shaxslar².

Bir necha yillar davomida o'tkazilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar bir qator xususiyatlari bilan farqlanadi.

Ilm-fan sohalarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning quyidagi toifalari ajratiladi:

1. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar (kar, zaif eshituvchi, kech kar bo'lgan);
2. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'r, zaif ko'ruvchi);
3. Tayanch-harakat apparatida nuqsonlari bo'lgan bolalar (BSF);
4. Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar;
5. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar;
6. Intellektual nuqsonlari bo'lgan bolalar (aqli zaif);
7. Emotsional-hissiy sohalarida nuqsonlari bo'lgan bolalar (autizm sindromli);
8. Rivojlanishida murakkab nuqsonlari bo'lgan bolalar (ikki va yoki uchta nuqson kombinatsiyasi).

Hozirgi paytda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar orasida eng katta va xilma-xil guruhni (markaziy nerv tizimining organik va/yoki funksional yetishmovchiligi, noqulay ta'lim-tarbiya sharoitlari va boshqalar) hamda turli xil etiologik omillar bilan tavsiflanadigan (kognitiv faollikning pasayishi, umumiy intellektual rivojlanishdagi kechikish, ta'lim olish va aqliy faoliyatning pasayishi, ta'lim faoliyati va yoki xulq-atvorni boshqarishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy kommunikativ muloqotning yetishmasligi) ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tashkil etadi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik - bu bolalik davridagi ruhiiy patologiya³ning eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. Ko'pincha bunday bola maktabgacha ta'lim muassasasining tayyorgarlik guruhida yoki maktabda o'qishni boshlaganida, ayniqsa, bolaning 7-10 yoshida aniq ko'zga tashlanadi, chunki bu yosh davri katta diagnostika imkoniyatlarini

² "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari tug'risida"gi Ўзбекистон Respublikasining Qonuni. T.: 2020 йил 15 октябрь. ЎРҚ-641-сон. <https://lex.uz/acts/5049511>

³ **Patologiya** - organizmdagi kasallik jarayonlarini va organizmning normal holatdan chetga chiqish sabablarini o'rganuvchi fan.

beradi. Tibbiyotda ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holati shaxsiy yetuklik va intellektual rivojlanishning sekin sur'ati, yengil kognitiv buzilish bilan tavsiflangan intellektual yetishmovchilikning chegaraviy shakllari guruhiga kiradi. Ko'pgina hollarda, ruhiy rivojlanishi sustlashganlik turg'unligi bilan ajralib turadi, faqat korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim va tarbiya sharoitida, garchi, kompensatsiya uchun tendensiya zaif ifodalangan bo'lsa-da, qayta tiklanadigan rivojlanish mavjud va buni samarali amalga oshirish mumkin.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni umumta'lim muassasasiga integratsiyalashuvi sharoitida o'qitish va tarbiyalash muammosining hozirgi holatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, jamiyatning ijtimoiy tartibiga munosabat ilg'or pedagogik hamjamiyat yondashuvlarining optimal muvozanatini aniqlashga urinishi ekanligini ta'kidlashga imkon beradi. Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarni rivojlantirish ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi va mutaxassislarga korreksion rivojlantiruvchi ishlarining yo'nalishlari va mazmunini belgilashda aniq ko'rsatmalar beriladi, bu esa ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash va ijtimoiy moslashish darajasini oshirishga imkon beradi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'quv-tarbiyaviy jarayonini tashkil etish va ularning mazmunini boyitish va bolalarning mustaqil hayotga moslashishini, muvaffaqiyatli intellektual rivojlanishini, ijtimoiy moslashuvini va jamiyatga integratsiyasini maksimal darajada oshirishga qaratilgan psixologiya, pedagogika, tibbiyot sohasidagi ko'plab mutaxassislarning e'tiborini tortgan (B.G. Ananyev, L.O. Badalyan, L.I. Bojovich, L.S. Vigotskiy, M.N. Ilina, V.V. Lebedinskiy, N.N. Malofeyev, L.M. Shipitsina va boshqalar).

O'quv fanining maqsadi – talaba-yoshlarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash sohasida professional, umum kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish; ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonini tashkil qilishning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish; ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash jarayonini boshqarish; bakalavr talabalarda (bo'lajak mutaxassis) maxsus pedagog va logoped sifatida kelajakdagi amaliy faoliyati uchun muhim bo'lgan intellektual patologiya tufayli yuzaga keladigan ruhiy rivojlanishi sustlashganlikni unga o'xshash holatlardan farqlash va aniq tashxis qo'yish bo'yicha bilim, amaliy ko'nikma va malakalar hosil qilish.

O'quv fanining vazifalari:

- bakalavr talabalarni maxsus pedagogikaning nazariy-amaliy tushunchasi va vazifalari bilan tanishtirish;
- talabalarda ilg'or pedagogik tajribalarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- talabalarga maxsus pedagogika, maxsus psixologiya va korreksion-rivojlantiruvchi adabiyotlar bilan ishlashni o'rgatish;
- ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan ishlashning ta'limiy-tarbiyaviy metodlari va rivojlantirish yo'llarini o'rgatish;
- ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda o'quv natijalarining yutuqlarini monitoring qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni tarbiyalayotgan ota-onalar bilan ishlash prinsiplari va shakllari haqida tushuncha berish va hokazo.

O'quv fanining predmeti:

"Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" fanini o'rganishning shakli, metodi va vositalari tashkil etadi.

Har bir sivilizatsiyalashgan jamiyat o'zini mavjudligining asosi sifatida madaniyatning muhim bo'g'ini bo'lgan va ushbu jamiyatning rivojlanish darajasini belgilaydigan ta'lim-tarbiya tizimiga ega.

Tarbiya - aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon.

Tarbiya – bu o'quv jarayonining asosi hisoblanadi. Shuning uchun zamonaviy maxsus ta'limda nafaqat ta'lim sifati, balki ijtimoiy moslashgan shaxsni tarbiyalash, shakllantirish va rivojlantirish muammosi juda dolzarbdir. Tarbiyaviy ish mazmunining o'quv faoliyatining asosiy tarkibiy qismi: kognitiv, mehnat, badiiy-estetik, ijtimoiy yo'naltirilganlik, jismoniy tarbiya va sport, erkin muloqotdir.

Ta'lim - ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon¹. Ta'lim boy tajriba va bilimlarni keyingi avlodlarga yetkazishni ifodalovchi shaxsning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi.

¹ "Ta'lim tizimida" gi Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Т.: 2020 йил 23 сентябрь. ЎРК-637-сон. <https://lex.uz/docs/5013007>

Ta'lim – insonning ajralmas huquqi hisoblanadi. Biroq, yaqin vaqtlarga qadar alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar, uning namoyon bo'lish shakllaridan qat'i nazar, umumta'lim maktablarida o'qish imkoniyatiga ega emasdilar. Deyarli barcha umumta'lim maktablari harakatlanishi qiyin bo'lgan nogironlar uchun mutlaqo imkonsiz bo'lgan: ular zarur pandus yoki liftlar bilan jihozlanmagan. Umumta'lim maktablarida qoida tariqasida eshitish, ko'rish va nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish uchun sharoit bo'lmagan. Endilikda esa, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlash maqsadida yurtimizda inklyuziv ta'limni joriy qilinishi natijasida umumta'lim maktablariga qabul qilinadilar.

O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosatining bosh g'oyasi ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, milliy ta'lim tizimini jahon ta'lim standartlariga tenglashtirish, kadrlar tayyorlash milliy modeliga muvofiq zamonaviy bilimlarni puxta egallagan, erkin va mustaqil fikrlovchi, har tomonlama rivojlangan komil insonni tarbiyalab voyaga yetkazish va malakali mutaxassisni tayyorlashdan iborat.

Xulosa qiladigan bo'lsak, mamlakatimizda ishlab chiqarishning turli sohalarida malakali xodim va mutaxassislarga ehtiyoj sezayotgan hozirgi paytda umumta'lim maktablari o'quvchilarining bilim darajasi va sifati uchun mas'uliyati ortib bormoqda. Umumta'lim maktablarining asosiy maqsadlaridan biri ta'lim sifatini oshirishdir. Bolalarning ruhiy jihatdan rivojlanishida esa zamon talabi darajasida tashkil etilgan ta'lim va tarbiya jarayoni g'oyatda muhim ahamiyatga ega ekanligi XIX asrlarning o'rtalaridan boshlab ko'p bora ta'kidlanib kelinmoqda.

2. Bolaning ruhiy rivojlanish omillari va ularning ahamiyati

Bola ruhiyati doimiy rivojlanish holatida bo'ladi. Bolaning ruhiy rivojlanishi – bu muhim jarayon hisoblanadi.

Ma'lumki, hayot davomida inson jismoniy va ruhiy jihatdan rivojlanib boradi. Lekin bolalik, o'smirlik va o'spirinlik davrida rivojlanish nihoyatda kuchli bo'ladi. Bola mana shu yillarda ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan o'sishi, o'zgarishi tufayli shaxs sifatida kamolga yetadi. Tarbiya, irsiyat (nasl) va muhit bolaning rivojlanishida asosiy o'rin tutadi. Agar ana shu uchta omil bolaga ijobiy ta'sir qilsa, u kelajakda barkamol inson bo'lishi va salbiy tomondan ta'sir qilsa, badaxloq insonga aylanishi mumkin.

Bola ruhiy funksiyalarining rivojlanish mohiyati shundan iboratki, ular bolaning ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish jarayonida rivojlanadi. Bola insonlar orasida, insoniy predmetlar hamda munosabatlar olamida dunyoga keladi va yashaydi. Bu predmet va munosabatlarda esa ijtimoiy amaliyot tajribasi qayd etilgan. Bolaning rivojlanishi esa mana shu tajribani o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon kattalar tomonidan doimiy rahbarlik qilish sharoitlarida, ya'ni ta'lim, tarbiya orqali amalga oshiriladi.

Ruhij taraqqiyot jarayonining qonuniyatlari, uning omillari hamda harakatlantiruvchi kuchlari haqidagi bilimlarsiz bolani tarbiyalash ishini ham amalga oshirib bo'lmaydi.

Mutafakkirlarning asarlarida bolaning ruhiy rivojlanishi uchun tarbiya, irsiyat va muhit ta'siri alohida ta'kidlangan. Shu uch omilning ichida tarbiyaning roli, ayniqsa, ahamiyatli hisoblanadi. Ammo, tarbiya ta'sirining kuchi va natijasi irsiyat va muhit kabi omillarning hamkorligi bilan belgilanadi. Chunki nasl va muhitda kamchilik bo'lsa, tarbiyaning ta'siri sezilmasligi mumkin. Quyida biz uchta omil haqida allomalarning qarashlarini keltiramiz.

Bolaning ruhiy rivojlanishida tarbiyaning ahamiyati

Tarbiya – inson kamolotiga ta'sir etuvchi tashqi va eng muhim omil hisoblanadi. “Tarbiya” arabcha so'z bo'lib, “o'stirdi, rahbarlik qildi, isloh qildi” degan ma'nolarni bildiradi.

Allomalardan Rog'ib Asfihoniy tarbiyani quyidagicha ta'riflaydi: “Tarbiya bir narsani bir holdan ikkinchi holga o'tkaza borib, batamom nuqtasiga yetkazishdir. Tarbiyaning ma'nolaridan biri, insonning diniy, fikriy va axloqiy quvvatlarini uyg'unlik va muvozanat ila o'stirishdir”.

Tarbiyani insonga yetkazishda ota-onaning o'rni beqiyosligini Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) ta'kidlaydilar. Abu Hurayra (roziyallohu anhu) dan rivoyat qilinadi: “Nabiy (sollallohu alayhi va sallam): “Har bir tug'ilgan bola faqat fitrat (sof tabiat) bilan tug'iladi. Bas, ota-onasi uni yahudiy yoki nasroniy yoki majusiy qiladi...”. Bu hadisi sharifdan (irsiyat, ya'ni biologik omil) insonni shakllanishida tarbiyaning muhimligini bilib olamiz.

**Bolalarning ruhiy jihatdan yetarlicha
rivojlanishi irsiyat, tashqi muhit va
ta'lim-tarbiyaga bog'liq!**

O'rta Osiyolik mutafakkirlardan Forobiy va Abu Ali ibn Sino inson tarbiyasiga ta'sir etadigan omillar ahamiyatiga e'tibor berganlar.

Forobiy inson kamolotida ta'lim-tarbiyaning muhimligini ta'kidlab: Munosib inson bo'lish uchun insonda ikki xil imkoniyat: ta'lim va tarbiya olish imkoniyati bor. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi, tarbiya esa kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir..." deydi.

Abu Ali ibn Sino oila tarbiyasida ota-onaning o'rniga alohida to'xtalib: "Bola tug'ilgach, avvalo, ota unga yaxshi nom qo'yishi, so'ng uni yaxshi tarbiya qilishi kerak... Agar oilada tarbiyaning yaxshi usullaridan foydalanilsa, oila baxtli bo'ladi" degan fikrni ilgari suradi.

Maxsus pedagogika va maxsus psixologiya sohalarining asoschisi, pedagog, psixolog L.S.Vigotskiy bolaning ruhiy rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchi roli haqidagi qoidani birinchilardan bo'lib ilgari surgan. Uning fikricha, ta'lim taraqqiyotdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtiradi. Uning ta'limoti juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. L.S.Vigotskiy ta'limotiga ko'ra, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni differensiyalashgan holda ta'limga jalb etish vazifalari yoritilgan.

Shuningdek, L.S.Vigotskiyning taraqqiyotning ikki zonasi haqidagi g'oyasi ham rivojlanish jarayonini boshqarish uchun katta ahamiyat kasb etadi. L.S.Vigotskiy bola ruhiy taraqqiyotining ikki muhim zonasini ajratib ko'rsatadi:

1. Yaqin kelajak taraqqiyot zonasi

• Agar bola biror topshiriqni kattalar yordami bilan bajara olsa, bu uning yaqin rivojlanish darajasi, zonasidan dalolat beradi. Yaqin kelajak zonasi bizga bolaning ertangi kunini, rivojlanishining dinamik holatini aniqlashga yordam beradi.

2. Aktual taraqqiyot zonasi

• Agar bola topshiriqni mustaqil ravishda bajara olsa, bu uning aktual taraqqiyot zonasini ko'rsatadi.

Shu bilan birga L.S.Vigotskiy ta'lim-tarbiya jarayonida bir tomondan, bolaga salohiyati yetmaydigan, uning aktual rivojlanish darajasi va yaqin imkoniyatlariga to'g'ri kelmaydigan talablar qo'ymaslik kerakligini ta'kidlaydi. Boshqa tomondan esa, pedagog bugun bola kattalar yordami bilan, ertaga esa mustaqil tarzda bajara olishini bilsa, bola taraqqiyotini jamiyat talablariga mos ravishda, maqsadga muvofiq tarzda takomillashtirib borishi mumkin.

Bolaning ruhiy rivojlanishida irsiyat (nasl)ning ahamiyati

Bola ruhiyatining rivojlanishida naslning ta'siri deganda ota-onadan bolaga meros bo'lib o'tadigan jismoniy xususiyatlari (tananing tuzilishi, sochining, ko'zining, terining rangi, bo'y-basti) shuningdek, tananing vertikal holdagi harakati, tafakkur va nutq rivojlanishi, mehnat qilish qobiliyati, tug'ma holatda o'tadigan qobiliyatlar va xususiyatlar tushuniladi.

Ilm-fanda naslga alohida e'tibor qaratiladi. Chunki nasl pokiza va ota-ona ma'rifatlari, axloqli bo'lsa, bu xususiyatlar tug'ma holatda bolaga o'tadi va kelajakda komil insonga aylanadi. Agar ota-ona ma'rifatdan yiroq va axloqsiz bo'lsa, ulardan tug'iladigan farzand jamiyatga zarar keltirishi mumkin. Lekin ota-onadan tug'ma holatda o'tadigan qobiliyat va xususiyatlar o'z holicha rivojlana olmaydi, go'yo u "mudroq" holda bo'lib, uning uyg'onishi - rivojlanishi uchun qulay muhit va muttasil tarbiya kerak.

Bolaning ruhiy rivojlanishida muhitning ahamiyati

Bola kamolotiga ta'sir etadigan omillardan biri tashqi muhit hisoblanadi. Muhit deganda kishiga tabiiy ta'sir etadigan tashqi voqealar majmui tushuniladi. Bunga tabiiy muhit, oila muhiti va ijtimoiy muhit kiradi.

Tabiiy (geografik) muhit – insonning hayot tarziga, xarakteri va mehnat faoliyatiga ta'sir etadi. Masalan, shimolda istiqomat qilayotgan inson, janubda yashayotgan insondan nafaqat jismoniy ko'rinishi, shu bilan birga ruhiyati, dunyoqarashi va xususiyatlari bilan ham ajralib turadi.

Oila muhiti – insonning shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Chunki bola ko'z ochib ota-onasini, qarindosh-urug'ini ko'radi. Uning jismoniy va ruhiy rivojlanish davri oila ta'sirida shakllanadi. Agar oilada islomiy muhit mavjud bo'lsa, bolaning axloqi go'zal va fazilatli bo'lib ulg'ayadi.

Ijtimoiy muhit – ishlab chiqarish munosabatlari va ularni tartibga solib turadigan ijtimoiy qonun-qoidalar insonga alohida ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy aloqa, ya'ni insonlararo o'zaro munosabatlar natijasida odam bolasi hayotga va mehnatga tayyorlanadi, kerakli tajriba va bilimlarni egallaydi. Jamiyatda ma'naviy muhit yaxshi, adolat ustuvor bo'lsa, inson faoliyatiga ijobiy ta'sir qilishi va aksincha bo'lsa, salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Demak, bolaning ruhiy rivojlanishida ta'lim-tarbiya, muhit va irsiyat muhim hisoblanadi. Nega bugungi kunda o'tmishda yashab o'tgan Imom Buxoriy, Forobiy, Beruniy va G'azzoliy kabi olimlarga o'xshagan insonlarni uchratmaymiz? Chunki ularning irsiyati toza, ota-onalari solih va soliha bo'lishgan, ular yashagan davrda ilm, ma'rifat va taraqqiyot o'zining cho'qqisiga chiqdi, ya'ni muhit yaxshi bo'lgan va eng asosiysi, ajdodlarimizning tarbiyasiga mas'ul bo'lgan ota-onalari va ustozlari o'z vazifalarini a'lo darajada bajarishgan, tarbiyalarida nuqson bo'lmagan. Agar farzandlarimizning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi bu omillardagi nuqsonlarni bartaraf etsak, albatta kelajak avloddan Imom Buxoriy, Imom G'azzoliyga o'xshagan zabardast olimlar yetishib chiqadi.

3. Boshlang'ich ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning asosiy sabablari ("Pedagogik qarovsizlik" tushunchasining mazmuni) va bartaraf etish yo'llari

Jamiyat uchun **"ta'limni o'zlashtirmaslik"** - ko'p qirrali hodisa bo'lib, o'quvchi maktab ta'limini o'zlashtirishda muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shu sababli uni o'rganishda, aniqlashda keng qamrovli yondashuvlarni talab qiladi. Muvaffaqiyatsizlik deganda xulq-atvor va ta'lim natijalari ta'lim tashkilotining o'quv va didaktik dastur talablariga javob bermaydigan holat tushuniladi.

Bilimni o'zlashtirmaslik o'quvchilarni bilimlarni o'zlashtirish, ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, ijodiy faoliyat tajribasini shakllantirish va kognitiv munosabatlarni tarbiyalashda umumta'lim maktabining majburiy talablari bilan mos kelmasligi sifatida ham talqin etiladi.

O'zlashtirmaslik, ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'quvchilar tomonidan davlat ta'lim standarti asosida ishlab chiqilgan o'quv dasturini egallashlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida aqliy va amaliy jarayonlar, ko'nikma va malakalar shakllanadi. Bunday boshlang'ich bilimlarning yetarli bo'lmasligi umumta'lim maktabi dasturini egallashda qiyinchiliklar tug'dirib, ba'zan ayrim o'quvchilarning ta'limdan chetga chiqib qolishlariga sabab bo'ladi. Bunday hollarda agar bolalar rivojlanishida buzilishlar bo'lsa, maxsus korreksion va individual ishlarini tashkillashtirish orqali o'zlashtirmaslikning oldini olish mumkin. Buning uchun o'zlashtirmaslikning sabablarini aniqlash, diagnostika qilish lozim.

Umumta'lim maktablaridagi o'zlashtirmaslik sabablari qator pedagog va psixologlar (Y.K.Babanskiy, T.A.Vlasova, M.A.Danilov, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, V.I.Zikova, A.R.Luriya, N.A.Menchinskaya, A.A.Smirnova, L.S.Slavina, M.S.Pevzner) tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan. Tadqiqotchilar o'zlashtirmaslik sabablari sifatida bolaning maktab ta'limiga tayyor emasligini, ijtimoiy va pedagogik qarovsizlikni, maktabgacha yoshdagi turli kasalliklar natijasida bolaning jismoniy jihatdan zaiflashganligini, turli nutq, eshitish va ko'rish kamchiliklarini, aqli zaiflikni hamda o'quvchilar va pedagoglar orasidagi salbiy holatlarni ko'rsatadilar. Har bir qiyinchilik bilan oz miqdordagi o'zlashtirmovchi bolalar qamrab olingan.

O'zlashtirmovchi o'quvchilar orasida asosiy kontentni (deyarli 50 %) ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tashkil qiladi. Bunday taraqqiyot kamchiliklari, shakllari N.V.Babkina, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, M.G.Reydiboy, G.YE.Suxarevalar tomonidan tahlil qilingan. Bularning barchasi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ona qornida, tug'ruq jarayonida, ilk bolalik davrida markaziy nerv sistemasining zararlanishi oqibatida kelib chiqadigan rezedual qoldiq holatlar orasida bog'liqlik borligini ta'kidlashadi. Markaziy nerv sistemasining zararlanishi natijasida bunday bolalarda umumta'lim maktabi ta'limiga ham fiziologik, ham jismoniy, ham ma'naviy-ruhiy tomondan tayyor emasliklari yuzaga keladi.

Umumta'lim maktabi ta'limiga ruhiy jihatdan tayyor bo'lmalik quyidagicha namoyon bo'lishi mumkin:

1. Tashqi olam haqidagi tasavvur va bilimlarning yetarli emasligida;
2. Aqliy jarayonlar, ko'nikma va harakatlarning yetishmasligida;
3. Ichki va tashqi nutq rivojlanishining orqada qolishida;
4. Ma'lum qiziqish va motivlarda namoyon bo'ladigan bilishga bo'lgan qiziqishlarining chegaralanganligida;

5. O'z xulq-atvorlarini nazorat qila olmasliklarida ko'zga tashlanadi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar yuqoridagi barcha ko'rsatkichlar bo'yicha umumta'lim maktabi ta'limiga tayyor bo'lmaydilar. Ularning ruhiy xususiyatlari qator o'ziga xos belgilari, ko'rinishlari bilan normal va aqli zaif bolalardan farq qiladi. Albatta, bu xususiyatlar, ya'ni ruhiy jarayonlar: idrok, diqqat, xotira, nutq, tafakkur va boshqalarning xususiyatari bilan belgilanadi.

Umumta'lim maktabi o'quvchilarining bilim olishga qobiliyatsizligi, tabiiy ravishda, ularning individual xususiyatlari va rivojlanish shart-sharoitlari bilan bog'liq. Korreksion pedagogika sohasi umumta'lim maktabida bolalarga ta'lim va tarbiya berishni ana shu shartlarning eng muhimi deb biladi. Bir qancha olimlar, xususan, A.M.Gelmont, Y.Z.Gilbux, N.P.Lokalova, V.S.Setlin va boshqalar maktab ta'limini o'zlashtirmaydigan bolalar guruhiga quyidagi holatlarni kiritadilar:

Umumiy va chuqur – ya'ni uzoq vaqt davomida ko'pgina yoki barcha o'quv fanlarini o'zlashtira olmaslik;

Qisman – biroq nisbatan salbiy barqaror o'sish – 1 - 3 tagacha o'quv fanlarini (masalan, matematika, fizika, chet tillari – ingliz tili va boshqalar) o'zlashtira olmaslik;

Epizodik – masalan, muayyan o'quv fanlari ichidagi bo'lim, bob yoki mavzularni o'zlashtira olmaslik;

Ta'lim jarayonidan umumiy orqada qolishlik;

Ba'zi bir o'quv predmetlaridan orqada qolishlik;

Aniq o'quv predmetlarini o'zlashtira olmaslik – bilimlarni o'zlashtirishda yashirin bo'shliqlar;

Yashirin o'zlashtira olmaslik – bunda o'quvchining ta'lim olishga bo'lgan munosabatining salbiy tomonga o'zgarishi.

O'zlashtira olmaslikning oldini olish uning barcha salbiy elementlarini o'z vaqtida aniqlash va ijobiy bartaraf qilishni o'z ichiga oladi. Ta'lim

olishdagi o'zlashtira olmaslikni samarali bartaraf qilish uchun uning sabablarini bilish, aniqlash muhim ahamiyatga ega. Umumta'lim maktablaridagi bolalarning ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning asosiy sabablariga quyidagilarni kiritish mumkin, ya'ni:

Pedagogik qarovsiz qolgan bolalar;

Sensor analizatorlarida qisman buzilishning mavjudligi (masalan, eshitishida, ko'rishida, nutqiy va tayanch-harakat apparatida, o'qish va yozish hamda hisoblash ko'nikmalarini o'zlashtirishdagi buzilishlar);

Yengil darajadagi aqli zaiflik;

Aqliy faoliyatdagi buzilishlar (serebroastenik holatlar sababli);

Psixik rivojlanishning orqada qolishi (psixik rivojlanishi sustlashgan bolalar) va boshqa ko'plab sabablarni kiritish mumkin.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarga nisbatan ba'zan "pedagogik qarovsiz bola" jumlasini qo'llaniladi. "Pedagogik qarovsizlik" deganda ko'p holatlarda voyaga yetmaganlar bilan ishlash nazoratchilari ro'yxatida hisobga olingan yoki olinmagan, giyohvandlik va spirtli ichimlikka ruju qo'ygan, o'g'rilik va bezorilikka moyil o'quvchilar nazarda tutiladi.

"Pedagogik qarovsizlik" zamonaviy ta'lim tizimining jiddiy muammolaridan biridir. Bu pedagogik jarayon to'liq amalga oshirilmagan, o'z maqsadiga erisha olmagan va o'quvchilarning yetarli darajada o'rganish va rivojlanishini ta'minlamaydigan holat.

"Pedagogik qarovsizlik" tushunchasi atrof-muhitning salbiy ta'siri va noto'g'ri tarbiya natijasida bolalar va o'smirlarning axloqiy ongi va xulq-atvoridagi me'yordan barqaror og'ish sifatida qaraladi.

I.A.Kirova tahriri ostida nashr qilingan pedagogik lug'atda bu tushuncha tarbiyadagi kamchiliklar tufayli shaxsning xulq-atvoridagi me'yordan chetga chiqish sifatida qaraladi. Asosiy sabablari: oilada to'g'ri tarbiyaning yo'qligi, maktab va pedagoglarning tez-tez o'zgarishi, ko'chaning salbiy ta'siri va e'tiborsizlik.

S.S.Gil quyidagi ta'rifni beradi - bu pedagogik sabablarga ko'ra yuzaga keladigan va pedagogik usullar bilan tuzatilishi kerak bo'lgan bolaning yetarlicha rivojlanmaganligi, tarbiyasining buzilganligi, xulq-atvorining yomonligi, bola rivojlanishining o'z imkoniyatlaridan, yosh talablaridan ortda qolishi.

“Pedagogik qarovsizlik” tushunchasi o'quvchining o'qish, hisoblash, savodxonlik ko'nikmalari, tahlil qilish, umumlashtirish kabi intellektual ko'nikmalarining sust shakllanishi bilan ifodalanadi.

Pedagogik qarovsiz qolgan bolalar ko'pincha maktabni tashlab, xavf guruhlariga qo'shilib qolishadi. Ushbu hodisa axloqiy, ijtimoiy va iqtisodiy nuqtai nazardan juda katta muammolarni keltirib chiqaradi va bu xavflidir.

Hozirgi vaqtda umumta'lim maktablaridagi bolalarning ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning eng ko'p miqdorini, guruhini ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tashkil etadi. Bunday bolalar maktab ta'limini o'zlashtirishga tayyor emaslar va umumta'lim maktabi dasturlarini o'zlashtirishda katta qiyinchiliklarga duch keladilar, ya'ni, quyidagi holatlar:

o'ta yuqori darajada pedagogik qarovsiz qolganliklari;

aqliy, kognitiv va shaxsiy rivojlanishdagi salbiy og'ishlar;

oliy nerv tizimida aqliy funksiyalar rivojlanishidagi kechikishlarning mavjudligi;

shaxsiy fazilat, qadriyatlar va munosabatlarning buzilganligi bilan ifodalanadi.

Bolaning (*bola (bolalar)* – erta yosh davridan o'n sakkiz yoshga to'lgunga (*voyaga yetgunga*) qadar bo'lgan shaxs (*shaxslar*)) **ruhiy jihatdan rivojlanishi** – murakkab, oliy psixik funksiyalarning genetik jihatdan aniqlangan, turli xil tashqi omillar ta'sirida aqliy funksiyalarning (ongli) yetuklikka erishishi.

Bolalikning erta yosh davri – bola hayotining juda muhim davri bo'lib, barcha organlar va tizimlarning shakllanib yetilish davri hisoblanadi.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bola aqliy rivojlanishining chorak qismi hayotining birinchi 3 yili ya'ni, erta yosh davrida amalga oshadi. Mutaxassislar N.M.Aksarin, L.S.Vigotskiy, R.Zazzo, A.V.Zaporojets, C.I.Novoselova, D.B.Elkonin erta bolalik davrini inson hayotidagi maxsus, eng muhim boshlang'ich bosqich sifatida belgilaydi. Bu tezkor hissiy rivojlanish davrida vizual-samarali fikrlash, ikkinchi signal tizimini va uning asosiy funksiyalarini hamda bolaning shaxs sifatida shakllantirilishida erta bolalik ta'limi muhitini yaratishni taqozo etadi.

Erta bolalik ta'limi bu – bolani hayotining ilk davridan doimiy o'rganuvchilar qilib tarbiyalash va bu orqali kelajak hayotining barcha sohalarida muvaffaqiyat muhitini yaratish. YA'ni, bu o'z hayot yo'lining maqsadini oldindan to'laqonli belgilay oladigan bolani shakllantirish.

**Yoshlikda olingan bilim –
toshga o'yilgan naqsh kabi.**

Mutaxassislar erta bolalik davridan so'ng har qanday boshqa yoshdagi bola juda tez rivojlanmasligini ta'kidlashadi. Bola juda zaif va nochor jonot sifatida tug'iladi va qisqa vaqt ichida **tashqi muhitga moslashadi**. Bolada kattalarning va atrof-muhitning ta'siri ostida, tez sur'atda mazmunli xatti-harakatlar (birinchi tabassum, yaqinlarini tanib olish, ularning harakatlariga, yurishlariga, nutqiga taqlid qilish) hosil bo'ladi.

Asosiy **aqliy funksiyalarga** quyidagilarni kiritish mumkin:

gnostik (grekcha γνώσις - bilim) – bilish, idrok qilish, qabul qilish, tan olish;

praksis (grekcha πράξις - jarayon) – amaliyot, maqsadga yo'naltirilgan harakatlar;

nutq, xotira, o'qish, yozish, hisoblash, diqqat, tafakkur, fikrlash (analitiko-sintetik faoliyat, solishtirish, taqqoslash, tasniflash va umumlashtirish qobiliyati), **his-tuyg'ular, iroda, xulq-atvor, o'z-o'ziga baho berish** va hokazolar kiradi.

V.V.Lebedinskiy (2003) bolalarda oliy psixik funksiyalar rivojlanish buzilishlarining 6 ta asosiy turini ajratib ko'rsatgan. Bular:

1. Psixik funksiyalarning tiklab bo'lmaydigan darajadagi rivojlanmaganligi (oligofreniya);

2. Psixik funksiyalarning jarohatlangan holda rivojlanishi (demensiya - avvalgi davrlarda normal aqliy rivojlanishning mavjudligi);

3. Psixik funksiyalarning shartli yetishmovchiliklar bilan rivojlanishi (ko'rish, eshitish qobiliyatining buzilganligi va somatik kasalliklar);

4. Psixik rivojlanishning (faktlarni buzib ko'rsatishga ko'ra) buzilganligi (erta bolalik autizmi);

5. Psixik rivojlanishning nomutanosibli (psixopatiya – telbalik, jinnilik);

6. Psixik rivojlanishning sustlashganligi (dastlabki holatiga (asl holiga tiklana oladigan) tiklanishiga ko'ra – to'liq yoki qisman).

Bular orasida psixik rivojlanishi sustlashganlik holati bolalik davrida psixo-nevrotik patologiyaning eng keng tarqalgan shakllaridan biri sifatida qayd etiladi.

4. "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" tushunchasining tibbiyot, psixologiya va pedagogika sohalarida tavsiflanishi

Tibbiyotda "ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" holati intellektual yetishmovchilikning chegaraviy shakllari guruhiga kiruvchi aqliy rivojlanishning sekinlashishi, kognitiv buzilishlar bilan tavsiflanadi (Abu Ali Ibn Sino (Avitsenna), M.I.Balinskiy (1857), V.M.Bexterev, F.Pinell, J.Konnoli, J.D.Eskirol, K.Vernike, E.Krepelin (1856-1926), E.Bleyler (1911), S.S.Korsakov (1887), I.M.Sechenov).

Ruhiy rivojlanish kasalliklari – bu bosh miya kasalliklaridir, degan tushuncha bilan bir qatorda ruhiy o'zgarishlar – butun organizmdagi o'zgarishlarga bog'liq, degan tushuncha ham mavjud. Shu bilan birga "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" sindromi ko'p hollarda doimiy, biroq kompensatsiya va qayta tiklanadigan rivojlanish tendensiyasi bilan boshqa alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalardan ajralib turadilar hamda maxsus tashkil etilgan korreksion ta'lim va tarbiya sharoitidagina yetarlicha ta'lim va tarbiya olishlari va bilimlarni o'zlashtirishlari mumkin bo'ladi.

Bolalar populyatsiyasi orasida ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning tarqalishi (mustaqil shartlar guruhi sifatida) ruhiy kasalliklarning umumiy tarkibida 8-10 % ni tashkil qiladi (L.M.Kuznetsova). Sindrom sifatida aqliy rivojlanishdagi orqada qolishlar, albatta, juda tez-tez uchraydi.

"Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" termini 1959 yilda G.YE.Suxareva tomonidan taklif qilingan bo'lib, ruhiy rivojlanishi sustlashganlik qabul qilingan yosh meyorlariga nisbatan aqliy kamolotning normal tezligining sekinlashishi sifatida tushuniladi. "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" avvalgi normal rivojlanish davrisiz erta bolalikdan boshlanadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash muammosi yuzasidan V.I. Lubovskiy, A.Y. Ivanova, T.V. Yegorova, T.V. Rozanova, U.V. Ulyenkova, N.G. Poddubnaya va boshqalar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Korreksion pedagogika sohasining ilmiy tadqiqotlari qatorida "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" holati mutaxassis olimlar tomonidan jadal o'rganilmoqda. "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" hodisasi, birinchi navbatda, ruhiy rivojlanishning sekinlashishi, shaxsiy yetuklik, kognitiv faoliyatning qo'pol bo'lmagan buzilishi bilan namoyon bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini kompensatsiyalanish⁵ (lotincha o'rni qoplash, to'ldirish), qayta rivojlanish va tiklanish xususiyatiga egaligi bilan nuqson tuzilishi va miqdoriy ko'rsatkichlari bo'yicha oligofreniyadan farq qiladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik (RRS) – bu aqliy yetishmovchilikning cheklangan shakli bo'lib, shaxsiy yetuklik, kognitiv sohaning qo'pol buzilishi, psixikaning umumiy yoki alohida funksiyalarining (motor, sensor, nutqiy, hissiy, irodaviy sohalar) vaqtinchalik orqada qolish sindromi hisoblanadi.

Bunday holat klinik ko'rinish emas, balki psixologik rivojlanishning sekin tempda borishidir. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning intellektual qobiliyati, ularning yoshiga mos kelmasligi bilan namoyon bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'zlarining bilimi, ko'nikmasi, shaxsiy yetukligi, xulq-atvori jihatidan maktab ta'limini boshlashga tayyor bo'lmaydilar.

"Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" termini psixologik-pedagogik tushuncha bo'lib, birinchi navbatda, bolaning psixik va aqliy faoliyati rivojlanishining orqada qolishi bilan xarakterlanadi. Bunday orqada qolishlikning sababini 2 guruhga ajratish mumkin. Bular: tibbiy-biologik va ijtimoiy-psixologik sabablar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik (RRS) – bu tushuncha doimiy va turg'un aqli zaiflik haqida emas, balki aqliy faoliyat rivojlanishi tezligining sekinlashganligiga oid tushuncha bo'lib (eng avvalo, ruhiy rivojlanish tempining sekinlashganligi), maktabda ta'lim-tarbiya olish davrida umumiy bilimlar zahirasidagi yetishmovchiliklar, tasavvur qilishning cheklanganligi, fikrlash qobiliyatining kamolotga yetmaganligi, diqqatning maqsadga qaratilmaganligi, aqliy faoliyat jarayonlarida tez toliqishlik, o'yinga bo'lgan qiziqishining ustunligi bilan ifodalanadi.

⁵ **Kompensatsiya** (lotincha – o'rni to'ldirish, qoplash) - meyoriy holatdan og'ishlarning o'rni qoplash; kompensatsiyalanish – organizmda buzilgan organlarning birmuncha tiklanishi, nuqson o'rni to'ldirish.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" termini umuman psixikaning rivojlanishida yoki uning individual funksiyalarida (motor, sensor, nutqiy, hissiy-irodaviy sohalarida) vaqtinchalik orqada qolish sindromlari tushuniladi.

5. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash muammosining xarakterli jihatlari

Ilm-fan sohaları, amaliyot va tajribalar shuni ko'rsatadiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash muammosini muvaffaqiyatli hal qilish uchun ularning individual va intellektual xususiyatlarini hisobga olgan holda maxsus, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil qilish lozim.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik ko'p hollarda maktabgacha ta'limning maktabga tayyorlov guruhlarida yoki maktabda (boshlang'ich ta'lim davrida), ayniqsa, 7-10 yoshlarda bolaning ta'limi boshlanishi bilan yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunki bu yosh davri har bir bola uchun katta diagnostik imkoniyatlarni yaratadi.

Boshlang'ich ta'lim – kichik maktab yoshidagi bolalarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, ko'nikma va malakalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

Boshlang'ich ta'limning tashkil etilishi bilan bola o'z-o'zini anglay boshlaydi va rivojlana boradi. O'quv faoliyatiga ehtiyojning ortishi esa uning o'qishiga bo'lgan qiziqishini mustahkamlay boshlaydi. O'quv faoliyatini egallay olishi bilim olish malakasini shakllantiradi. Xuddi ana shu o'qishga bo'lgan istak va ko'nikma o'quvchini o'quv faoliyatini subyekt sifatida namoyon etadi. Bu esa L.S.Vigotskiyning ta'lim va rivojlanish haqidagi nazariyasini tan olinishini ko'rsatadi. Bolaning faoliyati ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, hayotning ijtimoiy sharoitlari bilan belgilanadi.

Har qanday bajarilayotgan ish, albatta, tizimli bajarilishi kerak. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaning kamchiliklarini korreksiyalash ishlari, birinchi navbatda, sifatli diagnostika o'tkazish (tashhis qo'yish) bilan boshlanadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda boshlang'ich ta'lim yo'nalishini aniqlash maqsadida oraliq va yakuniy diagnostika o'tkaziladi. Ushbu bosqichda o'quvchilarga aniq tashhis qo'yiladi. Diagnostika o'z ichiga quyidagilarni oladi: turli fanlar bo'yicha dasturni o'zlashtirish

analizi (hisobdan nazorat ishi, diktant, nazorat ishi, matnni qayta o'qish va boshqalar); maktab sharoitida bolalarning psixo-emotsional holatini o'rganish – har bir bola moslashish bosqichining o'ziga xos davomiyligiga, shuningdek, uning kursining og'irligiga bog'liq. Bolaning maktabga yoki yangi sinf jamoasiga moslashishi o'rtacha 1,5-3 oydan 1-1,5 yilgacha davom etishi mumkin. Bolaning maktab hayotiga qanchalik tez va qanchalik muvaffaqiyatli moslashishi ko'p jihatdan kattalarning (pedagoglar va otalar) munosabatiga, xushmuomalaligiga va vazminligiga bog'liq.

Shuni yaxshi bilishimiz kerakki, boladagi kamchiliklarni korreksiyalash va bolani rivojlantirish bo'yicha har qanday istiqbolli dastur uning psixikasining holati va uning shaxsiyatini rivojlantirishning o'ziga xos individual xususiyatlari to'g'risida aniq xulosaga asoslangan taqdiridagina samarali bo'lishi mumkin. Xulosaning to'g'riligi nafaqat to'g'ri tanlangan va haqiqiy psixodiagnostika usullariga bog'liq (bu o'z-o'zidan muhim, lekin pedagog mustaqil ravishda hal qila oladi), balki, eng muhimi, ushbu usullar yordamida olingan ma'lumotlarni professional talqin qilishga bog'liq.

L.S.Vigotskiy: "Diagnostikada tadqiqotchining vazifasi rivojlanishning nafaqat ma'lum simptomlarni aniqlash va ularni ro'yxatga olish yoki tizimlashtirish, hodisalarni tashqi, o'xshash xususiyatlarga ko'ra guruhlash emas, balki, faqat ushbu tashqi ma'lumotlarni professional qayta ishlash yordamida rivojlanish jarayonlarining ichki mohiyatiga kirib boradi", deb ta'kidlaydi. (L.S. Vigotskiy, 1983, 302-303-b).

Professional mutaxassislik maxsus pedagogga olingan diagnostika ma'lumotlarini to'g'ri tahlil qilish asosida ruhiy jarayonlar, shartlar va belgilar, bolaning keyingi rivojlanishi uchun zarur bo'lgan sharoitlar to'g'risida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Yana bir muhim jihat – ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda intellektual toliqishlarning kuchayishi, bu bolalar jamoasida amalga oshiriladigan dasturning tematik bo'limlarini bajarish uchun zarur bo'lgan muddatni uzaytiradi, shuningdek o'rganilgan materialni o'zlashtirish darajasini belgilaydi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashdagi muammolar:

- adaptiv qobiliyatlarning rivojlanmaganligi;
- o'ziga xoslik, o'quvchilarning noto'g'ri xatti-harakatlari, kattalar va tengdoshlar bilan munosabatlarni o'rnatish qobiliyatining yo'qligi;

- tevarak-atrofimizdagi dunyo haqida fikrlarning torligi, ijtimoiy tajribaning yetishmasligi (darajasi pastligi);
- nerv sistemasining nozikligi, tez toliqishlik;
- ota-onalar bilan o'zaro munosabatlarning yetarlicha emasligi (ota-onalarning pedagogik savodxonligi yetarlicha rivojlanmagan).

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar uchun o'quv materialining mazmunini ishlab chiqish prinsiplari:

- o'quvchining hayotiy tajribasiga tayanish;
- o'quv materialining amaliy yo'nalishini kuchaytirish;
- o'rganilayotgan material mazmunidagi ichki bog'lanishlarga e'tibor qaratish;
- o'rganilayotgan material, hodisalarning muhim belgilarini, xususiyatlarini aniqlash;
- o'rganilayotgan material hajmini yetarliligini aniqlash va boshqalar.

Boshlang'ich ta'limda har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bajarilayotgan har bir harakat ma'lum maqsadga – predmetga qaratilganligi uchun ham faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini o'zgartirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchisi daftarga muayyan matnni yozayotganda, uning harakati yozuvga qaratilgan bo'ladi va yozuv orqali bilim ko'lamini kengaytirishga harakati oshadi. Samarali pedagogik va psixologik hamkorlikni ta'minlash uchun pedagog qo'shimcha rag'batlantirish va pedagogik ta'sir vositalaridan foydalanishi kerak, bu esa ba'zan maxsus tayyorgarlikning yetishmasligi tufayli ichki qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, **ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun o'quv jarayonini tashkil etishning yana bir muhim vazifasi** - yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, "ruhiiy rivojlanishi sustlashgan" o'quvchilar bilan ishlashda ularning kasbiy malakasi darajasini oshirish, maxsus pedagog (oligofrenopedagog), defektolog va tibbiyot mutaxassisi kabi yuqori ixtisoslashgan mutaxassislarni jalb qilish kiradi.

Ta'lim tashkilotining asosiy vazifasi – o'quvchiga zarur bo'lgan minimal bilimlarni berish, uning ijtimoiy moslashuvi uchun zarur bo'lgan

shaxsiy fazilatlarni tarbiyalash, unda keyingi ta'lim yoki amaliy faoliyatga tayyorligini ta'minlaydigan ko'nikma va malakalarni rivojlantirishdir.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni umumlashtirgan holda ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning asosiy xarakterli jihatlari quyidagilarda namoyon bo'lishi mumkin:

- o'z xulq-atvorini nazorat qila olmaslik;
- o'z-o'zini boshqarish qobiliyatining pastligi;
- diqqat jarayonlarining barqaror emasligi (diqqat jarayonlarining yetishmasligi);
- ixtiyoriy xotiraning yetishmasligi;
- talaffuz qilish jarayonida ovozdagi buzilishlar;
- tafakkur rivojlanishining orqada qolishi;
- lug'at boyligining kambag'alligi;
- ishechanlik qobiliyatining pasayganligi;
- e'charchoqning kuchayib borishi;
- hissiy-irodaviy sohaning yetukligidagi buzilishlar;
- umumiy ma'lumotlar va bilimlarni eslab qolishning (esda saqlashdagi e'chklanganlik) e'chklanganligi;
- tabiiy va aniq fanlar hamda matematika sohasiga oid misol va masalalarni hisoblashdagi qiyinchiliklarga duch kelish.

O'rganilayotgan mavzu yuzasidan xulosa qiladigan bo'lsak, "Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik" bir necha asosiy klinik va psixologik shakllarda namoyon bo'ladi. Bular bolaning rivojlanishidagi dinamik prognozga ega bo'lgan konstitusional, somatogen, psixogen, organik-serebral shakllarda bo'lib, har biri o'ziga xos xarakterlidir.

Aqli zaif bolalardan farqli o'laroq, bu bolalar mavjud bilimlar doirasida intellektual topshiriqlarni bajaradilar va kattalar yordamidan samarali foydalana oladilar. Shu bilan birga, ba'zi hollarda emotsional sohaning rivojlanishidagi kechikish (infantilizmning har xil turlari) birinchi o'ringa chiqadi va intellektual sohadagi buzilishlar keskin ifoda etilmaydi. Boshqa holatlarda aksincha, intellektual soha rivojlanishining sekinlashishi ustunlik qiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. "Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" o'quv fanining maqsadi, vazifalari va predmetini tavsiflab bering.
2. Bolaning ruhiy rivojlanish omillari va ularning ahamiyatini izohlab bering.
3. Boshlang'ich ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning asosiy sabablari nimada va bartaraf etish yo'llarini yoritib.
4. "Pedagogik qarovsizlik" tushunchasining mazmun va mohiyatini yoritib.
5. V.V.Lebedinskiy bolalarda oliy psixik funksiyalar rivojlanish buzilishlarining nechta asosiy turini ajratib ko'rsatgan va ular qaysilar?
6. "Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" tushunchasining tibbiyotda, psixologiyada, pedagogikada qanday tavsiflanadi?
7. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash muammosining xarakterli jihatlari izohlang.

1.2. Bolalarda ruhiy rivojlanish susayishi muammosining yuzaga kelishi

REJA:

1. Bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganligi muammosining yuzaga kelishi
2. Bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganligi muammosining ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etilishi
3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda maktabga, ta'lim-tarbiya olishga nisbatan salbiy munosabatlarning shakllanish sabablari
4. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlari

Tayanch tushunchalar: ruhiy rivojlanishning sustlashganlik muammosi, o'yin faoliyati, o'qish faoliyati, diagnostika, pedagogik diagnostika, ruhiy rivojlanishning orqada qolishi, psixologik tayyorgarlik, psixologik tavsifnoma, birlamchi intellekt.

1. Bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganligi muammosining yuzaga kelishi

Ruhiy rivojlanishning sustlashganlik muammosi MDH davlatlarida dastlab 1960 yillar oxiri va 1970 yil boshlarida o'rganila boshlandi. 1979 yillargacha bunday bolalar ruhiy rivojlanishining susayishi vaqtinchalik, o'tib ketadigan holat deb hisoblangan. Bir qator ilmiy, amaliy tekshirishlardan aniqlandiki, (M.S.Pevzner, K.S.Lebedinskaya, V.I.Lubovskiy, G.YE. Suxareva) bolalarda ruhiy rivojlanishning sustlashganligi holati nisbatan turg'un xarakter kasb etishini ko'rsatdi.

K.S.Lebedinskayaning 1980 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, umumta'lim maktabi boshlang'ich sinfiga qabul qilingan o'quvchilarning 5,8 % ni ruhiy rivojlanishi sustlashgan (RRS) bolalar tashkil etgan. Shunga yaqin ma'lumotlar yurtimiz viloyatlaridagi maktablarni tekshirgan vaqtda ham olingan.

Bizga ma'lumki, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalar uchun asosiy faoliyat bu – O'YIN va O'QISHdir.

Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarga aqliy tarbiya berish bilan birga ularni irodaviy-hissiy jihatdan ham maktab ta'limiga tayyorlash lozim.

Bolalar maktab ta'limiga qadam tashlar ekanlar, ularda shaxsiy sifatlar, o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari ham shakllantirilib boriladi.

Bola shaxsining rivojlanishi hamda unda axloqiy, ijtimoiy xulq shakllanishi birinchilar qatorida yunon olimi Protagor tomonidan asoslangan. Birinchi 1000 kun davomida bola miyasi juda tez rivojlanadi. Miyada bog'lanishlar qanchalik ko'p bo'lsa, miyaning ma'lumot qabul qilish jarayoni shunchalik kuchli bo'ladi. Uning fikricha, jamiyatda yaxshilik va yomonlik, ezgulik va johillik tushunchasi mavjud. Shuning uchun bola shaxsiga ta'sir ko'rsatish, muloqotni axloqiy mazmunda olib borish, hayotiy qiyinchiliklarni ijobiy hal qila olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish lozim. Bunday ta'sirdan maqsad, uning fikricha, nafaqat insonda axloqiy meyorlarni takomillashtirish, balki u yashayotgan ijtimoiy sharoitlarga moslashishiga yordam berishdan iborat. Uning qarashicha, bola ruhiyatining tabiiy rivojlanishi uchun maqsadsiz yo'naltirilgan ijtimoiy ta'sir uning ijtimoiylashuviga yordam bermaydi.

O'sha davrlarda qadimgi Yunonistonda «Bolaning ijtimoiy faol va moslashuvchan bo'lib shakllanishiga qanday qulay sharoitlar zarur?» degan savol qo'yilgan edi.

Protagor ijtimoiy moslashuv uchun tashqi ta'sir zarurligini, ya'ni bolaga ta'lim berishda boshqalar tomonidan ta'sir ko'rsatish usulini ma'qullaydi. Yunonistonda bolaga ta'sir ko'rsatishning eng qulay usuli **“notiqlik san'ati”** hisoblangan. Protagor bola tarbiyasida notiqlik san'ati orqali o'qitish asosiy o'rinda turadi, deydi. Odamlarga so'z orqali ta'sir ko'rsatish, ularni qiziqtirish va o'z fikriga ishonitirish mumkin. Rim va Yunoniston olimlari so'z va nutq boyligiga ega insonlar jamiyatda o'z o'rnini topishi oson bo'lishini ilgari suradilar. Notiqlik san'ati iqtidor mezonlari bilan bog'liq ekanligini asoslaydilar. Protagor o'qish va mashq orqali inson aqliy, axloqiy jihatdan takomillashadi va jamiyatga loyiq fuqaro bo'la oladi, degan g'oyani asoslaydi.

Darhaqiqat, maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarining «Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari» sohasida ham bolada nutq va tilni rivojlantirish bo'yicha ko'rsatkichlar berilgan. Mazkur soha bo'yicha o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganidan so'ng **6-7 yoshli bola:**

nutqni eshitadi va tushunadi;

o'z nutqida to'g'ri talaffuz, qulay grammatik shakllar va xilma-xil gap konstruksiyalaridan foydalanadi;

ikkinchi tilni o'rganishga qiziqish namoyon qiladi;

ikkinchi tilni egallash bo'yicha dastlabki bilimlarini ko'rsatadi;

badiiy adabiyot asarlariga qiziqish namoyon qiladi;

so'zning lug'aviy, bo'g'inli va fonetik tuzilishi to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi;

turli ma'no shakllarini mustaqil ravishda tuzish va so'zlab berishni biladi, yozishning dastlabki malakalari va vositalaridan foydalanishni biladi.⁶

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda sharq va yunon olimlari tomonidan keltirilgan pedagogik g'oyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

O'qish faoliyatida muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, doimo o'zining yomon o'zlashtirishini anglashi natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning shaxsi va xulq-atvorida salbiy xislatlar shakllana boshlaydi, bu esa ta'lim-tarbiya jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday o'quvchilar o'zlarining ruhiy, jismoniy, shaxsiy xususiyatlariga ko'ra, umumta'lim maktabi dasturini umumta'lim maktab sharoitida yetarlicha o'zlashtira olmaydilar.

Dastur materiallarini to'liq egallamasdan, ko'r-ko'rona ravishda sinfdan-sinfga ko'chirish natijasida ularning aqliy darajasi o'rtaidagi tafovut ortib boradi. Shu sababli bunday bolalarni mumkin qadar erta yoshligidayoq aniqlab, maxsus maktablarga o'tkazish lozim.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga nisbatan e'tiborning kuchayishi umumta'lim maktablardagi o'zlashtirmaslik masalasi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zlashtirmaslik muammosi juda ham murakkab va dolzarbdir. Bu muammo bugun paydo bo'lgan emas, balki ta'lim-tarbiya yuzaga kelgan vaqtdan beri hukm surib kelmoqda.

So'nggi yillarda bu muammo yanada kengaydi. Buning asosida o'quv dasturlarning takomillashishi, yangilanishi, murakkablashishi, yangi o'quv

⁶ **“Ilk qadam”** maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat o'quv dasturi. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018 yil 7 iyuldagi 4-sonli hay'at yig'ilishi qarori bilan tasdiqlangan. - T.: 2018. 8-b.

2. Bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganligi muammosining ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etilishi

Mamlakatimizda 1970-yillardan keyin psixologlar, pedagoglar, metodist olimlar tomonidan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni izchil ravishda o'rganish boshlandi. Dastlab bunday bolalar fandagi sohalarining boshqa yo'nalishlarida o'rganilar edi. 1970-yillargacha bo'lgan psixologik, pedagogik ishlar umumiy yo'nalish asosida amalga oshirilgan. Bular ichiga asosan o'zlashtirmovchi o'quvchilarning keng guruhi kiritilib, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar esa kichik bir guruh sifatida o'rganilgan.

Chet el adabiyotlari tahlil qilinganda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ta'lim-tarbiyasi muammosini tadqiq etishda 4 ta turli xil yondashuvli yo'nalishlar borligini ko'ramiz. Ko'p hollarda bu yo'nalishlar bir-biriga o'xshab ketadi.

Birinchii yo'nalish – Yevropa mamlakatlarida keng yoyilgan bo'lib, ular asosan muammoni sof pedagogik jihatdan o'rganadilar. Bu yo'nalish tarafdorlari izlanishlarida bunday bolalar ta'limga yetarlicha tayyorlanmagan, qobiliyatsiz yoki ta'limda qiynaladigan bolalar deb yuritiladi. Ular ta'limda turli sabablar asosida qiynaladigan bolalarning barchasini bir guruhga kiritadilar. Markaziy nerv sistemasining zararlanishidan tortib, ba'zi analizatorlar nuqsonlarini, xatto pedagogik qarovsiz bolalarni ham shu guruhga kiritadilar.

Ikkinchi yo'nalish tarafdorlari ta'limdagi qiyinchiliklarni oiladagi noxush tarbiya sharoitlari bilan bog'laydilar. Bunday sharoit bolada sensor tajribalarning chegaralanib qolishiga olib keladi, shuning oqibatida bolaning aqliy taraqqiyotida orqada qolish yuzaga keladi. shaxsning shakllanishiga to'sqinlik qiladi. noxush oila sharoitlarini yaxshilashni talab qiladigan bolalarni “moslashmaganlar”, pedagogik qarovsizlar deb nomlaydilar. Rivojlanishida orqada qolayotgan bolalar ta'limi AQSH va Angliyada shunday nuqtai-nazardan qaraladi.

Uchinchi yo'nalish tarafdorlarini asosan Germaniya defektologlari tashkil etib, ular rivojlanishida orqada qolib, maxsus ta'lim-tarbiyaga muhtoj bolalarni axloqi buzilgan bolalar deb qaraydilar. Ma'lum yoshdagi ta'lim-tarbiya bevosita axloqni shakllantirish shaklida amalga oshiriladi.

To'rtinchi yo'nalish tarafdorlari A.Shtraus va L.Letinen tomonidan taklif etilgan oqimlarni rivojlantirayotgan psixiatr vrachlar, psixonevrologlar va psixologlarni o'z ichiga oladi. Bu oqimga asosan ta'limdagi barcha

qiyinchiliklar ma'lum darajadagi markaziy nerv sistemasida bo'lgan rezidual qoldiq holatlar asosida yuzaga kelib, bu holatlar bolaning ilk rivojlanish davrlaridagi qo'pol bo'lmagan buzilishlar asosida kelib chiqadi deb ko'rsatadilar. Bunday bolalar guruhini bosh miyasi minimal buzilgan bolalar deb nomlaydilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida mamlakatimiz olimlari (K.K.Mamedov, G'.B.Shoumarov) ishlarida ham bu masalaning turli tomonlari e'tiborga olinib, ilmiy-nazariy tadqiqot ishlari olib borilgan.

“Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik” tushunchasi aqli zaiflik singari psixologik – pedagogik tushuncha bo'lib, bolaning ruhiy rivojlanishining orqada qolishini ifodalaydi. Bunday orqada qolishning asosiy sabablariga bosh miyaning minimal, yuzaki, yengil zararlanishi, tug'ilish vaqtidagi, homila davrida yoki bolaning ilk yoshidagi zararlanishlari kiradi. Noxush ijtimoiy omillar asosiy sabab bo'lmasdan, balki ikkilamchi sabablarga kiradi. Turlicha bo'lgan **biologik xususiyatlar** va **fiziologik funksiyalar** o'sish va rivojlanishning tezlashgan va davrlar xronologiyasi bo'yicha mos kelmaydigan, turli templarda (notekislikda) rivojlanadi.

3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda maktabga, ta'lim-tarbiya olishga nisbatan salbiy munosabatlarning shakllanish sabablari

Insonning butun umr sikli (**ontogenez**), ya'ni tug'ilgandan to o'lingacha bo'lgan **antinatal** (tug'ilguncha) va **postnatal** (tug'ilgandan keyingi) davrlarga bo'linadi. Tug'ilgandan keyingi yoshga oid davrlar jiddiy sifatii farqlarga ega. Dastlabki bosqichlar progressiv (yuksaluvchi-rivojlanuvchi) bosqichlardan yetilgan yosh – **statsionar** (turg'un) va qolgan yoshga oid davrlar esa **regressiv** (pasayuvchi) – davrlardan tashkil topgan bo'ladi (1-jadval).

1-jadval

Postnatal ontogeneznii yoshga oid davrlarga bo'linishi

No	Davr	Yosh
1	Yangi tug'ilgan	Hayotning birinchi 10 kunligi
2	Chaqaloqlik (emish davri)	11 kundan 1 yilgacha
3	Ilk bolalik davri	1 yoshdan 3 yoshgacha
4	Birinchi bolalik davri (maktabgacha tarbiya yoshi)	3 yoshdan 7 yoshgacha

5	Ikkinchi bolalik davri (boshlang'ich sinf davri)	7 yoshdan 12 yoshgacha
6	O'smirlik yosh davri (pubertat)	11-12 yoshdan – 14-15 yoshgacha
7	O'spirinlik davri (postpubertat)	15-16 yoshdan – 18-19 yoshgacha

Rivojlanishning orqada qolishi, susayish deganda ruhiy rivojlanishning bola yoshiga to'g'ri kelmasligi tushuniladi. Bunday nomutanosiblik o'z vaqtida tashkil etilgan, mos keluvchi, adekvat yordam natijasida bartaraf etilishi mumkin.

Bunday hol bolalarda maktab ta'limiga tayyorgarlik darajasining shakllanmaganligida ko'rinadi. Ta'limga tayyorgarlik jismoniy, fiziologik, psixologik va pedagogik shakllanishlarni o'z ichiga oladi.

Psixologik tayyorgarlik boshqa turlardan ajralib turadi va u quyidagilarni qamrab oladi:

1. Tashqi dunyo haqida bolalardagi bilim va tasavvurlar darajasi;
2. Aqliy harakatlar, jarayonlar, malakalar;
3. Nutq taraqqiyoti, yetarli lug'at boyligiga ega bo'lish, bog'langan, ma'noli, dialogik va monologik nutq elementlari ko'nikmasiga ega bo'lishi;
4. Ma'lum qiziqish va intilishlarda namoyon bo'ladigan bilish faolligi;
5. O'z xulqini boshqara olish, o'z irodasiga bo'ysundira olish va hokazolar.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar maktab ta'limiga tayyorgarligida yuqorida ko'rsatilgan barcha mezonlar bo'yicha tayyor bo'lmaydilar. Bunday bolalarning tashqi olam, ijtimoiy muhit haqidagi bilimlar boyligi juda ham yuzaki, kambag'al bo'ladi. Ular narsa va buyumlarning xususiyatlari, sifatleri haqida, xatto ularni ko'rgan bo'lsalar ham gapirib bera olmaydilar. Ularda aqliy jarayonlar yetarlicha shakllanmaganligi sababli, narsa va buyumlarning belgilarini umimlashtira olmaydilar. Nutq aktivligi past, lug'ati kambag'al, ularning jumalari sodda, gaplarning grammatik tuzilishi to'la bo'lmaydi. Ta'lim faoliyatiga qiziqishlari sezilmaydi. Ko'proq o'yin faoliyatiga qiziqishlari ustunlik qiladi. o'zlarini boshqarish birmuncha buzilgan. Shular natijasida bolalar o'qituvchining talablariga yetarlicha javob qaytarishlari qiyinchilik bilan kechadi.

Maktabdagi kun tartibini bajarish, ularda ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Markaziy nerv sistemasi funksional holatlarining zaifligi natijasida kelib chiqadigan tez charchash, diqqatlarining bo'linib turishi

oqibatida ulardagi ta'limga tayyor emasliklarini yanada murakkablashtiradi. Oqibatda ular umumta'lim maktab sharoitida ularga ko'rsatiladigan individual yordamdan unumli foydalana olmaydilar.

Umumta'lim maktab o'qituvchilari bunday bolalarning xususiyatlarini yaxshi bilmasligi natijasida ular orasida noto'g'ri munosabatlar yuzaga keladi. Sinfdoshlari orasida ular haqida "tentak", "jinni", "axmoq" kabi shaxsiyatga teguvchi haqoratli so'zlar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Bularning barchasi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda maktabga, ta'lim-tarbiya olishga nisbatan salbiy munosabatlarning shakllanishiga olib keladi. Buning natijasida ular tartibni buzuvchi, o'zlashtirmovchi bolalar guruhiga tushib qoladilar, oqibatda turli tartib buzar, jinoiy ishlarni qilishga moyil bo'lib qolishlari mumkin. Bunday salbiy holatlar faqatgina ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'zigagina tegishli bo'lib qolmasdan, balki boshqa sinfdoshlariga, boshqa bolalarga ham ta'sir etadi.

Tadqiqotchilar bolalar orasida ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining qanchalik tarqalganligini turlicha belgilaydilar. Bundan tashqari, bolalarning ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holati miqdori psixik rivojlanishdan orqada qolishning tabiatiga ham bog'liqdir.

Turli olimlarning ko'rsatishicha, bunday bolalar umumiy bolalar sonining 10-15 % ini tashkil qiladi (T.V.Chernigovskaya, Lyubov Rubin-Niyazova, 2015). Bunday holat tabiiyki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari yoki inklyuziv sinflar tashkil qilib, inklyuziv ta'limga jalb qilish lozimligini taqozo etadi.

Jahonda (AQSH, Angliya) psixik rivojlanishdan orqada qolganlikning oldini olish uchun birinchi tajribalar yuzaga keldi, ya'ni AQSH va Yevropa davlatlarida maxsus ta'lim muassasasi – statsionar klinikalari tashkil qilindi. AQSH da ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun variativ "ilgarilab ketish" dasturlari ishlab chiqildi. Bu dasturlar maktab ta'limiga tayyor bo'lmagan, katta bog'cha yoshidagi bolalarga tegishli bo'lib, asosan, bir yilga mo'ljallangan. Buning uchun ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar umumta'lim maktablarda inklyuziv sinflar, guruhlar tashkil etilgan. AQSH ning Kaliforniya shtati inklyuziv ta'lim tizimi juda ham takomillashgan shtat hisoblanadi.⁸

⁸ 1983 yil aprel oyidagi "Ta'lim a'lochisi, xavf ostida bo'lgan millat" milliy komissiyasining hisoboti taqdimoti va shunga o'xshash boshqa hisobotlar amerikaliklarni uyg'otdi. Ushbu hisobotlar Qo'shma Shtatlardagi ta'lim islohotlarining hozirgi to'lqinlarini boshladi. Shapiro va boshqalar. (1993)

Olimlarning ta'kidlashicha, psixik rivojlanishdan orqada qolib, maxsus ta'limga muhtoj bolalar umumta'lim maktablar o'quvchilarining 3-5 % ini tashkil etadi. Ta'lim-tarbiya olishga qiynalayotgan bolalarning qolganlarini umumta'lim maktab sharoitida o'qitish mumkin.

Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya tekshiruvda bu bolalarning ko'pchiligini yordamchi maktabga yuborishga to'g'ri kelgan, chunki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun maxsus maktablar yo'q edi. Shundan so'ng ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ko'proq klinik tomondan tekshirila boshlanadi. Ruhiv rivojlanish sustlashganligining turli xil psixofizik va psixik infantilizm shakllari, hamda erta yuzaga kelgan serebroastenik holatlar bilan bog'liqligi haqidagi ta'lim yuzaga keldi (M.S.Pevzner, T.A.Vlasova, M.S.Pevzner).

Psixik tavsifnoma klinik va pedagogik tekshirishlar asosida berilgan. Tavsifnomada o'qish, yozish, hisoblash va arifmetik masalalar yechishdagi qiyinchiliklar ko'rsatilgan hamda bolalardagi qaysarlik, hissiy noturg'unlik, diqqatining torligi, tez charchashi, tez ilg'ashi kabi salbiy shaxsiy sifatlar bayon etilgan. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning xususiyatlari haqidagi batafsil, kengroq materiallar ular ustida izchil teshirishlar olib borilgandan keyingina qo'lga kiritildi. Ayniqsa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar nerv sistemasini harakat shartli-reflektor metodikasi bilan o'rganish asosida qimmatli materiallarga ega bo'ldik. Bu metodikani so'z bilan mustahkamlash, so'z bilan ko'rsatma berish asosida yanada yaxshi natijalarga erishish mumkinligini ko'rsatish lozim. Shu bilan birga bu metodika asosida oligofren bolalarga xos bo'lgan: nerv jarayonlari kuchining pasayganligi, bu jarayonlarning tez-tez buzilishga moyilligini, inertlik belgilarini ham aniqlash mumkin.

Yuqoridagilar bilan birga yana shu narsa aniqlandiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda normal bolalar singari, shartli bog'lanishlarning yuzaga kelishida so'zli ko'rsatmalar aktiv rol o'ynaydi.

4. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlari

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalar oliy nerv faoliyatlarining yuqorida aytib o'tilgan barcha xususiyatlari neyrodinamikasining yaxshi rivojlanmaganligidan darak beradi. Bunday holat normal bolalarda ilk yoshlarida yoki maktabgacha yoshlariga to'g'ri keladi.

Keyingi yillarda izchil psixik tekshirishlarda faqatgina ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning umumiy xususiyatlarini o'rganib qolmasdan, balki

ularning bilish faoliyatlari ham o'rganilmoqda. Bunday tekshirishlar bir qancha institutlarda, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida mutaxassislar tomonidan amalga oshirilmoqda. Bu tekshirishlarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq hamda ularning aqliy ish qobiliyatlari o'rganilmoqda. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning shaxsiy xislatlarini o'rganish nisbatan yaqindan boshlandi.

Klinik kuzatishlar va psixik tekshirishlarning ko'rsatishicha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda iroda-hissiyot sohasi yetarlicha rivojlanmagan, ba'zi olimlar bunday rivojlanmaganlik ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning asosiy belgisidir, degan fikrni olg'a suradilar. Shu bilan birga, ular ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda intellekt saqlanganligini ta'kidlaydilar, biroq, bunday fikrlar ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni chuqurroq o'rganish asosida to'la va aniq emasligi aniqlandi.

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarda bosh miya, peshona qismlar rivojlanishining orqada qolishi, buning natijasida ularning hissiyotiroda sohalarining yetarlicha shakllanmaganligi o'rganilgan bo'lsa-da, mukammal emas. Bular orasida ko'rish-harakat, eshitish-harakat va ko'rish-eshitishning bog'liqligi ham yaxshi rivojlanmagan. Bu esa o'qish va yozish malakalarining kech yuzaga chiqishiga olib keladi. Bu bog'liklar, rivojlanishdagi kamchiliklar V.I.Nasonovada juda yaxshi ochib berilgan.

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarda **"Birlamchi intellekt saqlangan"** degan fikrlar nazariy hamda amaliy tomondan tanqidiy holdir. Intellekt murakkab psixik jarayon bo'lganligi sababli, yo saqlangan bo'ladi, yoki pasaygan bo'ladi. Bu fikr ba'zi chet el testologlarining fikrlariga to'g'ri keladi. Ayniqsa, bu fikrlar L.Terman ishlarida o'z ifodasini topgan.

Hozirgi kundagi xorijiy mamlakatlar adabiyotlarida bu masalaga turli xil munosabatlar ustunlik qilmoqda (N.V.Babkina, O.V.Zashirinskaya, YE.Indenbaum, Y.M.Milanich). Haqiqatdan ham ruhiy funksiyalar bolaning rivojlanishi jarayonida shakllanadi. Shu bilan birga intellekt ham bundan mustasno emas.

Rivojlanishdagi orqada qolish o'z navbatida aqliy funksiyalar (kognitiv jarayon, ko'nikma va malakalar)ning ham kechikib shakllanishiga sabab bo'ladi.

“Birlamchi intellekt saqlangan” deganda, bevosita aqli zaif bolalarga nisbatan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar diagnostik metodikalarni bajarish vaqtlaridagi yaxshi natijalar ko'rsatishlari nazarda tutiladi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning bunday yaxshi natijalarga erishishlari, ularda aqli zaif bolalarga nisbatan, ma'lum darajada bilimlar shakllanganligidan darak beradi.

Tekshirishlarning ko'rsatishicha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda aqliy, kognitiv jarayonlardan: taqqoslash, umumlashtirish, qiyoslash, tahlil qilish yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi. Bu jarayonlar aqliy-kognitiv faoliyatning asosiy bazasini tashkil etadi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda aqli zaif bolalarga nisbatan yuqori darajadagi o'rganuvchanlik xos belgilardan biridir. Shu sababli ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar rivojlanishida potensial imkoniyatlar, aqli zaif bolalardan biroz yuqoridir. Ba'zi adabiyotlarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan vaqtinchalik xarakterga ega deb ko'rsatiladi. Buni N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, T.A.Vlasova, O.V.Zashirinskaya, M.S.Pevzner va boshqa ko'plab mualliflar tomonidan chop etilgan adabiyotlardan ko'rish mumkin. Biroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning bir qismi korreksion ta'lim-tarbiya olishlari asosida keyinchalik, umumta'lim maktabi ta'limiga qaytsalar, ba'zilar esa, korreksion ta'lim-tarbiya asosida ta'lim olishni korreksion maktab yoki sinfni oxirigacha davom ettiradilar.

N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya va boshqa olimlarning katamnestic tekshirishlarining ko'rsatishicha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ko'pchiligi hayotga moslashib, o'z o'rinlarini topib keta oladilar. Bu borada korreksion sharoitlarda olib borilgan ta'lim-tarbiya ishlari yaxshi natijalar beradi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi nuqsonlarni korreksiyalash ularni hayotga sotsial moslashtirish ixtisoslashtirilgan korreksion maktab va inklyuziv ta'lim yoki korreksion sinflarning asosiy vazifasidir.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyada diagnostika qilish qilish biroz murakkab masaladir. Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyada diagnostika qilish, asosan, psixologik-pedagogik reja asosida amalga oshirilishi lozim. Birinchidan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda yaqqol ko'ringan nevrologik belgilarning yo'qligi bo'lsa, ikkinchidan, ulardagi yuzaki nevrologik holatlar, ba'zan yengil darajadagi aqli zaif bolalarni eslatadi.

Qoldiq nevrologik belgilar differensial diagnostika uchun asos bo'la olmaydi. Chunki bunday belgilar serebral asteniyadagidek yoshligida

markaziy nerv sistemasiga tegishli bo'lgan biror kasallikni boshidan kechirgan, normal bolalarda ham uchraydi. Bu holda psixologik metodikalar natijalarga asoslangan differensial diagnostika yaxshi samara beradi. Biroq, bular ham ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni qisqa vaqt oralig'idagi tekshirishda xatolarsiz diagnostika qilishdan holi emas. Yakuniy xulosa chiqarish, ixtisoslashtirilgan korreksion maktabdagi yoki korreksion sinfdagi birinchi o'quv yilida olib borilgan uzoq muddatli tibbiy-psixologik-pedagogik tekshirishdan keyin qilinadi. Bu tibbiy-psixologik-pedagogik diagnostik tekshirishlardagi xatoliklarning oldini olishga yordam beradi. Shu sababli ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni differensatsiya qilish tibbiy-psixologik-pedagogik yo'nalishda olib borilishini taqozo etadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni tibbiy-psixologik-pedagogik diagnostik tekshirish, faqatgina rivojlanishida orqada qolayotganlikni aniqlash emas, balki uning xususiyatlarini ham yoritib beradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixik jarayonlarining asosiy xususiyatlaridan biri geterogenlik (holatlarning) har xilligi va geteroxronligidir (holatlarning har xil vaqtda yuzaga kelishi). Korreksion yumshatish, to'g'rilash, rivojlantirish ta'limi jarayonida bola rivojlanishi taraqqiyotidagi notekislikni, uning tuzilishini aniqlash, har bir bola bilan individual ishlash dasturini ishlab chiqishga yordam beradi. Shuning uchun tibbiy-psixologik-pedagogik diagnostik tekshirish vaqtida bolalar bilimlaridagi asosiy kamchiliklarni aniqlab qolmasdan, balki ulardagi aqliy-kognitiv jarayonlardan foydalana olish, uquvchanlik darajalarini ham aniqlash va e'tiborga olish lozim.

Savol va topshiriqlar:

1. Bolalarda ruhiy rivojlanishning sustlashganligi muammosining yuzaga kelish hollarini yoriting.
2. Bolalarda ruhiy rivojlanishning sustlashganligi muammosining ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiqotlardan misollar keltiring.
3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda maktab ta'limiga, umuman ta'lim-tarbiya olishga nisbatan salbiy munosabatlarning shakllanish sabablarini izohlang.
4. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini yoriting.

1.3. Ruhy rivojlanishning susayish sabablari va klinik xarakteristikasi

Reja:

1. Ruhy rivojlanish susayishining etiologik omili
2. Ruhy rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqish sabablarining olimlar tomonidan tadqiq etilishi
3. Ruhy rivojlanishi sustlashgan bolalarning rivojlanish xususiyatlari

Tayanch tushunchalar: etiologiya, rezus faktor, irsiyat, zaxm kasalligi, asfiksiya, infantilizm, serebrasteniya, birlamchi nuqsonlar, ikkilamchi nuqsonlar.

1. Ruhy rivojlanish susayishining etiologik omili

N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, T.A.Vlasova, L.S.Vigotskiy, O.V.Zashirinskaya va boshqa bir qator olimlarning bolalarda uchraydigan nuqsonlar etiologiyasi, etimologiyasi, tavsifi, tasnifiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlari, rivojlanishida nuqsoni bor bolalarni tashxislash, ular bilan korreksion-rivojlantiruvchi ish olib borish metodikalari, Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari maxsus pedagogikaning ilmiy-nazariy va metodologik asoslari sifatida xizmat qiladi.

Ruhy rivojlanish susayishining sabablari turlichadir. Ruhy rivojlanish susayishining kelib chiqishi haqidagi tushunchalarda ko'pgina noaniqliklar uchraydi. Ruhy rivojlanish susayishiga ko'pgina omillar sabab bo'ladi.

Ruhy rivojlanish susayishining kelib chiqishi, rivojlanishi, kechishi va yakuni uni keltirib chiqargan sabab, muhitning turli zararli ta'sirotlari, **ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) omillarning** o'zaro munosabatiga bog'liqdir. Ruhy rivojlanish susayishining sabablari ichki - biologik va tashqi - ijtimoiy omillarga bo'linadi. Biologik omillar ikki guruhga ajratiladi: tibbiy - biologik va irsiy. Tibbiy - biologik omillarga bosh miya markaziy nerv sistemasining erta organik jarohatlanishi sabab bo'ladi. Aksariyat bolalar anamnezida perinatal davrning og'ir kechganligi kuzatiladi, bu holat eng avvalo, homiladorlik davrining va tug'ruq jarayonining salbiy kechishi bilan bog'liq.

Biologik (endogen) omillarga **irsiyat**⁹, nerv faoliyatining holati, inson organizmining konstitusional va normal rivojlanish davridagi xususiyatlari (**ontogenezi**)¹⁰, jinsi, yoshi, organizmning immunologik va reaktiv holatlari kiritiladi.

Tibbiy - biologik (ekzogen) sabablarga infeksiyalar (gripp, surunkali tonzillit, revmatizm, zaxm, OITS, ensefalitlar, meningo-ensefalitlar va hokazolar), intoksikatsiyalar (alkogolizm, narkomaniyalar, sanoat va qishloq

⁹ **Irsiyat** - organizmning o'z belgilari va xususiyatlarini kelgusi avlodlarga o'tkazish, ya'ni organizmlarning o'ziga o'xshash nasllarni bunyod etish xossasi. Irsiyat tufayli avlodlararo moddiy va funksional izchillik ta'min etiladi. Irsiyat har xil turlarga mansub organizmlar **belgi** va xususiyatlaridagi tafovutlarning avlodlar osha saklanib qolishini ham ta'minlaydi. Organizmlarning o'zaro **o'xshashlik** va **qarindoshlik** darajasiga binoan oila, urug', **tur** kabi sistematik guruhlar muayyan tartibda taqsimlanishining asosida ham irsiyat yotadi. Irsiyat tufayli bitta sistematik guruhga mansub organizmlar belgilarining turg'unligi, ya'ni o'zaro o'xshashligi bilan birga ularning bir-biridan farq qiladigan belgilar ham saqlanib qoladi. Irsiyatning muayyan bir yo'nalishda ta'siri tufayli **organizm** belgilarining avlodlar osha turg'unligi ta'min etiladi. Irsiyat organizmlar ontogenezining turg'unligi, ontogenezi bosqichlari ketma-ketligini va bu jarayonlarda moddalar almashinuvi xususiyatlarini belgilab beradi.

¹⁰ **Ontogenezi** (grekcha ontos - borliq va genez) - organizmning individual rivojlanishi, uning shakllana boshlashidan hayoting oxirigacha sodir bo'ladigan ketma-ket o'zgarishlar kompleksi. "Ontogenezi" terminini nemis olimi E.Gekkel (1866) fanga kiritgan. Ontogenezi urug'langan tuxum hujayra, ya'ni zigotadan boshlanadi. Jinsiz ko'payadigan organizmlarda yangi organizm ona hujayraning bo'linishidan (bir hujayralilarda), kurtaklanishdan yoki tugunak, ildizpoya va boshqalar vegetativ organlardan (vegetativ ko'payishda) vujudga keladi. Ontogenezi organizmning xususiy rivojlanishi davomida ro'y beradigan barcha morfologik, fiziologik va funksional jarayonlarni qamrab oladigan, o'zaro uzviy bog'langan miqdor va sifat o'zgarishlari orqali amalga oshadi. Ontogenezi ketma-ket keladigan bosqichlar rivojlanish davrlaridan iborat. Jinsiy ko'payadigan organizmlarda bu bosqichlar murtak (embrional), murtakdan keyingi, ya'ni postembrional va balog'atga yetish davrlarini o'z ichiga oladi. Ontogenezi davomida rivojlanayotgan organizmning alohida qismlari o'sadi, ixtisoslashadi va o'zaro muvofiqlashadi. XVIII asrda ontogenezni tushuntirishda ikki konsepsiya kurash olib borgan. Ulardan biri - preformizm ontogenezni individual o'sishdan iborat deb tushuntirsa, ikkinchisi - epigenez esa uni strukturasiz murtakdan boshlanadigan yangi hosilaning rivojlanish jarayoni sifatida tushuntiradi. Zamonaviy tushunchalarga binoan, ontogenezi boshlanayotgan hujayrada "irsiy axborot kodi" holatida organizmning bundan keyingi rivojlanishi programmasi joylashgan. Ontogenezi davomida bu programma yadro bilan sitoplazmaning o'zaro ta'siri jarayonida murtakning har bir hujayrasida, uning har xil hujayralari va hujayra komplekslari o'rtasida amalga oshadi. Irsiy apparat maxsus oqsil molekulalarining sintezini kodlash orqali morfogenetik jarayonlarning umumiy yo'nalishini belgilab beradi. Bu jarayonlarning amalga oshishi ozmi-ko'pmi (irsiy belgilangan reaksiya normasi chegarasida) tashqi muhit ta'siri bilan bog'liq.

xo'jalik zaharlari), bosh miya jarohatlari, tananing o'tkir yoki surunkali kasalliklari (yurak-qon tomirlari, o'pka, me'da, hazm qilish sistemasi kasalliklari), endogen bezlar faoliyatining buzilishlari (qalqonsimon, oshqozon osti, buyrak usti bezlari va hokazo), bosh miya tomirlarining kasalliklari (serebral arterioskleroz, kamqonlik kasalliklari), bosh miya o'smalari va parazitlari (exinokokk, sistitserkoz, ruhiy jarohatlar va boshqalar) kiradi.

Ruhiv rivojlanish susayishining kelib chiqishida boshqa kasalliklardagi kabi ichki va tashqi atrof - muhit ta'siri hal etuvchi ahamiyatga ega. Sabab hamma vaqt ham kasallikni paydo qilavermaydi, balki ma'lum sharoitlar bo'lgandagina uni yuzaga keltiradi, bu fikr barcha sabablarga ham tegishlidir. Shuning uchun endogen omillar haqida gap borganda ruhiy kasallikning **nasl surishi** emas, balki unga **nasliy moyillik** haqida fikr yuritish kerak bo'ladi. **Nasliy moyillik** inson yashab turgan muhit sharoitlariga bog'liqdir.

Nasl suruvchi kasalliklar orasida ruhiy kasalliklar katta o'rin tutadi. Bularga shizofreniya, manikal-depressiv psixoz, epilepsiya va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin. Shizofreniyaning rivojlanishida genetik omilning muhim ahamiyati borligi aniqlangan. Ruhiy kasalliklarning kelib chiqishida ona qornida embrion va homilaning zararlanishi ham ma'lum ahamiyatga egadir. Homiladorlik davrida onadagi xastaliklar (infektsion, alkogol intoksikatsiyasi, somatik, endokrin va boshqa kasalliklar), homiladorlik toksikozi, jismoniy va ruhiy jarohatlar, tug'ish vaqtidagi jarohatlar homilaning holatiga ta'sir ko'rsatib, u yoki bu ruhiy o'zgarishlar yoki kasalliklarni paydo qilishi mumkin.

2. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqish sabablarining olimlar tomonidan tadqiq etilishi

Ruhiv rivojlanish susayishining etiologik omili¹¹ sifatida N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, T.A.Vlasova, O.V.Zashirinskaya, M.S.Pevzner, G.YE.

¹¹ **Ruhiv rivojlanish susayishining etiologiyasi** (kasallikning kelib chiqish sabablari) bo'yicha:

Endogen – xromosoma kasalligi, nasliy kasallik yoki kasallikka nasliy moyilliklar, ularning patogenezi ichki, genetik mexanizmlarga bog'liq bo'lgan noaniq etiologiyali psixik kasalliklardir.

Ekzogen – bu kasalliklarda etiologik omil tashqi muhitdan ta'sir qiladi va organizm bilan o'zaro ta'siridan uning zararlanishiga olib keladi.

Psixogen – bunda sabab omil bo'lib mikroijtimoiy (konflikt) ziddiyat, turli kuch va davomiylikdagi psixik jarohatlanishlar hisoblanadi.

Suxareva va boshqa ko'plab olimlarning ko'rsatishicha, homiladorlikning buzilishlari (og'ir toksikozlar, yuqumli infeksiyalar, intoksikatsiyalar va jarohatlar, ona va homila qonining rezus faktori¹² bo'yicha to'g'ri kelmasligi, tug'ma zahm¹³, muddatidan oldin tug'ilish, asfiksiya¹⁴ va jarohatlar bilan tug'ilish, erta yoshligidan neyroinfeksiyalar hamda turli xil og'ir kasalliklar) tashkil etadi.

N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, T.A.Vlasova, O.V.Zashirinskaya va boshqa olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, homiladorlik, tug'ilish jarohatlari va ilk yoshlarda kuzatiladigan kasalliklar 65-70 % ni tashkil etadi. N.V.Babkina, L.S.Vigotskiy, A.V.Zaporojets, A.N.Leontyev ma'lumotlariga ko'ra, ruhiy rivojlanishi susayishining 70 % i homiladorlik buzilishlari natijasida kelib chiqadi va atigi 30 % i ilk (erta) yoshlardagi buzilish bilan bog'lanadi.

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning tasnifi asosida 3 ta omilning bir-biriga munosabatlari yotadi:

Somatogen (simptomatik) – bunda psixik kasallik sababi somatik kasallik hisoblanadi. Somatik kasallik organizm ichki muhitini o'zgartiradi va bu muhit miya uchun patogen bo'lib uning turli xil buzilishlariga olib keladi.

Dizontogeniyalar (oligofreniya va psixopatiyalar) – buzilish ontogenez jarayonida shakllanadi.

¹² **Rezus-faktor** - eritrotsitlar yuqori qavatidagi D-antigen oqsillari. Agar sizda shunday oqsil mavjud bo'lsa, rezus-faktor musbat bo'ladi (Rh+), agar yo'q bo'lsa - manfiy (Rh-). Manfiy Rh'li insonga D-antigenli qon quyilsa, uning organizmi D-antitelasini ishlab chiqara boshlaydi. Bu eritrotsitlarni vayron qiladi. Shuning uchun rezus-manfiyga mos keluvchi guruh qonini har qanday insonga quyish mumkin. rezus-musbatli qonni faqatgina Rh+'li insonlarga quyiladi. Vaholanki, yer yuzida manfiy rezus-faktorli qon guruhiga mansub insonlar rezus-musbatlarga qaraganda ancha kam - atigi 15 foiz.

¹³ **Zahm kasalligi** – jinsiy yo'llar orqali yuqadigan kasallik bo'lib, bu infeksiya tanaga tushganida, immun javob, spetsifik va nospetsifik antitela mahsulotlariga ko'ra kelib chiqadi. Homiladorlik davrida zahm kasalligi davolanmagan holatlarda kasallikni homilaga berilishi 70-100 % tashkil qiladi, homiladorlikning uchdan bir qismi o'lik homila tug'ilishi bilan tugaydi. Zahm kasalligining vertikal yo'l orqali berilishi - neonatal o'lim, tug'ma zahm (bu o'z navbatida nogironlik sababchisi ham hisoblanadi), o'lik homila hamda vaqtdan oldin tug'ish bilan birga keladi.

¹⁴ **Asfiksiya** (grekcha – bo'g'ilib qolish) organizmda kislorod yetishmay karbonat angidrid ko'payib ketishi natijasida paydo bo'ladigan kasallik holati. Asfiksiya hayotda turlicha holatlarda kechadi. Masalan, ovqatlanayotganda-yutish jarayonida, tug'ruq vaqtida va h.k.

1. Ensefalopatik¹⁵ buzilishlar.
2. Infantilizm.
3. Serebrasteniya xarakterdagi neyrodinamik buzilishlar.

N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, Y.M.Milanichlarning ko'rsatishicha, 40 % yuqumli kasalliklar, 35 % tug'ruq vaqtidagi va ilk yoshlardagi jarohatlar, 15 % ni homiladorlik davridagi qo'rqishlar **ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqish asosini** tashkil etadi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqishida irsiy omillar ham yetakchi rol o'ynaydi; ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatining 15 % ida **miyaning minimal disfunktsiyasi (MMD)** buzilishi irsiy yo'llar orqali kelib chiqadi. Turli giyohvandlik moddalarini iste'mol qilish, qonning yaqinlashishi, yaqin qarindoshlar orasidagi nikoh, turli xil sifatsiz dori-darmonlarning salbiy ta'siri ham ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatlarini kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

N.V.Babkina, M.S.Pevzner ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqishida bosh miya peshona qismining o'z vaqtida "pishib" yetilmaganligidan deb biladi. Bu fikrni O.V.Zashirinskaya, Y.M.Milanichlar ham o'z tadqiqotlarida tasdiqlaydi.

Bu bolalar aqliy, hissiy jihatdan orqada qolish bilan birga jismoniy jihatdan ham orqada qolishi kuzatiladi. Bu esa tana suyak-muskullar rivojlanishida, bolaning vaznida, bo'y o'sishlarida o'z aksini ko'rsatadi. Bolalar ko'pincha oshqozon, ichak va nafas olish a'zolari kasalliklariga chalinishga moyil bo'ladilar. Bunday bolalar ilk yoshlaridan normal rivojlanayotgan bolalarga nisbatan biroz kechroq rivojlana boshlaydilar.

Bolaning tug'ilgan ilk yosh davrida boshini tuta bilishi, gavdasini tuta olishi, tik turishi, yura olishi, ilk so'zlari, nutqining shakllanish davri kechikadi. Turli shamollash va yuqumli kasalliklarga chalinishga moyil bo'ladilar. Jumladan, ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning 60 % ida oshqozon ichak kasalliklari, 50 % ida yurak qon-tomir kasalliklari, 60 % ida surunkali infeksiyalar, 35 % ida gijja bilan bog'liq kasalliklar aniqlangan.

¹⁵ **Ensefalopatiya** (grek. ensefalos-bosh miya, patos-kasallik yoki aziyat chekish, ya'ni bosh miya nuqsonlari) yallig'lanish bilan bog'liq bo'lmagan, bosh miyada qon aylanishining surunkali buzilishi bo'lib, aksariyat hollarda insult rivojlanishi bilan kechishi mumkin. Ensefalopatiyada oliy nerv sistemasi faoliyatining buzilishi kuzatiladi.

3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning rivojlanish xususiyatlari

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'zlarining ham psixik, ham jismoniy rojlanish xususiyatlari bilan aqli zaif bolalardan farq qiladilar. Aqli zaif bolalarning psixologik taraqqiyotlarida asosiy va yetakchi kamchilik aqliy, intellektual tomonlar chuqur va turg'un (tiklanmas darajada) zararlangan bo'ladi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda esa aqliy, intellektual jarayonlar aqli zaif bolalardagidek, chuqur zararlanmasdan, birmuncha yuzaki zararlangan bo'lib, qayta tiklanish xususiyatiga ega. Shu bilan birga ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatida intellektual tomonlarga nisbatan, hissiy buzilishlar ko'proq yetakchi o'rinda turadi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatida psixologik, kognitiv rivojlanish tezligi, surati sekinlashgan bo'ladi.

Oliy psixik funksiyalarning shakllanishi jarayonida L.S.Vigotskiyning «funksiyalararo aloqalar va munosabatlarning o'zgaruvchanligi» haqidagi umumiy psixologik qoidasi nuqsonli rivojlanishning xarakteri, nuqsonlarning, patogen omillarning ta'sir etish vaqti, joylashish o'rni va kechish xususiyatlariga bog'liqligini psixik tashxis qilishga zamin yaratdi. Bu borada L.S.Vigotskiyning "birlamchi" va "ikkilamchi" nuqsonlar nazariyasi, "erishilgan" va "yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan daraja" haqidagi ta'limoti katta ahamiyatga ega.¹⁶

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatida **birlamchi nuqsonlar** deganda bosh miya peshona qismining o'z vaqtida "pishib" yetilmaganligi natijasida psixologik, kognitiv-bilish jarayonlarining rivojlanish tezligi, surati sekinlashgan buzilishini tushunamiz.

Yuqoridagi birlamchi nuqsonlar ta'siri ostida ikkilamchi nuqsonlar yuzaga keladi.

Ikkilamchi nuqsonlarning mazmuni, asosan, birlamchi nuqsonlarning chuqurligiga, jarohatning yuz bergan vaqtiga ko'p jihatdan bog'liq. Ikkilamchi nuqsonlar bevosita ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bola shaxsidagi xulq – atvorning turli xil salbiy o'zgarishlaridir.

"Erishilgan" (aktual) taraqqiyot zonasi deganda tekshirilayotgan vaqtdagi bolaning taraqqiyot darajasi tushuniladi.

"**Yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan zona**" esa, ma'lum ta'lim-tarbiya, taraqqiyot bosqichlaridan keyingi rivojlanish darajasi tushuniladi.

¹⁶ Виготский Л.С. Психология развития ребенка. — М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004. -512 с. (Серия «Библиотека всемирной психологии»). 251-стр.

L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, ta'lim-tarbiya taraqqiyotdan oldinda boradi. Taraqqiyot, rivojlanish esa ta'lim-tarbiyadan keyin boradi. Shu sababli ta'lim-tarbiyani bolaning "erishilgan" taraqqiyot darajasiga asoslanib emas, balki bolaning **"Yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan darajaga"** asoslanib tashkil qilish lozim.

Birlamchi nuqson, agar o'z vaqtida maxsus korreksion-rivojlantiruvchi, pedagogik, psixologik yordam ko'rsatilmasa, **ikkilamchi nuqsonlarni** va yoki boshqa nuqsonlarni **yuzaga keltirishi** mumkin.

Bular:

- nutqning barcha tomonining rivojlanmasligi;
- sensor, fazoviy va boshqa tasavvurlarning yetishmovchiligi;
- xotiraning chegaralanganligi;
- diqqatning maqsadga muvofiqligining yetarli emasligi;
- umumlashtirish darajasining pastligi;
- fikrlash jarayonlarining yetarlicha shakllanmasligi;
- aqliy xulosa chiqarish darajalarining pastligi;
- sabab-oqibat aloqalarining yetarli darajada bo'lmashligi.

Bu holatlar bolaning kommunikativ malakasining rivojlanish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va muloqotga kirishishini qiyinlashtiradi, shu bilan birga atrof-muhitni o'zlashtira olmaslikka olib keladi.

Bu buzilishlar **psixologik yoki jismoniy infantilizm**¹⁷ ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. **Infantilizm** – tom ma'nodagi "bolalikdir". Bolaning umumiy harakatlari, qiziqishlari o'z yoshiga mos bo'lmay, balki birmuncha o'zidan yosh bolalarni eslatadi. Biz bunday bolalarga nisbatan "psixo-fizik infantilizm" atamasini qo'llaymiz. Masalan, bola 7 yoshga kirib, maktabga chiqish muddati kelgan bo'lsada, bola o'zini 5 yoshli boladek tutadi. Bunday bolalarda 5 yoshlardagi bolalarga xos xatti-harakatlar, qiziqishlar xos bo'ladi. Agar bola yana biror yil rivojlantirilsa, o'z tengdoshlariga o'xshab yetib olishi mumkin.

Agar bolalarda ham psixologik, ham jismoniy rivojlanish birgalikda orqada qolsa, ularga nisbatan "garmonik psixo-fizik infantilizm" iborasi qo'llaniladi. Faqatgina psixologik rivojlanish orqada qolsa, ularda "psixologik infantilizm" iborasi qo'llaniladi.

¹⁷ **Infantilizm** (lot. infans - bolalarcha) kattalarda ilk bolalik davriga xos bo'lgan morfologik, fiziologik va psixologik xislatlarning saqlanib qolishi bilan ifodalanadigan klinik sindrom. Kundalik ijtimoiy hayotda sodda (bolalarga xos) yondashuvning namoyon bo'lishi.

Infantilizmning yuzaga kelish sabablariga ilk bolalik davridagi yuqumli kasalliklar bilan kasallanishi, moddalar almashinuvining buzilishi ham kirishi mumkin. Ruhiv rivojlanmaslik susayishining bir ko'rinishi sifatida bosh miya peshona qismlarining sekin pishib yetilishini ko'rsatishimiz mumkin.

T.A.Vlasova, M.S.Pevzner, G.YE.Suxareva va boshqa ko'plab olimlar ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining 2 xil shaklini ko'rsatadilar. Bularning asosida turli xil ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining shallanish mexanizmlari yotadi:

1. Hissiyot – iroda sohasining rivojlanmaganligi. Bunda ba'zan bilish jarayonlarining rivojlanmaganligi birga keladi. Ba'zan esa bilish jarayonlarining buzilishi kuzatilmasligi mumkin. Bunday holatlarni tibbiyot xodimlari qoldiq va qoldiqsiz "psixo-fizik infantilizm" deb qo'llaydilar.

2. Neyrodinamik buzilishlar¹⁸, turg'un astenik¹⁹ va serebrastenik²⁰ holatlar (turg'un psixik va nerv bo'shashishlari).

¹⁸ **Neyrodinamik buzilishlar** – miyani tashkil qiluvchi elementlar. asab markazlarini assosiativ bog'lari, neyrokimyoviy faollik va xotira izlarini saqlab qolinishi va o'rganiluvchanlik, asosiy neyrodinamik jarayonlarga kiradi. Ularning tipologik xususiyatlari, oliy ruhiy funksiyalari, sensomotor funksiyalarning tashkil bo'lishida miyaning yarim sharlar po'stlog'ining hukmronligi va xulq-atvor hamda gavda proporsiyasi, tayanch-harakat a'zolarining tuzilishi, mushak massasining hajmi va uning tolalari tipologiyasi – tashqi muhit sharoitining keng spektrda o'zgarishiga qaramasdan individual fenotip singari irsiy mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. Markaziy asab tizimining neyrodinamik xususiyatlari quyidagi parametrlardan iborat bosh miya po'stlog'ining sensomotorlik markazlarining bioelektrik faolligi parametrlari: hukmronlik qiluvchi alfa ritmlar parametrlari: po'stloqni sensorli zonalar chaqirgan potensial parametrlari, sensor apparatining tanlovchi sezuvchanligi.

¹⁹ **Astenik** (grek. Asthenikos – kuchsiz, zaif, og'riqli) boshqalardan tana tuzilishining uzunligi, bosh suyagi va yuz cho'zinoq, juda ham og'zin ko'rinishga egaligi bilan ajralib turadigan odam. Asteniya - shaxsiyatida astenik buzilishi bo'lgan odam. Olmon olimi Ernst Krehmer astenik holatni temperament va xarakterning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqligi haqida tadqiqot o'tkazgan. Astenik buzilishda bir vaqtning o'zida yuqori sezuvchanlik, o'ta sovuqqonlik, tez asabiylashish, harakatlarining tartibsizligi, beparvolik, atrofdagilarni "o'ziga qaratish" kabi belgilar xos. Bugungi kun ilm-fani insondagi bunday holatlarni qoralaydi.

²⁰ **Serebrasteniya** (lot. cerebrum — bosh miya + qadimgi grek. asthenikos - kuchsizlik) organik psixosindromning ko'rinishlaridan biri. Bunda astenik holatlar bilan birga bosh og'rig'i, bosh aylanishi, xotiraning biroz zaiflashishi, intellektual-mnestik faoliyatning sezilarli darajada tushib ketishi, vegetativ (nerv sistemasi) kasalliklar bilan birga tavsiflanadi.

Serebrastenik holatlarning kelib chiqish sabablariga turli jarohatlar, asfiksiya, ilk go'daklik davrida ichki kasallanishlar va boshqalar kirishi mumkin. Bularning natijasida bolaning markaziy nerv sistemasida funksional yetishmovchiliklar yuzaga keladi.

Ruhij rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqish sabablarini yetarli darajada o'rganish, aniqlash natijasida hissiy-iroda sohasining yetarlicha rivojlanmaganligi namoyon bo'ladi. Boladagi hissiy-iroda sohasining yetarlicha rivojlanmaganligi bola shaxsiy taraqqiyotini sekinlashtirib, intellektual-kognitiv faoliyatlarining maqsadga muvofiqligini pasaytiradi. Ikkinchidan, neyrodinamik buzilishlar o'z navbatida bola bilish faoliyatidagi amaliy jarayonlarni qiyinlashtiradi.

Yuqorida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun alohida korreksion maktablar va yoki inklyuziv sinflarni tashkil qilish lozim. Bu ta'lim muassasalariga tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya a'zolari tomonidan bolalarni saralash mezonlarini ishlab chiqish zarurligini taqozo qiladi. bunday ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalariga ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining yaqqol ko'rinib turgan, aniqlangan turlari ta'lim olishlari lozim. Ruhij rivojlanishi sustlashganlik holatining boshqa yengil turlari umumta'lim maktablarida korreksion va individual munosabat asosida ta'lim-tarbiya olishlarini tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. O'quv yili davrining har choragida tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya ishini tashkil qilish hamda bolalar nuqsonining tuzilishi, uning yengil og'irligiga ko'ra qayta ko'rib chiqish, saralash, ajratish zarurligi ta'kidlanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan o'tkazilgan tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyadagi o'rganishlar, tekshirishlar asosida bunday bolalar haqidagi tushunchalarni yanada kengaytirdi. Bunday tekshirishlar natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining turli variantlari, ya'ni ularni aqli zaif bolalardan ajratish, farqlash mezonlari, ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatidagi bolalarni ta'limga jalb qilish **"bolalarni saralashning klinik prinsiplari"** asosida ishlab chiqildi.

Neyrofiziologlarning fikriga ko'ra, inson miyasining faol o'sishi va kamoloti homiladorlikning ikkinchi yarmida va tug'ilgandan keyingi dastlabki 20 haftada shakllanadi. Bu davr juda ham muhim davr bo'lib,

markaziy nerv tizimining tuzilmalari o'sishini kechiktiradigan va miyaning faol rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan patogen ta'sirlarga eng sezgir bo'ladi.

Prenatal (onalar skriningi) patologiya uchun xavfli omillarga quyidagilar kiradi:

- yosh davri: onaning yoshi juda katta yoki juda yosh davrda bo'lishi;
- homiladorlikdan oldin yoki homiladorlik paytida onaning surunkali somatik yoki akusherlik kasalliklarining og'ir kechganligi.

Bularning barchasi tug'ilish paytida bola tana vaznining kamligida, neyro-reflektor qo'zg'aluvchanligi sindromida, uyqu va uyg'onish vaqtidagi turli xil injiqliklar, hayotning birinchi haftalarida mushaklarning tonusi oshishida o'zini namoyon qilishi mumkin.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning kelib chiqishi ko'p hollarda bolani chaqaloqlik davridagi yuqumli kasalliklar, bosh miyaning shikastlanishi va og'ir somatik kasalliklar sabab bo'lishi mumkin.

Bir qator mualliflar ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning kelib chiqishining irsiy omillarini aniqlaydilar va ular tug'ma ekanligini, shu jumladan irsiy kasalliklar bolaning markaziy nerv sistemasining yetarlicha rivojlanmasligiga olib kelishini ta'kidlaydilar. Bu ko'p hollarda ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning organik-serebral shaklida **miyaning minimal disfunktsiyasi (MMD)** buzilishi bilan kuzatiladi. Tibbiyot olimlarining ilmiy-amaliy eksperimentlariga ko'ra ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning organik-serebral shaklida **miyaning minimal disfunktsiyasi (MMD)** bilan kasallangan bolalarning 37 %ida ota-onalarning **miyaning minimal disfunktsiyasi (MMD)** bilan kasallanganligi, aka-ukalarning yoki qarindoshlarning nikohi asosida yuzaga kelgan. Bundan tashqari, tayanch-harakat nuqsonlari bo'lgan bolalarning 30 %i va nutq nuqsonlari bo'lgan bolalarning 70 %ida ota yoki onaning avlodlarida shunga o'xshash kasalliklari bo'lganligi aniqlangan.

Tibbiy, psixologik adabiyotlarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar orasida o'g'il bolalar ustunligi aniqlangan, buni bir qator sabablar bilan izohlash mumkin:

- homiladorlik va tug'ruq jarayonida o'g'il bola homilaning patologik ta'sirlarga nisbatan yuqori ta'sirchanligi;
- funktsionla yarim shar assimetriyasining nisbatan past darajasi o'g'il bolalarga nisbatan qiz bolalarda yuqori aqliy faoliyatni ta'minlaydigan miya

tizimlari shikastlanganda kompensatsion qobiliyatlarning katta zaxirasini keltirib chiqaradigan imkoniyatga ega.

Shu bilan birga, ko'plab mualliflar bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining shakllanishida biologik (markaziy nerv tizimining erta organik shikastlanishi va genetik moyillik) bilan bir qatorda ijtimoiy-psixologik omillar ham muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar.

Bir qancha adabiyotlarda bolalarda **ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini kuchaytiradigan quyidagi salbiy ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlar** mavjud.

Bular:

- istalmagan homiladorlik;
- yolg'iz ona yoki noto'liq oiladagi tarbiya;
- tez-tez sodir bo'ladigan konfliktlar va ta'lim-tarbiya yondashuvlarining nomuvofiqligi;

- tevarak – atrofda jihoiy muhitning mavjudligi;
- ota-onalar ta'lim-tarbiyasining juda past darajada ekanligi;
- oilada sog'lom turmush tarzining hamda moddiy yashash sharoitining yetarli darajada emasligi;

- katta shahar omillari: juda shovqin, ishxona va uyning oralig'i uzoq masofada joylashganligi hamda atrof-muhitning salbiy omillari.

Ba'zi mualliflar esa bolalarda **ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini kuchaytiradigan quyidagi salbiy ijtimoiy-psixologik moyilliklar** asosida shakllanishini ta'kidlaydilar. Bularga quyidagilar kiradi:

- oilaviy ta'lim-tarbiyaning xususiyatlari va turlari;
- bolaning erta aqliy va ijtimoiy rivojlanishdan mahrum bo'lishi;
- bola bilan bog'liq bo'lgan uzoq muddatli stressli vaziyatlar va boshqalar.

Umuman olganda, **bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini yuzaga kelishida – biologik va ijtimoiy-psixologik omillar** asosiy rol o'ynaydi.

Bir qancha shifokorlar, psixologlar, metodist olimlar **bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini eksperimental o'rganib**, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni bir nechta tasnifga ajratadilar. Ushbu ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar holatidagi tasniflanishlarning mazmuni va izohlarini keyingi mavzularda yoritishga harakat qilamiz.

Savol va topshiriqlar

1. Ruhiy rivojlanish susayishining etiologik omilini yoriting.
2. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining kelib chiqish sabablari qaysi olimlar tomonidan tadqiq etilgan?
3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini yoriting.
4. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning tasnifini keltiring.

1.4. Klinik-psixologik belgilariga ko'ra ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shakllari

REJA:

1. "Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi" tushunchasining mazmuni
2. Bolaning psixologik rivojlanishida birlamchi buzilish sabablari
3. Klinik-psixologik tuzilishiga ko'ra ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tasnifi (K.S. Lebedinskaya)
4. Serebral organik xarakterdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish faoliyatining xususiyatlari

Tayanch tushunchalar: *affektlar; bosh miya disfunktsiyasi, ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning konstitutsional shakli, ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning somatogen shakli, ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shakli, ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shakli, affektiv buzilishlar.*

1. "Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi" tushunchasining mazmuni

"Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" termini psixikaning umumiy rivojlanishida yoki uning individual funksiyalarida (motor, sensor, nutqiy, hissiy-irodaviy sohalarida) vaqtinchalik orqada qolish sindromlari tushuniladi (V.M.Astapov).

"Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" termini borasida kengroq qo'llaniladigan ta'rif V.V.Lebedinskiy tomonidan berilgan. U "Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi" tushunchasi intellektual yetishmovchilikning cheklangan shakli bo'lib, shaxsiy yetuklik, kognitiv sohaning qo'pol buzilishi, psixikaning umumiy yoki alohida funksiyalarining (motor, sensor, nutqiy, hissiy, irodaviy sohalar) rivojlanishida vaqtinchalik orqada qolish sindromi hisoblanadi.

Rivojlanish darajasi buzilgan bolalarni klinik o'rganish XX asrning boshlariga to'g'ri keladi. Birinchi bosqichda aqliy va jismoniy infantilizm²¹

²¹ **Infantilizm** (lot. infantilis - bolalarcha) kattalarda ilk bolalik davriga xos bo'lgan morfologik, fiziologik va psixologik xislatlarning saqlanib qolishi bilan ifodalanadigan klinik sindrom. Kundalik ijtimoiy hayotda sodda (bolalarga xos) yondashuvning namoyon bo'lishi. Infantilizm – tom ma'nodagi "bolalikdir".

uyg'unlashgan buzilgan rivojlanish shakllari hamda o'zlashtirmovchi maktab o'quvchilari guruhida aqliy rivojlanishi orqada qolganlikning «yumshatilgan shakllari» bilan ajralib turadigan «aqliy rivojlanishdan biroz orqada qolgan o'quvchilar» aniqlangan.

Rivojlanish sur'ati buzilgan bolalarni o'rganishning ikkinchi bosqichi tadqiqotchilarning oligofreniya doirasini toraytirish istagi bilan chambarchas bog'liq edi. M.S.Pevzner maktab ta'limini o'zlashtirmaslik sharoitida infantilizmning bir qator klinik variantlarini aniqladi. Rivojlanish sekinlashishining turli shakllarining etiopatogenezi masalalari ham ko'rib chiqildi, ular orasida markaziy nerv tizimining organik shikastlanishining ayrim ko'rinishlarining roliga alohida ahamiyat berildi. Shu davrdan boshlab maxsus pedagogika sohasida "Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi" bolalar rivojlanishining o'ziga xos buzilishi sifatida kompleks o'rganish ishlari jadal yo'lga qo'yildi hamda davom ettirilmoqda.

Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi mavjud bo'lgan bolalar to'g'risidagi klinik ma'lumotlarning umumlashtirilishi va ular bilan korreksion-kompensatsion ishlarni tashkil etish bo'yicha umumiy tavsiyalar N.V.Babkina, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, YE.Indenbaum, I.Korobeynikova, V.I.Lubovskiy, K.K.Mamedov, Y.M.Milanich, G.B.Shoumarov va boshqalarning tadqiqotlarida turli yo'nalishlarda atroflicha yoritilgan.

So'nggi yarim asr davomida maxsus korreksion pedagogika va psixologiyada ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar aqliy faoliyatlari namoyon bo'lishining o'ziga xosligini o'rganish bo'yicha ma'lum tadqiqotlar amalga oshirildi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ko'pincha sezilarli darajada zaif ifodalangan bilish faoliyati bilan ajralib turadigan klinik sindromlarga qaramay, bir qator o'ziga xos xususiyatlar: murakkab xatti-harakatlarning yetuk emasligi, tez charchash, harakatlanishda maqsadning yetishmasligi, ijtimoiy hayotda mehnat qilish qobiliyatining buzilganligi umumta'lim maktabida ta'lim dasturlarini o'zlashtirmaslikka, doimiy muvaffaqiyatsizlikka olib keladi. Ko'p hollarda markaziy asab tizimining o'tkazib yuborilgan organik kasalligi ushbu belgilarning yetakchi patogenetik asosi sifatida tan olinadi (K.S.Lebedinskaya).

Markaziy nerv sistemasining 21% i natal va perinatal davrida zararlanishi oqibatida yuzaga keladigan minimal bosh miya disfunktsiyasi²² asosiy

²² **Minimal bosh miya disfunktsiyasi (MBMD)** bolalik davridagi neyropsixologik kasalliklarning keng tarqalgan shakli bo'lib, u xulq-atvor muammosi emas, yomon ta'lim

ahamiyatga ega bo'lib, keyinchalik jiddiy tibbiy, psixologik, pedagogik va ijtimoiy muammoni ifodalaydigan nevrologik patologiyaning 40-60% ni keltirib chiqaradi (O.V.Xaletskeya, V.M.Troshin).

Ruhiv rivojlanishi sustlashganlik holati yuzasidan birinchilardan bo'lib, o'z sohasida o'rnak bo'lgan va umum e'tirof etgan mashhur shifokorlar ilmiy-amaliy eksperimental ishlarini olib borganlar. "Ruhiv rivojlanishi sustlashganlik" tushunchasi G.YE.Suxareva tomonidan fanga kiritilgan. O'rganilayotgan hodisa, birinchi navbatda, aqliy rivojlanishning sekin rivojlanishi, shaxsiy kamolotga erishilmaganlik, og'ir bo'lmagan kognitiv buzilish, kompensatsiya, qayta tiklanish va rivojlanish tendensiyasi bilan tuzilishi va miqdoriy jihatdan aqli zaiflikdan farq qiladi.

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'rganishning muhim davrlari 70-80 yillarda K.S.Lebedinskiy va xodimlari tomonidan uning laboratoriyasida olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari bo'lgan. Etiologik prinsipga asoslanib, u ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning 4 ta asosiy variantini aniqladi, ular bugungi kunda ham maxsus muassasalarda bolalarga korreksion yordamni ko'rsatishda eng samarali variant sifatida qo'llaniladi. Tavsiya etilgan ruhiv rivojlanishi sustlashgan har bir shakllarining klinikopsixologik tuzilishida hissiy va intellektual sohalar yetukligining o'ziga xos kombinatsiyasi mavjud.

Maxsus tadqiqotlarda psixologik infantilizm tushunchasi qo'llaniladi, bu rivojlanishning kechikishi varianti sifatida tushuniladi hamda jismoniy va ruhiv holatning yoshga xos bo'lmagan yetukligida namoyon bo'ladi, qo'pol intellektual buzilish bilan birga kelmaydi. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning psixologik moslashuvi muammo bo'lib, bugungi kunda uning dolzarbligi psixologik, pedagogik, klinik va ijtimoiy amaliyotning an'anaviy talablari va ushbu maqomning psixogenetik mohiyati, diagnostika mezonlari, tashkil etish tamoyillari, moslashtirilgan yordamning tabiati va ko'lamiga haqidagi g'oyalarning ma'lum bir o'zgarishi bilan bog'liq.

2. Bolaning psixologik rivojlanishida birlamchi buzilish sabablari

Bolaning psixologik rivojlanishida **birlamchi buzilish sabablarini** U.V.Ulyenkova o'z tadqiqotlariga ko'ra, quyidagi **4 guruhga** ajratgan:

natijasi emas, balki faqat maxsus diagnostika natijalari asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan tibbiy va neyropsixologik tashxisdir.

1. Homiladorlikning noqulay sharoitlarda rivojlanishi (irsiy kasalliklarning homilaga ta'siri, onaning surunkali kasalliklar bilan kasallanishi, ona va homila organizmining zararli moddalar bilan zararlanishi, moddalar almashinuvining buzilishi, spirtli ichimliklar iste'moli, ona va homila organizmining fiziologik va psixologik jarohatlanishi va boshqalar).

2. Tug'ruq jarayonidagi patologiyalar.

3. Erta tug'ruqdan keyingi kasallanishlar (birinchi navbatda, bosh miyaning yallig'lanishi va oshqozon-ichak kasalliklari), ayniqsa, 2 yoshgacha bo'lgan davrda.

4. Bosh miyada turli xil jarohatlarning yuzaga kelishi.

"Ruhiv rivojlanishning sustlashganlik" muammosini o'rganishga bunday xilma-xil yondashuvlar sababli bir nechta tasniflar yaratildi (V.V.Kovalev, G.YE.Suxareva, M.S.Pevzner). Biroq, tibbiy, psixologik va pedagogik ilmiy-amaliy tadqiqotlar uchun K.S.Lebedinskiyning etiopatogenetik klassifikatsiyasi eng katta imkoniyatlarni yuzaga keltirdi.

3. Klinik-psixologik tuzilishiga ko'ra ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalar tasnifi (K.S. Lebedinskaya)

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning tasnifiga asosan 4 xil turga xos bo'lgan bolalarni kiritish mumkin:

1. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning konstitusional shakli.

2. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning somatogen shakli.

3. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shakli.

4. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shakli.

Klinik-psixologik tuzilishga ega bo'lgan ruhiv rivojlanishi sustlashganligining har bir shaklida hissiy-emotsional va intellektual sohalarining yetuk emasligining o'ziga xos kombinatsiyasi mavjud.

1. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning konstitusional shakli.

Bu shaklda garmonik, psixik va psixo-fizik infantilizm asosiy o'rinni egallaydi (parsial xarakterdagi²³, psixik turg'un bo'lmaganlar). Bu turdagi bolalar o'zlaridan bir necha yosh kichik bo'lgan bolalar sifatida rivojlanishiga to'g'ri keladi. Ularda o'yin faoliyati jarayonida (o'yinga bo'lgan qiziqishlari ustunlik qiladi) tashabbuskorlik, ko'tarinki kayfiyat xislatlari saqlanib qolgan

²³ "Parsial xarakter" deganda, ba'zi psixik funksiyalar faoliyati qo'pol buzilgan bo'lsa, ba'zilari yaxshi saqlangan bo'lishi mumkin.

bo'ladi. Bu shakldagi bolalarda ta'lim-tarbiya olishdagi qiyinchiliklar asosan intellektual qiziqishlarning va shaxsning butunlay rivojlanmaganligi holati yaqqol sezilib turadi. Bolalar xulq-atvorida hissiy motivlarning ustunligi, hissiyotlarning yuzakiligi, turg'un-sizligi va shaxsning gipersuggestivligi (moyillikning ustunligi) kuzatiladi. Bunday bolalarda infantilizm hissiy-iroda sohasidagi yetishmovchiliklar, tana tuzilishidagi salbiy o'zgarishlar bilan birga kechadi.

2. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning somatogen shakli.

Bu shakl asosan surunkali infeksiyalar, allergik holatlar, turli ichki kasalliklar (ichki a'zolar, ayniqsa, yurak kasalligi) natijasida kelib chiqadi. Ruhiiy rivojlanish susayishining bu turida asosiy rolni turg'un asteniya o'ynaydi, ya'ni bolalarda tez charchash, umumiy ruhiy tonusning pastligi ko'rinadi. Ba'zan somatogen infantilizm turli nevroitik qo'shimchalar: o'z-o'ziga ishonmaslik, qo'rqish bilan birga kuzatilishi mumkin.

3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shakli.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shaklida asosan hissiy iroda sohasining buzilishi, yetarli pedagogik sharoitning bo'lmashligi natijasida kelib chiqadi. Atrof-muhitning bolaga erta yoshligidan boshlab salbiy ta'sir qilishi natijasida bola ruhiyatining o'zgarishi xosdir. Ammo, bu shakldagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni pedagogik qarovsiz bolalardan ajratib olish zarur. Pedagogik qarovsiz bolalarning psixologiyasi normal bo'lib, faqat bilish, kognitiv, o'quv ko'nikmalarining tengdoshlariga nisbatan yetishmovchiligi bilan farq qiladilar. Aqliy bilim, ko'nikma va malakalari yetarli bo'lmaydi. Ko'proq shaxsning patologik rivojlanishi ko'zga tashlanadi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning **psixogen shaklining kelib chiqish sabablariga ko'ra, o'z navbatida 3 guruhga** ajratish mumkin:

1-guruh: bola tarbiyasi bilan mutlaqo shug'ullanmaslik, bolani butunlay o'z holiga tashlab qo'yish natijasida, ularda burch va mas'uliyat hissi shakllanmaydi. Ularda hissiy-iroda sohasining yetishmasligi qaysarlik gipersuggestivlik (moyillikning ustunligi), o'quv fanlarini o'zlashtirish uchun zarur bilim, ko'nikma va malakalarning yetishmasligi bilan birga keladi.

2-guruh: bolani haddan tashqari erkalatish, yetarlicha mustaqil faoliyatga o'rgatmaslik, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissini shakllantirmaslik

natijasida (oila erkatoyi) turi kelib chiqadi. Bunday bolalarda hissiy-iroda sohasining pastligi, egoizm xislatlari, mehnatga salbiy munosabatda bo'lish, doimo yordamga muhtoj bo'lish kabi salbiy xislatlar o'z ifodasini topadi.

3-guruh: bu guruh psixogen xarakterning nevroitik turi deb yuritiladi. Bolaga nisbatan qo'pol munosabatda bo'lish, jismoniy jazolash, qattiqqo'llik, alkogolizm bilan bog'liq turli agressiv munosabatlar bu turning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday bolalarda nihoyatda qo'pollik, g'azablanish, tez jazavaga tushish, tashabbusizlik, mustaqil faoliyat yurita olmaslik, jur'atsizlik, dangasalik shakllanadi. Bularning barchasi bolaning bilish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

4. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shakli.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning ushbu shakli polimorfik²⁴ rivojlanish anomaliyaga ko'ra, asosiy o'rinni egallaydi. Serebral-organik shakl yuqorida tavsiflangan boshqa shakllarga qaraganda hayotda ko'proq uchraydi, ko'pincha hissiy-irodaviy sohada ham, kognitiv faoliyatda ham buzilishlarning doimiyligi va jiddiyligi bilan kechadi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shaklining kelib chiqishi: homiladorlik yoki tug'ruq vaqtidagi patologiya, turli xil infeksiyalar, intoksikatsiya, bola hayotining ilk yoshlarida (0-2 yosh) oliy nerv tizimining jarohatlanish sabablari bo'lishi mumkin. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shaklining aniqlanishi bilan psixologik va pedagogik korreksion, kompensatsion tadbirlarni tashkil qilish talab etiladi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shakli boshqa turlarga nisbatan hayotda tez-tez va juda ko'pchilikni tashkil etadi. Ularning aksariyatida jismoniy yetishmovchiliklar, tananing nomutanosibligi kuzatiladi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikning serebral shaklida bolalar bosh miya elektr ensifolografiyasining ko'rsatishicha, 50 % dan ortiq bolalarning markaziy nerv sistemasida organik buzilishlar mavjud.

Serebral-organik xarakterdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda hissiy-irodaviy holatlarning rivojlanmaganligi, asosan, organik infantilizm tarzida ko'rinadi. Bu turdagi infantilizm normal bolalarga nisbatan hissiyotning jonliligi yetishmaydi. Hissiy holatning ko'rinishiga qarab, serebral organik infantilizmni 2 guruhga bo'lish mumkin:

²⁴ **Polimorf** (yunoncha – polys - ko'p va morphe - ko'rinish, belgi) ko'p qirrali, ko'p, belgili, turli xil ma'nosini bildiradi.

1-guruh kayfiyatlari ustun bo'lgan, eyforik xarakterdagi bolalar bo'lib, ularda yosh bolalarga xos xislatlar saqlangan bo'ladi.

2-guruh kayfiyati past, tormozlanuvchi xarakterda bo'lib, ularda vazifani mustaqil bajara olmaslik, tashabbus ko'rsata olmaslik, qo'rquv xislatlari bilan birga keladi.

Hissiy holatlarga ko'ra 2-guruhga bo'lingan serebral organik xarakterdagi infantilizm ko'p hollarda qator qo'shimcha ko'rinishlar bilan birga keladi. Bularga quyidagilar kiradi:

A) Serebral-endokrin infantilizm. Bunda asosan ichki sekretiya bezlari faoliyati buzilgan bo'ladi. Buning natijasida bolalarda nevropatiyalar, hissiy holatlarning rivojlanmasligi yuzaga keladi. Bunday hollarda uyquning buzilish, ishtahaning yo'qolishi, dispepsiya²⁵ holatlariga moyillik yuzaga keladi;

B) Serebrastenik holatlar tez-tez uchrab turadi. Markaziy nerv sistemasi tez charchaydi, neyrodinamik buzilishlar kuzatiladi. Bularga aqliy ish qobiliyatlarining buzilishi, eslab qolish holatlarining yaxshi emasligi, diqqatning tarqoqligi, tez ta'sirlanish, qiz bolalarda yig'loqilik, o'g'il bolalarda haddan tashqari qo'zg'aluvchanlik bo'lishi kiradi. Bu bolalarda shovqin, yorug' nur, issiqqa chiday olmaslik, ishtaha va uyquning buzilishlari, qon bosimining pasayishi, tanasining turli joylarida har xil tuyg'ular sezish, oshqozon-ichak faoliyatining buzilishlarini ko'rish mumkin;

V) nevroz²⁶ xarakterdagi holatlar – serebrasteniyaga bilan bog'liq bo'lib, yakkalikdan, qorong'ulikdan qo'rqish, o'zi va atrofdagilar sog'lig'i uchun xavfsirash, muskul tortishishlar, duduqlanish, enurez kabi xarakterli xislatlar bilan birga ifodalanadi;

²⁵ **Dispepsiya sindromi** - bu oshqozon-ichak sohasining turli kasalliklari va ularning chegara bosqichlariga xos bo'lgan ovqat hazm qilishning buzilishi va alomatlar. Ovqat hazm qilish buzilganda, umumiy nom bilan birlashtirilgan sindrom paydo bo'ladi - bu oshqozon dispepsiyasi. Bunga quyidagilar kiradi: yutish bilan bog'liq muammolar: ko'ngil aynishi va qayt qilish; oshqozon osti og'rig'i; oshqozon qurillashi; oshqozon damlashi, ich ketish; qabziyat va hokazo...

²⁶ **Nevroz** - asabiylik-uzoq davom etgan ruhiy iztiroblar natijasida nerv sistemasi faoliyatining buzilishidan kelib chikadigan asabiy, ruhiy kasalliklar; o'zaro yaqin funksional ruhiy kasalliklar (nevasteniyaga, isteriya, psixoasteniyaga), emotsional yoki aqliy jihatdan toliqish natijasida, ko'pincha infeksiya va boshqa kasalliklar ta'sirida yuzaga keladi. Nevroz ancha keng tarqalgan kasallik bo'lib, asosan, nerv sistemasi tug'ma yoki hayotda ortirilgan zaif kishilarda kuzatiladi.

G) psixologik harakatlar qo'zg'aluvchanligi – asosan, o'g'il bolalarda ko'p uchraydi. Umumiy harakatchanlik, diqqatning tarqoqligi, tez chalg'ish ularga xos xislatlardir;

D) affektiv (kuchli darajadagi hissiy o'zgarishlar affekt deyiladi) buzilishlar²⁷ (beparqlik, manikal va depressiv epizod, bipolyar affektiv, surunkali, aniqlanmagan yoki boshqa affektiv buzilishlar) – kayfiyatning sababsiz o'zgarib turishi, agressiv ishlarga moyilligi bilan xarakterlanadi; psixik faoliyatning qisqa muddatli buzilishi bo'lib, sababsiz yoki adekvat bo'lmagan sabab tufayli yuzaga keluvchi jo'shqin hissiy reaksiyadir. Patologik affekt ongning torayishi tufayli psixomotor, ba'zan xavfli, agressiv harakatlar (xujum qilish, o'ldirish) bilan kechishi mumkin. Patologik affektdan keyin qisman yoki to'liq **amneziya²⁸** bo'ladi. Patologik affektga bosh miya jarohati bo'lgan, epilepsiya bilan kasallangan shaxslar, alkogoliklar, giyohvandlar beriluvchan bo'ladi.

Affektiv buzilishlar labilligi bilan tavsiflanadi, bunda bemor ko'pincha g'azabini bosa olmaydi, ammo u tez o'tib ketadi. Qiziqish chegarasi torayadi, nozik his-hayajoni (yaqinlarga iliq munosabat va rahm, qarindoshlik hissiyotlari) buziladi. Hissiy beparqlik va boshqalar paydo bo'ladi. Nutqida so'zlar kmbag'aligi kuzatiladi, ko'pincha yordamchi so'zlardan, tayyor so'zlar yig'indisidan foydalanadi, o'zaro bir-biri bilan gaplashganda asosiy bosh mavzuni ajrata olmaydilar va mohiyatsiz masalalarga ko'p e'tibor berib qoladilar.

YE) emotsional buzilishlar – psixik buzilishlarda katta o'rin egallab, juda turli-tumandir. Hissiy buzilishlar ham kasallik boshlanishi, ham

²⁷ **Affektiv buzilishlar** (kayfiyatning tez-tez o'zgarib turishi, arzimagan sababga pasayishi yoki oshib ketishi) - affektni tutib turolmasligi, ko'ngil bo'shlikning yuqori darajasi bilan ifodalanadi. Affektiv holat bemorning xatti-harakatlarini o'z ta'siriga oladi, bunday bemor tomonidan qonun buzarliliklar sodir etilishi mumkin. Depressiya, maniya, bipolyar buzilishlarni qamrovchi toifalar turg'un affektiv buzilishlarga kiritilgan.

²⁸ **Amneziya** (yun. a - inkor qo'shimchasi va mneme - xotira, es) - xotiraning buzilishi: bo'lib o'tgan voqea va kechinmalarni eslay olmaslik yoki chala eslash. Amneziyaga **bosh** miyaning shikastlanishi, tutqanoq, qattiq ruhiy iztirob va boshqalar sabab bo'ladi. Amneziyaning quyidagi turlari farq qilinadi: anterograd amneziya - odamning ruhiy kasallikka uchragandan keyingi hodisalarni esda saqlay olmasligi; avjlanuvchi amneziya - xotirada **hech narsa** qolmasligi; retrograd amneziya - odamning kasal bo'lishidan ilgari o'tgan hodisalarni unutishi; fiksatsion amneziya - ayni vaqtdagi, shuningdek yaqin kunlarda bo'lib o'tgan hodisalarni xotirada saqlay olmaslik va hokazo.

rivojlanishi bosqichida uchrab, xavf, qo'rquv affekti, kayfiyatning pasayishi, depressiya va ko'tarinki kayfiyat ko'rinishida namoyon bo'ladi.

J) psixologik buzilishlar – aqliy faoliyatga bo'lgan qiziqishlarning pastligi, o'qishga salbiy munosabatda bo'lish, yolg'on gapirish, jinoyatchilikka moyillik kabi salbiy – shaxsiy xislatlar kuzatiladi;

Z) tutqanoqli buzilishlar – bu kasallik insoniyat tarixi kabi qadimiy bo'lib, turli xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi; **tutqanoq** degan nomni sharqning buyuk tabibi Ibn Sino bergan bo'lib, u mazkur kasallikni chuqurroq o'rganishga erishgan. “**Epilepsiya**” termini grekcha “epilepvano” demakdir, u “tutaman” degan ma'noni bildiradi va kasallikning yaqqol ko'zga tashlanadigan alomati – tutqanoqni ifodalaydi.

Epilepsiya – bosh miyaning surunkali kasalligi bo'lib, paroksizmal ravishda paydo bo'ladigan turli xildagi talvasali va sensor tutqanoqlar sifatidagi buzilishlar, shuningdek, psixikaning zo'rayib boradigan psixik ezilish ekvivalentlari bilan ta'riflanadi.

Epilepsiyaning salbiy oqibatlaridan biri aqli zaiflik bilan tugashidir. Bu nisbatan ko'p uchraydigan, turli yoshlarda kuzatiladigan kasallikdir.

Umuman tutqanoq kasalligida 2 ta guruh belgilar namoyon bo'ladi:

1. Qisqa muddatli, vaqti-vaqti bilan bo'lib o'tadigan belgilar.
2. Epilepsiyaning doimiy belgilari.

I) apatiko-adinamik²⁹ buzilishlar – tashabbuskorlikning buzilishi, aqliy faoliyatning pasayishi, haddan tashqari hissiy bo'shashishning o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi.

Serebral organik xarakterdagi infantilizm keskin ifodalanagan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda neyrodinamik va ensefalopatik buzilishlardan tashqari ba'zan kuchli bo'lmagan ayrim bosh miya po'stloq va po'stloq osti funksiyalarining buzilishi natijasida eshitish, ko'rish, his qilish, hissiy-iroda, sezgi, idrok, nutqning harakat (motor) va tushunish (sensor) tomonlari, uzoq va qisqa muddatli xotira jarayonlari ham birmuncha zararlanadi.

Yuqorida aytib o'tilgan asosiy serebral xarakterdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida yetarlicha tasavvurga ega bo'lish, ularni oligofren bolalardan ajrata olish, diagnozni to'g'ri qo'yish uchun zarur bo'lgan bilimlardir. Shu sababli ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni

²⁹ Asosan peshona bo'limlari zararlanganda apatik-adinamik sindrom kuzatiladi.

har tomonlama o'rganish, korreksion maktablarga o'quvchilarni saralash ishlarida xatoliklarga yo'l qo'ymaslik asosiy va murakkab ishlardan biri hisoblanadi.

4. Serebral organik xarakterdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish faoliyatining xususiyatlari

Serebral organik xarakterdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish faoliyati birmuncha keskin buzilishlarga uchragan holatlar ham bo'lishi mumkin. Bunday vaqtlarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni aqli zaif bolalardan farqlash, ajrata olish juda murakkab diagnostik vazifalardan biridir.

Ma'lumki, oligofreniyaning namoyon bo'lishida quyidagi qonuniyatlar yaqqol ko'zga tashlanib turadi hamda bu qonuniyatlar oligofreniyaga xos belgilar hisoblanadi:

1. Nuqsonning total (umumiy) xarakterdaligi yoki nuqsonning bola ruhiy jarayonlarining barchasiga tarqalganligi.

2. Psixologik jarayonlarning yetarlicha rivojlanmaganligi iyerarxik xarakterda bo'ladi. Oliy psixik jarayonlardan mantiqiy tafakkur ko'proq zararlanib, nisbatan yosh, elementar funksiyalar birmuncha saqlanib qolganligi bilan ifodalanadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda esa yuqoridagi qonuniyatlar kuzatilmaydi. Ularga xos belgi nuqsonning umumiy xarakterdaligi emas, balki xususiy xarakterdaligi xosdir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, korreksion maktab yoki inklyuziv sinflarga ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holati birmuncha chuqur zararlangan bolalar yuboriladi. Bu muassasalarga yuborishdagi asosiy klinik ko'rsatkich serebral-organik xarakterdagi psixik rivojlanishning susayishidir. Ba'zi turdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni umumta'lim maktab inklyuziv sinflarida korreksion, individual pedagogik yondashgan holda ta'lim-tarbiya berish, o'qitish mumkin. Klinik, neyrofiziologik va psixologo-pedagogik tekshirishlarning ko'rsatishicha, umumta'lim maktablaridagi o'zlashtirmovchi o'quvchilarning deyarli 50 % ini ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tashkil qiladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik muammosi faqatgina maxsus pedagogikada dolzarb bo'lib qolmasdan, balki umumiy pedagogika va psixologiyada ham dolzarb masalalardan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. "Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi" tushunchasining mazmunini yoriting.
2. Bolaning psixologik rivojlanishida birlamchi buzilish sabablari nimalarda aks etadi?
3. "Ruhiy rivojlanishning sustlashganlik" muammosining ilmiy-amaliy tomondan tadqiq etilganligini tahlil qilib bering.
4. Klinik-psixologik tuzilishiga ko'ra ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tasnifini izohlang.
5. Serebral organik xarakterdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish faoliyatining xususiyatlarini izohlab bering.

II BOB. RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK O'ZIGA XOSLIKLARI

2.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan balalarda oila sharoitida sog'lom turmush ko'nikmalarini shakllantirishning korreksion pedagogik xususiyatlari

REJA:

1. Oila – jamiyatning tayanchi sifatida
2. Oila hamda oilada farzand tarbiyasi xususida Sharq allomalarining qarashlari
3. Oilada bolalarni tarbiyalashning ushlblari
4. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola mavjud bo'lgan oilalarga ko'rsatiladigan metodik, pedagogik-psixologik xizmatlar

Tayanch tushunchalar: oila, tarbiya, oilada bolalarni tarbiyalash uslubi, gipoproteksiya, giperproteksiya, xulq-atvor, shaxs, shaxslararo munosabat, oilaviy tarbiya ushlblari, simulyatsiya.

1. Oila – jamiyatning tayanchi sifatida

Farzandlarimiz ongida elu-yurtga, Vatanga muhabbat tuyg'ulari oilada, yashab turgan mahallada shakllanadi. Mamlakatning ertangi kuni, tinch va obod bo'lishi eng oldin mana shu kichik jamiyatda o'sib-unayotgan bolalarimizga bog'liq. Qaysi oilada, qaysi mahallada tarbiya yaxshi yo'lga qo'yilar ekan, o'sha oila, o'sha mahalla gullab-yashnaydi. Farzand tarbiyasini qachondan boshlamoq kerak?, degan savol ko'pchilikni o'ylantiradi. Ko'pchilik olimlar unga turlicha javob berib kelganlar. Xususan, Ibn Sino bola tarbiyasi bilan uning tug'ilishidan avvalroq, ya'ni ona qornida paydo bo'lganidan boshlab shug'ullanish lozim, deb javob bergan.

Oilaviy tarbiya bolaning rivojlanishida eng muhim o'rinni egallaydi. Oila ma'naviy, intellektual va shaxsiy kamolotining birlamchi va eng muhim omilidir. Boshqa ijtimoiy institutlar bilan taqqoslaganda shuni

ta'kidlash mumkinki, oilaviy munosabatlar o'z tarixiga, to'plagan muloqot tajribasiga, ota-onalarning oilani boshqaruv uslubiga, ta'siriga, ba'zan esa, ota-onalar tomonidan yo'q qo'yiladigan tarbiyalashdagi xatolar va oilaviy munosabatlarda noto'g'ri xatti-harakatlariga ham ega. Oilada turli yoshdagi bolalar va kattalar bo'lib, unda bola turli avlod vakillari, turli jinsdagi odamlar bilan muloqot qilish va o'zaro munosabatga kirishish tajribasini o'zlashtiradi.

Oila, odob-axloq va ta'lim-tarbiyaga e'tibor qon-qonimizga singib ketgan burchlarimizdandir. "Bir bolaga yetti qo'shni ota-ona" degan ibratli maqol ham aynan xalqimizga xos. Mana shu maqolning o'zi ham farzand tarbiyasi, oilaparvarlik biz uchun nechog'lik muhim ekanini bildiradi. Mahalla ahli, ayniqsa keksalar ko'chada nobop ish qilayotgan bola oldidan hech qachon beparvo o'tib ketmagan, shu zahotiyoq tanbeh berib to'g'ri yo'lga chaqirgan. Zero, har tomonlama chiroyli, odobli, go'zal xulqli bo'lish, nafsni poklashga buyuruvchi muqaddas dinimiz oilaga katta ahamiyat beradi. Oiladagi muhit ota-ona o'z ma'suliyatlarini his qilishi bilan barqaror bo'ladi. Bolalarning odobli bo'lib ulg'ayishi uchun ota-ona bilan bir qatorda mahalla-kuy ham katta ibrat maktabidir. "Qush uyasida ko'rganini qiladi", deb bejiz aytmagan xalqimiz.

Farzand tarbiyalayotgan ota-ona har bir harakati, yurish turishi, muomalasi, boshqalar bilan o'zaro munosabatida olijanob fazilatlarini namoyon eta bilishi kerak. Chunki bola tabiatan nihoyatda taqlidchan va kuzatuvchan bo'ladi. Shuning uchun uning atrofdagilari o'z odatlari bilan ba'zan o'zlari sezmagani holda ularga ta'sir qiladilar. Oiladagi qo'pol munosabatlar, ko'p yolg'on gapirish, yoqimsiz xatti-harakat bola tarbiyasiga salbiy ta'sir qiladigan nosog'lom muhitni keltirib chiqaradi. Farzand tarbiyasida ota-onaning muomalasi muhim o'rin tutadi. Bola ota-ona tomonidan qo'pol, dag'al so'zlar eshitib, kaltak yeb katta bo'lsa, bu uning tabiatiga salbiy ta'sir qiladi. Bu esa o'z navbatida oiladagi nosog'lom muhitda tarbiyalanayotgan boladan "ma'naviy kasal" insonlar shakllanadi. Ular esa jamiyat ma'naviyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tarbiya ota-onalarning burchi va farzandlarning haqqidir.

«Tarbiya» so'zi arabcha «robba» fe'lidan olingan bo'lib, "o'stirdi, ziyoda qildi, rioyasiga oldi, rahbarlik qildi va isloh qildi", degan ma'nolarni bildiradi.

«Tarbiya» so'zini bir necha xil ta'riflari mavjud. Jumladan, Bayzoviy quyidagicha ta'riflaydi: «Tarbiya bir insonni asta-sekin kamoliga yetkazishdir».

Rog'ib Asfihoniy tarbiyani quyidagicha ta'riflaydi: «Tarbiya bir narsani bir holdan ikkinchi holga o'tkaza borib, batamomlik nuqtasiga yetkazishdir. Tarbiyaning ma'nolaridan biri, insonning diniy, fikriy va axloqiy quvvatlarini uyg'unlik hamda muvozanat ila o'stirishdir».

Jamiyatda bolalar tarbiyasi otaonaning eng mas'uliyatli va uzoq davom etadigan burchlaridir. Boshqa burchlar ba'zi ishlarni qilish yoki mulkni sarflash bilan oxiriga yetadi. Ammo tarbiya mas'uliyati bardavom bo'ladi. Zotan, otaonaning farzand ne'matiga haqiqiy shukrlari ham aynan tarbiya mas'uliyatini sharaf bilan ado etish orqali yuzaga chiqadi. Amaliy shukr – berilgan ne'matni ne'mat beruvchi zotni rozi qiladigan tarzda tasarruf qilish bilan bo'ladi. Binobarin, farzand ne'matiga amaliy shukr qilish o'sha farzandni jamiyatga foydasi tegadigan inson qilib tarbiyalash bilan yuzaga chiqadi. Farzand tarbiyasida otaonaning o'rni qanchalar katta ekanini sharqning buyuk allomalari qoldirgan ma'naviy meroslardan bilib olamiz.

2. Oila hamda oilada farzand tarbiyasi xususida Sharq allomalarining qarashlari

Sharq allomalari o'z asarlarida farzandlarga tarbiya va ta'lim berish, uni ma'rifatu madaniyatga yetaklash muammolariga e'tibor berganlar. Buyuk mutafakkirlar farzand tarbiyasi, go'zal axloqning inson kamolotiga sabab bo'luvchi yuksak fazilat ekanini ta'kidlaganlar. Jumladan, Imom Buxoriyning "al-Adab al-mufrad" hadislar to'plami, Abu Lays Samarqandiyning "Tanbehul g'ofiliyn" asarlarida farzandlarga yuksak insoniy fazilatlarini kamol toptirish tarannum etilgan. Yurtimiz ulamolari o'z asarlarida farzandining chiroyli odobidan umid qilgan ota-ona, uni muntazam ravishda husni xulq asosi bo'lgan muomala odobining quyidagi qirralari bilan tanishtirib borishi muhim ekanini alohida ta'kidlaganlar:

- farzandingiz odamlar bilan muomalada shirinso'z, muloyim, bosiq va kamtar bo'lishiga e'tibor qarating;
- odamlar xursandchiligini baham ko'rish, g'am-anduhidan qayg'urish, mol-mulkiga xiyonat qilmaslik, yaxshilikka chorlab, yomonlikdan qaytarish husni xulq egalarga xos fazilatlardandir. Shuning uchun farzandingizga ana shu xislatlarni bolalikdan singdirish payida bo'ling;

– farzandingizga o'zgalar bilan muomala chog'ida boshqalarni g'iybat qilish, o'zgalarni mensimaslik, obro'si, boyligi yoki mansabiga qarab munosabat ko'rsatish ham odobsizlik ekanini uqtirib boring;

– yoshi ulug' kishilar, ustozlar bilan muomalada ularning ko'ziga tik boqmay, gaplarini jim tinglash, savollarigagina javob qaytarish, buyruqlarini sidqidildan bajarish ham bolalar qalbiga jo qilishga e'tibor bering.

Bolalarning rivojlanishida oilaviy tarbiya muhim rol o'ynaydi. Oila insonning ma'naviy, intellektual va shaxsiy kamolotining birlamchi va eng muhim omilidir. Boshqa ijtimoiy institutlar bilan taqqoslaganda shuni ta'kidlash mumkinki, oilaviy munosabatlar o'z tarixiga va to'plangan boy muloqot tajribasiga, ota-onalarning ta'siriga, ba'zan ta'limning oldingi bosqichlarida ota-onalar tomonidan qilingan xatolar va noto'g'ri hisob-kitoblariga ega.

Oila - bu turli yoshdagilar guruhi bo'lib, unda bola turli avlodlar, turli jinsdagi odamlar bilan muloqot qilish va o'zaro kishilararo munosabatda bo'lish tajribasiga ega bo'ladi. Bu masala, ayniqsa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bo'lgan muammoli oilalar uchun dolzarbdir. Oilalarda bolalarga noto'g'ri munosabat ta'sirida jamiyatda bunday bolalar haqida "muammoli", "tarbiyasi og'ir", "quloqsiz", "itoatsiz", "o'jar", "qaysar" kabi qarashlar mavjud.

A.L.Venger nazorat, g'amxo'rlik va vasiylik darajasini «tarbiya uslubi» tushunchasi oiladagi bola bilan munosabatlar uslubi ota-ona va bola o'rtasidagi yaqin hissiy aloqalar (hissiy jihatdan iliq yoki hissiy jihatdan sovuq), kattalar tomonidan bolaning xatti-harakatlarini boshqarish xarakteri (demokratik yoki avtoritar), taqiqlar soni (cheklovchi yoki ruxsat beruvchi) sifatida belgilaydi.

3. Oilada bolalarni tarbiyalashning uslublari

Bugungi kunda ota-onalarning bolalarni tarbiyalash metodlarining ko'plab tasniflari mavjud (Alfred Adler, Djeyms Martin, Boldiun, Diana Baumrind va boshqalar). Oilada bolalarni tarbiyalashning quyidagi uslublarni ajratib ko'rsatadigan eng keng tarqalgan tasniflari: avtoritar, demokratik va liberal tasniflarini ko'rib chiqamiz.

Avtoritar tarbiya uslubida vasiylik va diktatura taktikasi amalga oshiriladi. Ota-onalar bolaning fikri bilan hisoblashmaydi, uning xatti-

harakatlarini qat'iy nazorat qiladi. Itoatsizlik uchun jismoniy jazo qo'llanilishi mumkin. Ushbu tarbiya uslubi bilan bolalar qo'rqqoq va tortinchoq bo'lib o'sadilar, bu esa bolani har tomonlama rivojlanishining kechikishiga olib kelishi mumkin.

Demokratik tarbiyalash uslubining zamirida bolaga ishonch va hurmat yotadi. Ota-onalar bolaning qobiliyatlari va imkoniyatlariga ishonishadi. Kattalar barcha masalalarni bolalar bilan birgalikda hamkorlik asosida hal qiladilar, bolalarning muvaffaqiyatlari va muvaffaqiyatsizliklarini adekvat baholaydilar, har tomonlama psixologik yordam ko'rsatadilar. Demokratik tarbiya uslubi bolaning shaxsiyatini rivojlantirish, o'zini o'zi qadrlash va o'zini o'zi adekvat baholash uchun ijobiy sharoit yaratadi. Ushbu uslub tufayli oilada ishonchli munosabatlar o'rnatiladi.

Bolalarni tarbiyalash uslublari **liberal uslubi** ota-onalarning o'z vazifalarini rasmiy bajarishiga asoslanadi. Bularning barchasi kattalarning bolalarni to'g'ri ovqatlantirishi va kiyintirishga bo'lgan g'amxo'rliigi bilan bog'liq. Ota-onalar bolalar bilan shug'ullanishni keraksiz mashg'ulot deb bilishadi yoki bolalarni qanday tarbiyalash yo'llari haqida bilimga ega emas yoki aksincha, kattalar o'zlari bilan juda band. Liberal tarbiya uslubi salbiy tomonlari ham mavjudki, bunda oilada bolaning intellektual rivojlanishi sekinlashadi, ijtimoiy adaptatsiya jarayonlari buziladi. Turli mualliflarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, oilada o'rnatilgan salbiy tarbiyaviy ta'sir bolaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Avtoritar va liberal tarbiya uslublari natijasida ijtimoiy-pedagogik beparvolik paydo bo'lishi mumkin, bu ruhiy rivojlanishning sustlashishiga olib keladi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik (RRS) holati – bu individual psixik yetuklikning yetishmasligi, psixomotor funksiyalar yoki umuman psixika yetukligining susayganligi bilan ajralib turadigan, irsiy, ijtimoiy-biologik va psixologik omillar ta'siri ostida shakllanadigan bolaning psixik rivojlanishining maxsus toifasi hisoblanadi.

K.M.Lebedinskiy o'z tasnifini turli xil ta'sirlar natijasida yuzaga keladigan ruhiy rivojlanishini sustlashganlikni 4 ta asosiy: konstitusional, somatogen, psixogen, serebral-organik turlarga ajratadi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlikni **konstitusional shaklining** kelib chiqishi psixofizik infantilizm bilan tavsiflanadi. Bunda bolaning hissiy-irodaviy sohasi erta rivojlanishining bosqichida o'yin faoliyati motivatsiyasi ustunlik qiladi.

Ruhy rivojlanishi sustlashganlikning **somatogen shakli** turli xil genezisning uzoq muddatli somatik sohaning yetishmovchiligi (somatik sohaning yetarlicha rivojlanmasligi, surunkali infeksiyalar va allergik reaksiyalar) sababli kelib chiqadi.

Ruhy rivojlanishi sustlashganlikning **serebral-organik shakli** bosh miyaning sodda disfunktsiyasi – birmuncha sodda rivojlanish buzilishlarining mavjudligini aks ettiruvchi turli xil klinik ko'rinishga egaligi bilan kechadigan sindrom xarakterlidir.

Shu bilan birgalikda ruhy rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shakliga to'xtalamiz.

Psixogen shakl oilada bola shaxsiyatini to'g'ri shakllantirishga to'sqinlik qiladigan noqulay tarbiya sharoitlari (oilada bolaga nisbatan befarqlik, to'liq bo'lmagan oila yoki noto'g'ri tarbiya natijasida kelib chiqadigan psixologik jarohatlar) bilan bog'liq. Bolaning ruhiyatiga jarohat yetkazadigan salbiy atrof-muhit sharoitlari nerv-psixologik sohada doimiy siljishlarning, vegetativ funksiyalarning buzilishiga, so'ngra bola shaxsning patologik rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Ruhy rivojlanishi sustlashganlikning psixologik beqarorlik bilan kechadigan psixogen shaklida bola shaxsiyatining nuqsonli rivojlanishi tez-tez kuzatiladi. Bu oilada liberal tarbiyalash usuliga xos bo'lgan **gipoproteksiya**³⁰ (oilada bola o'z holiga tashlab qo'yilgan; diqqat, e'tibordan va g'amxo'rlikdan mahrum qilingan) yoki **giperproteksiya**³¹ (oilada nosog'lom, bo'rttirilgan, haddan ortiq bolaga g'amxo'rlik qilish) bilan bog'liq. Ushbu toifaga kiruvchi bolalarda kognitiv faoliyatning umumiy pasayishi, somatik zaiflik, charchashning kuchayishi va holdan toyish, yegotsentrizm va xudbinlik xususiyatlari, hissiy-irodaviy qobiliyatining pastligi bilan tavsiflanadi. Qo'pollik, shafqatsizlik, zulmkorlik, agressivlik

³⁰ **Gipoproteksiya** (gipopeka – grekcha to'liq beparvolik, ko'pincha bolalarning xatti-harakatlari ustidan vasiylik va nazoratning yetishmasligi) - bu oilada ota-onalarning bolalarni tarbiyalash jarayonida noto'g'ri pozitsiya tutishidan, bolaga diqqat, e'tibor va g'amxo'rlik yetishmasligidan yuzaga keladi. *Использованы материалы кн.: Психолого-педагогический словарь. / Сост. Ранацевич Е.С. – Минск, 2006, с. 127-128.*

³¹ **Giperproteksiya** (grekcha hyper - yuqori + lat. protecto qo'riqlash, himoya qilish, parvarish qilish) – bu oilada bolalarni haddan tashqari parvarish qilish. Bu tushunchaga yaqin termin – giperopeka. Ba'zan bu tushunchalar ketma-ket birgalikda qo'llaniladi. Biroq, bu ikki tushuncha bir-biriga sinonimdir.

ro'y beradigan oilalarda bola shaxsiyatida nevrotik tipga ko'ra patologik rivojlanish kuzatiladi. Oilalarda bolalarga bunday munosabatlar natijasida bolalar shaxsiyatida qo'rqqoqlik yoki qo'rqinchli xatti-harakatlar, hissiy jihatdan yetuk bo'lmagan, mustaqil harakatlana olmaydigan, beqarorlik hislari shakllanadi. Bunday salbiy holatlar avtoritar tarbiya uslubi asosida boshqariladigan oilalarda kuzatiladi.

Ruhy rivojlanishi sustlashgan bolalar kognitiv jarayonlari shakllanishining sekinlashganligi, kognitiv faollikning pasayganligi, o'zini o'zi nazorat qilish va o'zini o'zi boshqarishning qiyinligi sababli maktab ta'limiga kelganlarida asosiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar. Umuman olganda, hissiy-irodaviy va kognitiv sohalaridagi o'ziga xoslik bolada ta'lim ko'nikmalarini shakllantirishni, o'quv dasturlarini o'zlashtirishni, maktabga moslashishni qiyinlashtiradi. Bu o'quvchilar ta'lim-tarbiyaning zarurligini, uning ahamiyatini tushuna olmaydilar. Ichki pozitsiyasi yetarlicha shakllanmagan o'quvchilarda maktabga qabul qilinishiga nisbatan salbiy munosabat va o'quv faoliyati mazmuniga yo'naltirilmaganligi namoyon bo'ladi. Oilada maktab ta'limiga yetarlicha tayyorgarlikning ko'rilmaganligi bilish jarayonlarining inertligi, ixtiyoriy faoliyat ko'rinishlarining shakllanmaganligi, psixo-emotsional yetuklikning shakllanmaganligini o'z ichiga oladi.

Ruhy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich sinf o'quvchilar idroki atrof-olam haqidagi bilimlarining parchalanganligi; ko'rish va eshitish idroki yetarlicha shakllanmaganligi; fazoviy idrok qilishdagi yetishmovchiliklar bilan tavsiflanadi. Bunday bolalarda xotira faoliyati yuqori tormozlanish ta'siri ostida ma'lumotlar unutilishining kuchayishi; xotira sig'imining torayishi va eslab qolish tezligining pasayishi bilan tavsiflanadi.

Ruhy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich sinf o'quvchilar tafakkuri analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mavhumlashtirish kabi intellektual operatsiyalarni amalga oshirish qiyinligi bilan tavsiflanadi; bolalar shaxsiy tushunchalariga egalik qilolmaydilar; og'zaki-mantiqiy fikrlashga qiynaladilar; zarur aqliy harakatlarni amalga oshirish qobiliyatiga ega emasligi kuzatiladi. Ruhy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich sinf o'quvchilarida passiv va aktiv lug'atning kambag'alligi; leksik-grammatik tuzilmalarni tushunishdagi qiyinchiliklar; iborani to'g'ri tuza olmaslik; nutqni tahlil qilish va mazmunini tushunish qobiliyatiga ega emasliklari; nutqning vaziyatga bog'liqligi xarakterlidir. Bolalarda diqqat barqarorligining

pasayishida turli xil o'ziga xoslik: topshiriqni bajarishning avvalgi qismida diqqatning maksimal kuchlanishi va uning tezlikda kamayishi; birmuncha vaqt ishlagandan so'ng diqqatni to'plashning qiyinligi; ish davomida diqqat barqarorligining davriy o'zgarishi va uning pasayishi kuzatiladi. Bu guruh bolalarida bilish faolligi pastligi, o'qishga qiziqmasligi, o'quv topshiriqlarini bajarishga nisbatan mas'uliyatsizligi kuzatiladi.

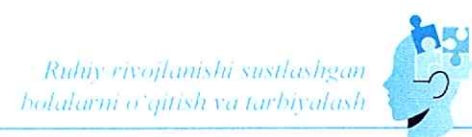
Shuningdek, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda o'z xulq-atvorini tartibga solishning yetishmasligi kuzatiladi. Ularda kimdandir yoki biror nimadan shikoyat qilish darajasi past. Ushbu guruhga kiruvchi boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'yin motivlari kognitiv motivlardan ustun turadi, bu esa o'yinli faoliyatdan ta'lim faoliyatiga silliq o'tishni qiyinlashtiradi. o'quv faoliyati jarayonida shaxsiy komponentlar yetuk emas. Umuman olganda, ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich sinf o'quvchilar maktab ta'limiga tayyor emasliklari bilan ajralib turadilar.

Shu munosabat bilan, ota-onalarning tarbiya uslubini korreksiyalash uchun o'qituvchilar va psixologlar ota-onalarga farzandlari rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirishlari va keyinchalik, ota-onalar bilan samarali hamkorlikni o'rnatishlari lozim.

Oilalarda noto'g'ri tarbiya uslubi aniqlanganda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaning ota-onalari bilan ishlash individual tarzda maslahat berishdan boshlanishi zarur. Ushbu bosqichda ota-onalarga farzandining rivojlanish muammosi, muvofiqlashtirilgan va muvofiqlashtirilmagan ta'sir sharoitida mumkin bo'lgan prognozlar to'g'risida ma'lumot berish lozim. Bunday ish shakllarida suhbatlar va qisqa ma'ruzalardan foydalanishingiz mumkin.

4. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bola mavjud bo'lgan oilalarga ko'rsatiladigan metodik, pedagogik-psixologik xizmatlar

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola mavjud bo'lgan oilalarga ko'rsatilgan xizmatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, tadqiq etilayotgan jarayon har doim ham tizimli va nazariy-empirik xarakterga ega bo'lmagan. Bu tashkiliy va pedagogik sharoitlarni aniqlash va asoslash zarurligiga olib keladi. Oila va ta'lim muassasasi xodimlarining kelishuvi asosida yaratilgan tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarda o'zaro hamkorlik jarayonida muammolarni samarali bartaraf qilishga erishish lozim.

Oila va ta'lim muassasasi xodimlarining hamkorligi asosida tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlar mavjud bo'lib, ular quyidagilar hisoblanadi:

o'zaro hamkorlik jarayonining tashkiliy holatlari qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlovchi pedagogik mahorat asosida rivojlanadigan muhit hisoblanadi;

o'zaro hamkorlik jarayonida birinchidan, mavjud o'quv sharoitlari hisobga olinadi; ikkinchidan, ushbu o'quv sharoitlari o'quv maqsadlariga yo'naltiriladi; uchinchidan, ma'lum bir tarzda tanlangan, ta'limning tarkibiy elementlarida qo'llanilgan va ishlab chiqilgan metodlar (uslublar) va o'qitish tamoyillarini hisobga olgan holda ta'limning tashkiliy shakllari optimallashtiriladi;

o'zaro hamkorlik jarayonida muayyan maqsadlarga erishish uchun ta'limning tarkibiy elementlarini loyihalash, samarador o'qitish usullari va vositalari qo'llaniladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaning oilasiga pedagogik yordamni yaxshilash uchun tashkiliy-pedagogik sharoitlarda ota-onalarga hissiy va kognitiv sohalarda rivojlanishida buzilishlari bo'lgan bolalarni tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq muammolarni hal qilishga qaratilgan tarbiyachilar, pedagog-psixologlar, defektologlar, logopedlar, shifokorlarning mas'uliyatli kasbiy faoliyatlari birgalikda takomillashtiriladi.

Tashkiliy-pedagogik sharoitlar, vazifalar real vaziyatga ko'ra o'zgarishi va pedagogik hamkorlik ishlariga ta'sir qilishi mumkin. Tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqishda quyidagilarni ta'minlash ko'zda tutiladi:

dastlabki ma'lumotlarni aniqlash maqsadida o'rganilayotgan hodisalarga oid maqsadli kuzatishni amalga oshirish;

tadqiqot ishlarini o'tkazish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, obyektlarni tanlash, iloji boricha, ularni tenglashtirish;

tadqiqot ishlarini o'tkazish uchun ish tartibini puxta ishlab chiqish;

o'rganilayotgan hodisalarning borishini tizimli kuzatish, ma'lumotlarni aniq tavsiflash va ro'yxatdan o'tkazish;

oldinroq olingan ma'lumotlarni tasdiqlash (yoki rad etish) uchun takrorlanadigan vaziyatlarni yaratish, shartlarning mazmun-mohiyatini o'zgartirish;

ruhij rivojlanishi sustlashgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning oilasi o'rtasidagi o'zaro hamkorlik munosabatlarining yangi tendensiyalari va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash;

ilmiy-nazariy o'rganishdan mantiqiy umumlashtirish, olingan ilmiy-nazariy ma'lumotni tahlil qilish va qayta ishlash lozim.

S.L.Rubinshteynning ta'kidlashicha, rivojlanayotgan shaxs psixologiyasidagi barcha bilim qandaydir tarzda tashqi shart-sharoitlar bilan bog'liq rivojlanadi, biroq, uning rivojlanishidagi xech bir narsa bevosita tashqi ta'sirlar orqali hosil bo'lmaydi. Tashqi sharoitlar ta'sirida hosil bo'lgan ichki taassurotlar ularning bevosita mexanik natijasi emas.

Oilada bolalarga ota-onalar tomonidan beriladigan tarbiya, shuningdek uzluksiz ta'lim shaxsni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, unda subyekt ham, obyekt ham insonning o'zi bo'lishi mumkin.

Birinchidan, ota-onalar o'zlari shaxsiy rivojlanishi va farzandining rivojlanishi ehtiyojlaridan kelib chiqib, ko'plab muammolarni yechish uchun zarur bo'lgan ta'lim mazmunini aniqlashlari mumkin. Ota-onalar tomonidan o'zlarini o'rganish va ularning sodir bo'layotgan voqealarga ta'sirini kuchaytirish, olingan bilimlarni dunyoqarashga singdirish oilaviy hayotning farovonligiga, bolalar bilan tinch-totuv va mehr-oqibatli munosabatlarning o'rnatilishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, ota-onalarga haqiqiy hamkorlik vaziyatlarini loyihalash va modellashtirish orqali bolalar bilan o'zaro munosabatlarning samarali usullarini o'rgatishga qaratilgan. Hamkorlik masalalarini hal qilayotganda ta'limning individual va guruhli shakllaridan foydalanish mumkin. Ushbu bosqichda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Xulq-atvorni mashq qilish. Kundalik hayotda sodir bo'layotgan har qanday vaziyatni sahnalashtirish mumkin. Psixolog yoki o'qituvchi o'jar, qaysar, itoatsiz bolaning rolini ijro etadi. Ota-onalar dastlab har doimgidek munosabat bildiradilar, so'ngra psixolog bilan birgalikda samarali usullarni ishlab chiqadilar. Ota-onalar egallagan ko'nikmalarni amalda real vaziyatlarda qo'llay oladilar.

2. Modellashtirish. Psixolog ota-onalarga xulq-atvorning rolli modellarini taqdim etadi, ularni ushbu modellarga taqlid qilib bajarishga undaydi. Keyinchalik, psixolog xulq-atvorni modellashtiradi, uning aniq vaziyatlarini o'ziga xos kuchaytiradi va keyin zaiflashtiradi. Ota-onalar avval o'z reaksiyasini bo'rttirilgan shakllarga olib kelishi va keyin uni minimal

darajaga yetkazishi kerak. Bu ota-onalarga odatiy hayot sharoitida o'z reaksiyalarini muvofiqlashtirishga imkon beradi.

Ota-onalar bilan ishlashning uchinchi bosqichi xatti-harakatini o'zi nazorat qila olish usullarini o'z ichiga oladi. Bola bilan o'zaro munosabatlarining samaradorligi ota-onalarning o'z reaksiyalarini qanchalik nazorat qila olishlariga bog'liq. Hamkorlik masalalarini hal qilayotganda ta'limning individual va guruhli shakllaridan foydalanish mumkin. Ushbu bosqichda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. Ijobiy obrazdagi qahramonlardan foydalanish. Ushbu usul ota-onalar tomonidan hozirgi, o'tmish va kelajak bilan bog'liq bo'lgan haqiqiy yoki taxminiy vaziyatni taqdim etishni o'z ichiga oladi, bunga ota-ona va bola kiradi.

2. Vaqtinchalik proyeksiya³² usuli. Ota-onalarga o'z farzandlarida bo'lgani kabi hissiy-irodaviy holatni boshdan kechirgan bolalik davriga psixologik qaytish uchun taklif qilinadi.

3. Salbiy ta'sir qiluvchi vaziyatlardan himoya qiluvchi qahramonlardan foydalanish. Ushbu usul turli xil, ayniqsa, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan salbiy vaziyatlar ta'siridan himoyalaniishga tayyorlanishlariga yordam beradi. Psixolog ota-onalarni ushbu salbiy holatlarni qanday yengishlarini tasavvur qilishga, ya'ni real hayotiy vaziyatlarda o'z xatti-harakatlarini qanday boshqarishni bilish yo'llarini o'rgatadi.

4. Muskullar va hissiy-emotsional keskinlikni bartaraf etish texnikasi. Psixolog ota-onalarga muskullar va hissiy-emotsional keskinlikni bartaraf etishda o'zini bo'shashtirish, dam oldirish va o'zini yaxshi his qilish usullarini o'rgatadi.

Yakuniy bosqich psixolog ishtirokida ota-onalar va bolalar o'rtasida yuzaga kelgan shikoyatli vaziyatlarda samarali ta'sir o'tkazish usullarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Bu bosqichdagi ishlar rolli-o'yinli tarzda amalga oshiriladi. Ushbu bosqichni samarali o'tkazish uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

1. "Rollarni almashtirish yoki o'zgartirish" usuli.

Ota-onalar va bolalarga o'z o'rinlarini almashtirish taklif qilinadi. Ota-onalar bolaning rolini, bolalar esa ota-onalarning rolini egallagan hollarida,

³² **Proyeksiya** (lotincha projectio – oldinga tashlash) psixologik himoya mexanizmi, buning natijasida ichki adashish holatini tashqaridan kelgan kelgan deb qabul qilinadi.

turli vaziyatlarda bir-birida ko'rishni istagan xatti-harakatlarini namoyish qiladilar.

2. "Qurilish" usuli.

Ota-onalar o'z farzandlari bilan birgalikda yaxshi munosabatlarning "binosini quradilar", ularning g'ishtlari esa bolalar va ota-onalar bir vaqtning o'zida qabul qiladigan munosabatlar bo'lishi zarur.

3. "Ijobiy munosabatlar" usuli.

Ota-onalar va bolalar bir-birlarida shu paytgacha o'zlari qabul qilgan fazilatlar va ijobiy sifatlarni topishga doir topshiriq beriladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, bu ishlarda onalar qanchalik faol bo'lsalar, otalar ham shunchalik faol ishtirok etishlari talab etiladi. Eng yaxshi natijaga erishish uchun bir vaqtning o'zida ota-onalarning birgalikdagi ishtiroki sababli erishish mumkin. Shuningdek, ota-onalar bilan ishlashning barcha bosqichidan so'ng, har bir usulning ta'siri, natijasini kuzatish zarur. Ular ota-onalik haqida e'tiqodlaridagi o'zgarishlarni tahlil qilishlari, qayd qilishlari va ijtimoiy hayotda bola bilan munosabatlari qanday o'zgarganligini kuzatishlari zarur.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida ota-onalar bolaga nisbatan xatti-harakatlarini qayta ko'rib chiqishlari va oila ichidagi munosabatlarni uyg'unlashtirishlari lozim.

Xulosa shuki, oilaviy tarbiya bola shaxsini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Oilaviy tarbiya uslublarining ko'plab tasniflari mavjud, biroq an'anaviy ravishda demokratik, avtoritar va liberal uslublar ajratib ko'rsatiladi. Oilaviy tarbiya uslublarining oxirgi ikkitasi bola rivojlanishining kechikishiga olib kelishi mumkin.

Psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili va pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, ruhiy rivojlanish sustlashgan boshlang'ich sinf o'quvchilarida ishlash qobiliyatining pasayganligi, diqqatning beqarorligi, idrok etishdagi qiyinchiliklar, axborotni qayta ishlashning sekinlashganlik holatlari mavjud bo'lib, bu bolaning tevarak-arof haqidagi bilim va tushunchalarini yetarlicha rivojlanmasligiga, bilimlarini cheklanishiga, parchalanishiga olib keladi.

Shu munosabat bilan oilaviy tarbiya uslubini korreksiyalash uchun ota-onalar bilan 4 bosqichdan iborat ish olib borish tavsiya etiladi:

Birinchi bosqichda ota-onalar bilan individual konsultatsiya (maslahat) o'tkaziladi;

Ikkinchi bosqichda ota-onalarga real hayotiy vaziyatlarni loyihalash va modellastirish asosida bolalar bilan o'zaro hamkorlik munosabatlarini yaxshilashning samarali usullari o'rgatiladi.

Uchinchi bosqich ota-onalik holatida o'z-o'zini boshqarish usullarini qo'llashni o'z ichiga oladi.

To'rtinchi bosqichda ota-onalar bolalari bilan simulyatsiya³³ qilingan vaziyatlarda munosabatlarni yaxshilashning samarali usullari ishlab chiqiladi va qo'llash o'rgatiladi.

Barcha bosqichlar jarayonida va ular yakunlanganidan so'ng, har bir usulning ta'siri, natijasi kuzatilishi zarur, bu esa, ota-onalar tomonidan tarbiya berish usullarini qayta ko'rib chiqishiga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Oila – jamiyatning tayanchi sifatida ekanligini izohlab bering.
2. Oila hamda oilada farzand tarbiyasi xususida sharq allomalarining qarashlaridan namunalar, misollar keltiring.
3. "Tarbiya" tushunchasining mazmun-mohiyatini yoriting.
4. Oilada bolalarni tarbiyalashning qanday uslublari mavjud?
5. Sizning fikringizcha, oilada bolalarni tarbiyalashning uslublari mazmunini yoriting.
6. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bola mavjud bo'lgan oilalarga ko'rsatiladigan qanday metodik, pedagogik-psixologik xizmatlar ishlab chiqilgan?
7. Siz ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola mavjud bo'lgan oilalarga ko'rsatiladigan yana qanday metodik, pedagogik-psixologik xizmatlarni tavsiya qilasiz?

³³ Simulyatsiya (lotincha simulatio – tashqi ko'rinish, da'vo, shikoyat) sun'iy (masalan, mexanik yoki kompyuter yordamida) tizim yordamida ba'zi jismoniy harakatlarni taqlid qilish.

2.2. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ularga o'xshash turlardan ajratish

REJA:

1. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ularga o'xshash turlardan ajratish muammosining ilmiy, amaliy tadqiq etilishi
2. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik: taqqoslash, o'xshashlik hamda farqli tomonlari
3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarni o'xshash holatlardan ajrata olishning ilmiy-amaliy differensial diagnostik jadvali

Tayanch tushunchalar: differensial diagnostika, psixologik rivojlanmaganlik, intellektual faoliyat, "o'tkazish" qobiliyati, ruhiy rivojlanishi sustlashganlik, aqli zaiflik, oligofreniya, demensiya, kognitiv bilish, hissiy emotsional sohalari.

1. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ularga o'xshash turlardan ajratish muammosining ilmiy, amaliy tadqiq etilishi

XX asrning 90-yillarida ta'lim tizimida psixologo – pedagogik diagnostika amaliyoti rivojlana boshlandi. Shunga qaramay, so'nggi yillarda bu sohada anchagina muammolar to'planib qoldi. Bundan tashqari, ushbu diagnostik muammolarning ba'zilar yomonlashib ketdiki, ularning ilmiy munozaralari tor doiradan keng doiraga yoyilib ketdi. Odatda bu diagnostika bolalar va ularning ota-onalari uchun jiddiy oqibatlar bilan bog'liq bo'lganda sodir bo'ladi va oxir-oqibat ularning huquqlarini buzish manbaiga ham olib kelishi mumkin. Bu ma'noda boshlang'ich ta'lim juda ham nozik davr bo'lib, bolaga yetkazilgan psixologik travma, ayniqsa, bolalar uchun ham, ota-onalar uchun ham og'riqli kechadi.

Bu masalada muammoning 3 ta qatlami mavjud.³⁴

Birinchi qatlam – ta'lim muassasalarida psixologik-pedagogik diagnostikadan foydalanish amaliyot bilan bevosita bog'liq bo'lishi

³⁴ Власова Т.А., Лебединская К.С. Актуальные проблемы клинического изучения задержки психического развития у детей / Т.А. Власова, К.С. Лебединская // Дефектология. – 2015. – №6. – С. 8 – 17.

(diagnostika qanday amalga oshiriladi?): baholash mezonlari uchun qanday sifatlar tanlab olinadi (qanday maqsad qo'yiladi)?

Ikkinchi qatlam – bu ko'proq nazariy tomondan o'rganilgan muammo bo'lib, u bolaning rivojlanish psixologiyasi va milliy ta'lim tizimining rivojlanish qonuniyatlari haqidagi ilmiy g'oyalar bilan bog'liq. Bu qatlam yosh davrlari va rivojlanish mezonlari bilan bog'liq, chunki har qanday diagnostika ishlari bu tushunchalarsiz amalga oshirilmaydi. Ushbu toifadagi bolalar uchun psixologo-pedagogik muammolar, ayniqsa, bu yosh davrida bola rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari tufayli keskindir. Bu yerda shuningdek, rivojlanish sohasi ta'lim turiga bog'liqligi, diagnostikaga oid savollarning turli xilligi, shu jumladan, ta'lim sifatini maqsadli baholash uchun muayyan usullardan (masalan, shaxsiy-loyihaviy) foydalanish qonuniyatlari muammosi ko'ndalang turadi.

Uchinchi qatlamga – bolalar o'rtasida diagnostikadan foydalanishning xulq-atvor va huquqiy jihatlarini kiritish mumkin.

Ushbu muammolar, ayniqsa, bolalarni maktabga va boshlang'ich ta'limga qabul qilishda, ta'limning boshlang'ich bosqichlarini tanlash, xattoki maktab ta'limini tashlab ketish holatlari diagnostika natijalaridan foydalanish tufayli juda keskinlashmoqda. Xuddi shu nuqtai nazardan, bolalar va ota-onalarni diagnostikaning maqsadi, uning tartiblari, natijalari, shuningdek, ularning huquqlari (xususan, tekshiruvdan bosh tortish huquqi) to'g'risida xabardor qilish masalalari qayta ko'rib chiqilishi zarur.

Diagnostika natijalaridan foydalanishdagi asosiy muammolar maktab ta'limini tashlab ketayotganlar yoki sinflarni shakllantirishda ularni "tanlash" uchun foydalanganda paydo bo'ladi. Ular psixologik tomondan zaif bolalarni emas, balki shundoq ham yaxshi ta'lim olayotgan o'quvchilarni rivojlantirish uchun tanlab olganliklari sababli axloqsizlik tizimi paydo bo'ladi. Bundan tashqari, bolani maktab ta'limiga qabul qilishning juda muhim davrlarida bolalar va ularning ota-onalariga bolani maktab ta'limiga tayyor emaslik "yorlig'i" bilan jarohat yetkazish mumkin emas. Albatta, har yili barcha qulayliklarga ega bo'lgan komfort yoki mashhur maktablarga bolalarni saralashda real muammolar mavjud. Shuni ham e'tiborga olish kerakki, qo'yilgan diagnozlar ko'p hollarda yetarlicha asoslab berilmaydi. Agar bu diagnoz natijalari bolalarning rivojlanishi haqida ishonchli ma'lumot berishini tasavvur qilsak ham, shunday savol tug'iladi: qolganlari qayerda qoldi (yetarlicha rivojlangan va aqli emas)? Bundan tashqari, bugungi

kunda ta'limga bo'lgan yondashuvning o'zi o'zgarib bormoqda – ya'ni, bolalarni haqiqiy bilim va ko'nikmalarga asoslangan holda tanlanadi, shu bilan birgalikda pedagog-o'qituvchilar doimiy bolaning bevosita “yaqin rivojlanish zonasi” sohasi bilan ishlashga oid ma'lumotlar bilan qurollantirilgan.³⁵

Agar psixolog testlar haqida yetarlicha ma'lumotga ega bo'lsa ham, bir yoki bir nechta ko'rsatkichlar asosida diagnoz qo'yishi mumkin emas. Masalan, xotira³⁶ faoliyatining qisman buzilganligi yoki yuqori darajadagi tasavvur qilish, o'zi tomonidan o'z-o'zini boshqalardan ajratib qo'yish – bular hali ham hech qanday ma'noga ega emas, bular hech qanday xulosani tasdiqlamaydi. Xotira faoliyatining qisman buzilganligini yaxshi xulq-atvor bilan kompensatsiya qilish mumkin, yuqori darajadagi tasavvur qilish “shizofreniya” diagnozi bo'lishi mumkin. Testlardan foydalanish jarayonida ularning ijtimoiylashuv darajasiga yuqori sezgiriligini ham hisobga olish kerak. Bizning hamda bir qancha tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, masalan, IQ bola otasining ijtimoiy mavqei, shuningdek, ma'naviy sifati, ekologik ko'rsatkichlar va boshqa hayotiy omillar bilan chambarchas bog'liq.³⁷

Shuning uchun ta'lim muassasalarida psixologo-pedagogik diagnostikani o'tkazishning jihatlaridan biri uni to'g'ri tashkil etishdir. Agar vazifa haqiqatan ham guruh shakllantirish emas, balki bolaga yordam berish bo'lsa, unda bolaning hayotidagi moslashish davrini hisobga olmagan holda darhol maxsus diagnostik vazifalarni o'tkazishning zarurati yo'q. Ushbu davrda asosiy diagnostika vositasi guruhlarda yoki sinflarda bolalarni kuzatish bo'lishi kerak, bu jarayonda “muammoli” bolalar o'z-o'zidan ko'zga tashlanadi. Bu shuni anglatadiki, barcha bolalarni bir qator diagnostika qilish shart emas: kuzatish metodi vaqtini va kuchni tejashga yordam beradi. Ushbu kuzatuv asosida psixolog pedagog bilan birgalikda bunday bolalarga yordam berish uchun maxsus dastur ishlab chiqadi. Bu holda nazoratning

³⁵ Кулик Н.М., Энверова М.Ш. Проблемы психодиагностики детей с задержкой психического развития. Форум молодых ученых. II (15), 2017. С – 516-523.

³⁶ Xotira barcha ruhiy jarayonlarning eng muhim tasnifi bo'lishi bilan bir qatorda, inson shaxsining birligi va yaxlitligi, biologik va ijtimoiylik nisbatini ta'minlab turadi.

³⁷ Екжанова, Е.А. Системный подход к разработке программы коррекционно - развивающего обучения детей с нарушением интеллекта: Дефектология / Е.А. Екжанова. – 2009. №6. – С. 25

eng samarali ko'rsatkichlari sifatida “dasturga muvofiq” bolalarning o'sish dinamikasi hisoblanadi. Ushbu dinamika ko'rsatkichlarini ko'zdan kechirgan holda, bolaning rivojlanishi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lish mumkin.³⁸

Ta'limdagi diagnostika vazifalari insonparvarlik maqsadlarini amalga oshirish uchun vujudga kelgan. Umuman olganda, diagnostika vazifalari rivojlanishda anomalialari bo'lgan bolalarni aniqlash hamda bunday bolalarga korreksion-rivojlantiruvchi yordamni tashkil qilish maqsadiga qaratilgan bo'lishi kerak. Psixologo-pedagogik diagnostika bola shaxsiyatiga qaratilgan bo'lishi kerak hamda psixolog yoki ijtimoiy pedagog bolani nafaqat korreksiyalashi va rivojlantirishi, balki unga yordam berishi ham lozim. Shu bilan birga shaxsiyatni aniqlovchi testlar, ularni amalga oshirish va olingan ma'lumotlarni qayta ishlashning murakkabligini hisobga olgan holda bu vazifalarni faqat yuqori tajribaga ega bo'lgan malakli mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Muammo shundaki, qadimiy klassik testlar biroz mazmunan hozirgi vaziyatlarga to'g'ri kelmasligi mumkin, ularni hozirgi zamon talablariga moslashtirish lozim bo'ladi. Pedagog, psixolog, tibbiyot xodimlarining fikriga ko'ra, hozirgi vaqtda bolalarning 75-80 % ida jismoniy va neyropsixologik rivojlanish muammolari mavjud. shunday qilib, rivojlanish normalarida juda katta o'zgarishlar bo'lgan, biroq bolalarning psixofizik meyoriy-huquqiy normada hech qanday o'zgarishlar kuzatilmayapti. Afsuski, bunday holatlar ko'pincha fojiali holatlarga olib kelmoqda.

Ko'p hollarda diagnostika natijalarida mavjud bo'lgan yashirin ma'lumotlarga e'tibor berish kerak: uni kimga va qanday shaklda taqdim etish mumkinligini hisobga olish lozim. Bu amaliyotchi psixolog yoki ijtimoiy pedagogning asosiy axloqiy masalalaridan biri hisoblanadi. Afsuski, psixologik-pedagogik adabiyotlarda kasbiy etika masalalari juda kam yoritilgan, buning natijasida ko'pincha bolalar va ota-onalarning huquqlarini buzilishiga yo'l qo'yiladi. Shunga e'tibor qilish kerakki, yuqorida ta'kidlanganidek, klassik testlar biroz mazmunan hozirgi vaziyatlarga to'g'ri kelmasligi yoki ulardan rivojlantiruvchi metodika sifatida foydalanish mumkin, shundagina ular diagnostika vositalari bo'lishdan to'xtaydilar. Shundan keyin bolalar test o'tkazish tartibiga tayyorlangan holda testlarga

³⁸ Битянова, М.Р. Организация психологической работы в школе. / М.Р. Битянова. – М.: Генезис, 2011. – 340 с.

kelishlari mumkin. Namuna tariqasida maktabgacha tarbiya muassasalari va boshlang'ich sinflarda rivojlantirish vazifasi sifatida grafik diktantlarni keltirish mumkin.³⁹

Asosiy muammo amaliyotchi psixologlarni bolalar bilan ishlashga tayyorlashdir. Bizning fikrimizcha, amaliyotchi psixologni tayyorlashdagi asosiy muammolar (xatto, oliy ma'lumotga ega bo'lsa ham) uning bilimlari odatda juda nazariy va umumlashtirilgan. Ushbu mutaxassislikni bitiruvchilar yetarlicha zarur bilimlarni o'zlashtirmaydilar, shuningdek, ular kuzatish amaliyotini, bolalar bilan aloqa o'rnatish qobiliyatini, bu davrda bolalarning psixologik xususiyatlarini yaxshi bilishlari zarur. Xususan, talabalarning o'zlari ham amaliyotchi psixologlarning kasbiy tayyorgarligidagi rasmiyatchilik, psixologik amaliyotni tashkil etishdagi kamchiliklar haqida fikr bildirishadi biroq, bular talabalarga zarur bilim va amaliy ko'nikmalarni bermaydi.

Maxsus pedagogika sohasining rivojlanish diagnostikasi bilan bog'liq alohida muammo yuzaga kelmoqda. Uning natijalariga ko'ra, so'zsiz bolaga diagnoz qo'ymaslik kerak, balki, avvalo, bolaning psixologo-defektologik portretini yaratishi lozim. Uning asosida bolaning "yaqin rivojlanish sohasi"da muayyan kamchiliklar korreksiyalanadi. Rivojlangan psixologik jarayonlar va funksiyalarga tayanib, o'rnatilishi, to'ldirilishi lozim bo'lgan sohalarni ijobiy tomonga ko'tarishga harakat qilinadi. Yuqorida keltirilgan eng samarali yondashuvlar L.S. Vigotskiy, A.G. Luriya, L.S. Svetkovalar tomonidan taklif qilingan yondashuvlardir.⁴⁰

O'zbekistonda zamonaviy korreksion ta'limning rivojlanishi ta'limda differensial shakllarni joriy etish bilan bog'liq. Bunday ta'lim shakli bir sinfda psixologik holatlari bilan o'xshash o'quvchilarning mavjudligini nazarda tutadi va ular uchun mashg'ulotlarni tashkil qilishni ancha osonlashtiradi. Bunday sharoitda psixologik diagnostika zarurati bilan bog'liq bolalarni tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv sinflar va maktablarga bolalarni tanlashda differensial diagnostika muammosi ayniqsa, dolzarb, murakkab va mas'uliyatli

³⁹ Ануфриев А.Ф. Как преодолеть трудности в обучении детей: Психодиагностические таблицы, психодиагностические методики, коррекционные упражнения. / А.Ф. Ануфриев, С.Н. Костромича – М, 2016. – 45 с.

⁴⁰ Власова Т.А., Лебединская К.С. Актуальные проблемы клинического изучения задержки психического развития у детей / Т.А. Власова, К.С. Лебединская // Дефектология. – 2015. – №6. – С. 8 – 17.

vazifadir. Bu yerda umumta'lim maktablarida mavjud qoidalarga muvofiq moslashtirilgan inklyuziv sinflarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'qitilishi hamda yordamchi maktablar ixtisoslashtirilgan holda aqli zaiflikning yengil darajasidagi bolalarga ta'lim-tarbiya ishlari tashkil etilishi haqida gap ketmoqda.⁴¹

Inklyuziv sinflar va maktablarga bolalarni tanlash jarayoni murakkablashmoqda, sababi psixik rivojlanmagan (aqliy tomondan orqada qolgan) va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda ko'plab o'xshash psixologik kamchiliklar aniqlangan: idrok qilish, diqqat, xotira, tafakkur, fikrlashning konkretligi, nutqning rivojlanmaganligi, ish qobiliyatidagi o'zgarishlar va boshqa kamchiliklar. Shuning uchun ma'lum bir boladagi kamchilikning tabiati, individual psixik jarayonlarning holati to'g'risidagi ma'lumotlar asosida aniq xulosa chiqarish juda qiyin. Chunki, xattoki, normal rivojlanayotgan bolalarda ham diqqat, xotira, tafakkur (fikrlash) va ish qobiliyatida kamchiliklar bo'lishi mumkin.

Ilmiy-amaliy nuqtai nazardan ruhiy rivojlanishi sustlashgan va psixik rivojlanmaganlikning muhim darajalarini diagnostika qilish muammosi hal qilindi. Ko'plab ilmiy tadqiqotlar ushbu toifadagi bolalarda psixologik kamchiliklarning qonuniyatlari va xususiyatlarini aniqlab berdi.

Ilmiy tadqiqotlar ma'lumotlarini, mavjud tajribalarni umumlashtirib, ushbu psixologik kamchiliklarni quyidagi xususiyatlar bo'yicha baholash va solishtirishga harakat qilish mumkin:

1. Psixologik rivojlanmaganlikning organik o'zaro bog'langanligi.

Tadqiqotchilarning aksariyati psixologik rivojlanmaganlikning organik o'zaro bog'langanligi faktini bolaning psixologik rivojlanmaganligini aniqlashning zaruriy komponenti deb hisoblashadi. Aynan ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatida bosh miyaning jiddiy organik jarohat olganligi shart qilib qo'yilmaydi.

2. Psixologik rivojlanmaganlikning keng qamrovli ekanligi.

Psixologik rivojlanmaganlik turg'un xarakterdaligi (keng qamrovli) bilan tavsiflanadi, bu nafaqat intellektual sohaga balki, shaxsiy psixologik sohaga ham ta'sir qiladi. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarda, odatda,

⁴¹ Инденбаум Е.Н. Практика применения функционально-уровневого подхода в организации обучения детей с ЗПР / Е.Н. Инденбаум // Дефектология. – 2005. – №4. – С. 41 – 54.

aqliy rivojlanish sohalaridan biriga (yoki ba'zilariga) tegishli bo'lgan psixologik rivojlanmaganlik qisman (o'ziga xos) mavjud: affektiv-ehitiyoj, hissiy-irodaviy, axloqiy-baholovchi, intellektual, mnemik, sezgirlik, nutq va boshqalar.

3. Psixologik rivojlanmaganlikning barqarorligi.

Psixologik rivojlanmaganlikdagi organik nuqsonning qaytarilmasligi tufayli yetarlicha rivojlanmagan, psixologik rivojlanmaganlikning barqarorligi qayd etilgan, bu ayniqsa, psixologik rivojlanmaganlikning aniq belgilari bo'lgan bolalarda namoyon bo'ladi. Bu bolalarning ta'lim sifatidan qat'iy nazar, uzoq vaqt davomida o'ziga xos shaxsiy va kognitiv kamchiliklari aniqlanadi. Ushbu bolalardan farqli o'laroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bo'lgan bolalar psixologiyasining mutanosibligini, aqliy qobiliyatlarini ijobiy tomonga o'zgartira olish xususiyatiga egaligini namoyish eta oladilar. Ba'zan esa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'zlarining xatti-harakati va faoliyatining salbiy xususiyatlarini yengib o'tish uchun arzimagan kichik pedagogik yordamlar, harakatlar ta'lim va tarbiya jarayonini normallashtirish uchun kifoya qiladi.

4. Psixologik rivojlanmaganlikning chuqurligi

Psixologik rivojlanmagan bolalarda psixologik yetishmovchiliklar mazmunan ko'proq namoyon bo'ladi. Ilmiy tadqiqotlar, statistik ma'lumotlar, mutaxassislarning kuzatuvlaridan hamda testlardan olingan natijalarga ko'ra, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda psixologik kamchiliklar nisbatan kamroq aniqlangan.

5. Psixologik rivojlanmaganlikning iyerarxik joylashganligi⁴²

Psixologik rivojlanmaganlikdagi holatlarning bu xususiyati asosan, uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tadigan va murakkab tuzilishga ega bo'lgan oliy psixologik funksiyalarning rivojlanmaganligida namoyon bo'ladi. Elementar psixologik funksiyalar faoliyatida nisbatan kamroq darajada kamchilik kuzatiladi. Rivojlanmaganlik asosan, rivojlanishi intellektual⁴³ faoliyat

⁴² Iyerarxik joylashuv - quyidan yuqoriga yoki yuqoridan quyiga qarab joylashish demakdir.

⁴³ Intellektning pasayish darajasi intellekt koeffitsiyenti bilan izohlanadi (ingl. IQ — intelligence quotient, «ay kyu» deb o'qiladi) — inson intellekti darajasining miqdoriy bahosi (aqliy rivojlanganlik koeffitsiyenti): o'rta statistik (shu yoshdagi yoki o'rta yoshdagi) kishining intellekti darajasiga nisbatan intellekt darajasi; torroq ma'noda — aqliy yoshni mazkur shaxs (individd)ning haqiqiy xronologik yoshiga nisbati. Intellekt darajasi maxsus testlar (Ayzenk testi kabi) yordamida aniqlanadi. IQ — bu intellekt darajasi o'lchanadigan butun dunyo tomonidan qabul qilingan standart (agar Siz qanchalik intellektual

bilan chambarchas bog'liq bo'lgan psixologik funksiyalar hisoblanadi. Bular: mantiqiy xotira, tanlangan idrok, maqsadga yo'naltirilgan diqqat, nutq, ijodiy tasavvur, mazmunli fikrlash. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlik holatidagi iyerarxiya tubdan boshqacha xususiyatga ega. Bu yerda aqliy faoliyatni ta'minlashda (turli ko'rinishlarning paydo bo'lishi, diqqat, ishchanlik qobiliyati, nutq, xotira) elementar psixologik funksiyalarning yetishmovchiligi ko'proq xarakterlidir.

6. Ta'limni o'zlashtirish qobiliyati

Psixologik rivojlanmagan bolalarda yangi assotsiativ aloqalarning yetarlicha shakllanmaganligi, bosh miya nerv jarayonlarining, qabul qilishning zaiflashganligi natijasida ta'limni past darajada o'zlashtirishga olib keladi. Bundan tashqari bolalardagi asosiy xususiyatlardan yana biri atrof-muhitni anglashi va moslashuv qobiliyatining salbiy kechishidir. Aksincha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bosh miya nerv jarayonlarining qo'pol buzilishi mavjud emasligi natijasida qulay sharoitlarda yangi bilimlarni ijobiy o'rganish qobiliyatiga egaligi bilan sog'lom bolalarga juda yaqindirlar.

7. Yordamni qabul qilish qobiliyati

Psixologik rivojlanmagan bolalarda yaqin rivojlanish zonasi cheklanganligi xosdir, ya'ni ular kattalar yordamida faqatgina tor doiradagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari mumkin. Turli xil sharoitlarda kattalarning yordami bolalar tomonidan talab qilinmaydi va rivojlanish ta'siriga ega emaslar. Bunday bolalar diagnostika jarayonida eksperimentatorning yordamini qabul qilmaydi va natijada vazifani bajara

rivojlanganligingizni bilishni xohlasangiz, unda IQ testini (Ayzenk testi) topshirishingiz lozim bo'ladi). Intellekt koeffitsiyenti umumiy intellekt omilini baholashga urinishidir. Intellekt koeffitsiyenti tushunchasini fanga 1912 yilda nemis olimi Vilgelm Shtern kiritgan. Ilk bor IQ testi 1916 yilda Stenford — Bine intellekt shkalasida qo'llanilgan. Intellekt koeffitsenti insonlarning intellektual rivojlanish darajasini (aqliy rivojlanish koeffitsenti) baholash maqsadida ishlab chiqilgan, aqliy yoshni xronologik yoshga munosabatini belgilaydi. Aqliy qobiliyat — bu o'qish, o'rganish va muammolarni hal etish qobiliyatidir. Intellekt insonning kognitiv qobiliyatlarini o'z ichiga oladi: his qilish, idrok etish, diqqat qilish, xotirada saqlash, tafakkur qilish, fikrlash, nutq so'zlash, xayol surish va tasavvur qilish va hokazo. Maxsus testlar (Ayzenk testlari kabi) yordamida aniqlanadi. Tadqiqotlarda IQ 70 balldan past bo'lsa, aqli zaiflik deb ko'rsatiladi. John W. Jacobson, James A. Mulick, Johannes Rojahn. Intellectual and Developmental Disabilities. New York, Springer Science+Business Media, LLC, 2007. Page-4.

olmasligi namoyon bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar esa kattalar tomonidan beriladigan yordamni yaxshi qabul qiladilar, ya'ni ular yaqin rivojlanishning kengroq maydoniga egadirlar. Hattoki, ko'zga ko'rinmaydigan yordam turlarida ham ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar katta ijobiy natijalarga erishishlari mumkin.

8. "O'tkazish" qobiliyati

Yordamni qabul qilish bilan birga "o'tkazish" qobiliyati bolaning bilim olish qobiliyatining tarkibiy qismlaridan biridir. Shu bilan birga, biz ushbu qobiliyatni alohida ko'rsatkich sifatidagi ahamiyatini ta'kidlashni zarur deb hisoblaymiz.

Psixologik rivojlanmagan bolalarda odatda "o'tkazish" qobiliyati yetarlicha rivojlanmaganligi bilan ifodalanadi. Kamchiliklar va nuqsonlar tufayli ular yangi, o'zgarmagan shart-sharoitlarda o'zlariga ma'lum bo'lgan intellektual operatsiyalar, faoliyat ko'nikmalari va bilimlarni qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar, sababi turli vaziyatlarda keng tarqalgan umumiy holatni ko'ra olmaydilar. Bundan tashqari, inersiya⁴⁴ning (inertnost – harakatsizlik, faoliyatsizlik, sustlik) oshishi, stereotipik⁴⁵ fikrlash va xulq-atvorning moyilligi bu bolalarga vaziyatga muvofiq odatiy ko'nikmalarini o'zgartirishga imkon bermaydi. Bularning barchasi haqiqiy real hayot kabi o'zgartirilgan sharoitlarda, eksperimental vaziyatlarda ham xulq-atvor qoidalariga rioya qilmaslik kuzatiladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar faoliyat shart-sharoitlari o'zgartirilganda ham xulq-atvorni ijobiy tomonga o'zgartira olish, yetarli darajada moslasha olish va "o'tkazish" qobiliyatiga egadirlar. Ular ko'p hollarda yangi shart-sharoitlarda intellektual qobiliyatlaridan samarali va oson foydalana oladilar.

9. Muvaffaqiyat darajasi

Psixologik rivojlanmagan bolalar vazifalarni (ta'limiy, diagnostik, mehnat va boshqalar) faqatgina ular uchun odatiy bo'lgan stereotipik harakatlar holatida bajaradilar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar (ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning aksariyat qismiga xos) psixologik rivojlanmagan bolalarga qaraganda bunday vazifalarni yuqori darajada bajara olish qobiliyatiga ega ekanliklarini namoyon etadilar.

⁴⁴ Inersiya – jismlarning tashqi ta'sir bo'lmasa, tinch yoki tekis harakatdagi holatini saqlash xususiyati.

⁴⁵ **Stereotip** – qolip, andoza, shablon. **Stereotipik** – psixologik kasalliklarda bir xil so'z, harakat faoliyat va shu kabilarning g'ayriixtiyoriy takrorlanishi.

10. Maqsadlilik (muayyan maqsadga yo'naltirilganlik)

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar kognitiv vaziyatlarda faol ishtirok etish, mazmuni va tarkibi intellektual bilimni talab qiladigan sinfdan tashqari vazifalarda sevimli mashg'ulot kabi yuqori darajada qiziquvchanlikni (ayniqsa, darsdan tashqari vaqtdagi masalalarda) ko'rsata oladilar.⁴⁶

2. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik: taqqoslash, o'xshashlik hamda farqli tomonlari

1-sinfda o'qiyotgan ba'zi o'quvchilar akademik ko'rsatkichlar bo'yicha o'z tengdoshlaridan orqada qolishni boshlaydilar va unchalik qiyin bo'lmagan vazifalar uchun past baho oladilar. Bu esa ota-onalar tomonidan e'tibor berishlari kerak bo'lgan muhim masaladir. Boladagi intellekt pasayishining sabablaridan biri – bu ruhiy rivojlanishi sustlashganlik yoki aqli zaiflik bo'lishi mumkin. ruhiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik o'rtasidagi farq sezilarli darajada, biroq har ikkalasi ham intellekt rivojlanishining buzilishi bilan bog'liq tushunchalardir. Buni aniqlash uchun ushbu tushunchalarning belgilarini diqqat bilan o'rganish lozim bo'ladi.

Keling, ruhiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik tushunchalari qanday holat ekanligini ko'rib chiqsak?

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik (RRS) – bu diqqat, xotira, fikrlash, ijtimoiy faollik, emotsional sohalar rivojlanishini sekinlashtiradigan buzilishdir.

"Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik" termini borasida kengroq qo'llaniladigan ta'rif V.V.Lebedinskiy tomonidan berilgan. U "Ruhiy rivojlanishning sustlashganligi" tushunchasi intellektual yetishmovchilikning cheklangan shakli bo'lib, shaxsiy yetuklik, kognitiv sohaning qo'pol buzilishi, psixikaning umumiy yoki alohida funksiyalarining (motor, sensor, nutqiy, hissiy, irodaviy sohalar) rivojlanishida vaqtinchalik orqada qolish sindromi hisoblanadi. Bolalarda psixologik orqada qolishliklar maktabgacha yoshdayoq paydo bo'ladi, biroq, ko'pincha ota-onalar bolalarda bu psixologik orqada qolishliklarni boshlang'ich sinfga chiqqanlaridan so'ng ahamiyat beradilar.

Bolalardagi ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holati quyidagi biologik hamda ijtimoiy omillar ta'siri ostida kuchayib, rivojlanib ketishi mumkin:

⁴⁶ Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. / М.Р.Битянова. – М.: Генезис. 2011. – 340 с.

- homiladorlik davridagi va tug'ruq vaqtidagi jarohatlar;
- surunkali kasalliklar;
- ona orqali yuqadigan infeksiyalar;
- yetarlicha shart-sharoitlarning bola hayoti uchun mavjud emasligi.

Intellektning yuqori darajada bo'lishiga qaramasdan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'zlarining aqliy qobiliyatlaridan to'la foydalana olmaydilar, shuning uchun o'z tengdoshlariga qaraganda sekinroq rivojlanadilar.

Bola shaxsining tarkib topishi hayotining birinchi kunlaridanoq boshlanadi. Bola har kuni sezgan, ko'rgan, eshitgan, his qilganlari asosida borliqqa, tevarak-atrofdagi insonlarga o'z munosabatini bildiradi, kattalarning xatti-harakatlari, ishlariga, sodir bo'layotgan voqealarga bolaning reaksiyasi, atrofdagilarga bo'lgan munosabati – bularning barchasi bola ma'naviy olamining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bolaning xoh ona qornida paydo bo'lishi va rivojlanishi, xoh tug'ruq jarayonidagi va tug'ilganidan keyingi rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan ma'lum shart-sharoitlarning buzilishi turli xil jismoniy yoki ruhiy rivojlanishidagi nuqsonlar, kamchiliklarga olib kelishi mumkin. Shulardan biri bu – aqli zaiflikdir.

Aqli zaiflik – bu bosh miyadagi turli xil jarohatlar tufayli kelib chiqadigan psixika rivojlanishining buzilishi, ya'ni turg'un buzilishi (o'zgartirib bo'lmaydi), chunki bu tug'ma yoki bola hayotining ilk davrida (nutq shakllangunga qadar) yuzaga kelgan bo'lishi mumkin.

Aqli zaiflik 2 xil termin bilan izohlanadi: birinchisi - **oligofreniya** (grekcha oligos – kam va phren – aql, aqli zaiflik tug'ma yoki erta bolalik davrida orttirilgan bo'lishi mumkin), ikkinchisi - **demensiya**.

Aqli zaiflik holati quyidagi omillar ta'siri tufayli yuzaga kelishi mumkin:

- homiladorlikning og'ir kechishi;
- bola hayotining ilk davrida (nutq shakllangunga qadar) bosh miyaning organik jarohatlanishlari;
- genetik moyilliklar va boshqalar.

Oligofreniya⁴⁷ – bu perinatal va tug'ruqdan keyingi erta bolalik davrlarida miyaning organik shikastlanishi natijasida bolalarda kognitiv faoliyatning

⁴⁷ Исаев Д.Н. Психопатология детского возраста. Издательство: СпецЛит. 2007. С: 463. Ковалев В.В. Психиатрия детского возраста. Рипол Классик. 1999. С: 608. Крепелин Э. Введение в психиатрическую клинику /Пер. с нем. М., 1983. Певзнер М.С., Лебединская К.С. Учащиеся вспомогательной школы: клинико-психологическое изучение. М.: Педагогика, 1979. Сухарева Г.Е. Лекции по психиатрии детского возраста (Избранные главы). М: Медицина, 1994; 320.

turg'un pasayishi bilan ifodalangan aqli zaiflikning bir ko'rinishi. Oligofren bolalar doimiy buzilishlar va barcha aqliy jarayonlarning rivojlanmaganligi bilan, bu ayniqsa, kognitiv faoliyat va shaxsiy sohada ajralib turadi. Nafaqat meyardan orqada qoladi, balki rivojlanishning chuqur o'ziga xosligi bilan namoyon bo'ladi. Aqli zaif o'quvchilar alohida rivojlanish xususiyatiga ega bolalardir. Ular boshqa turdagi ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilaridan farq qiladi. Har bir ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'quvchilarining tarkibi ham juda xilma-xildir. Shu munosabat bilan yurtimizda va boshqa mamlakatlarda bo'lgani kabi, yetakchi bolalar psixiatrlari tomonidan aqli zaiflik tasniflari o'rganib chiqilmoqda. Odatda ular ontogenetik, patogenetik va klinik prinsipga asoslanadi (X.S.Zamskiy, 1954; D.N.Isayev, 1982; M.S.Pevzner, 1959; G.E.Suxareva, 1965 va boshqalar). Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktablarning pedagog-defektologlari M.S.Pevzner tomonidan taklif qilingan tasnifdan foydalanadilar. Ushbu tasnif oligofrenik bolalarning aqliy faoliyati va xatti-harakatlarining turli jihatlarini belgilaydigan sabablarni tushunishga imkon beradi va korreksion-pedagogik ish usullarini izlashni osonlashtiradi.

M.S.Pevzner oligofreniyaning beshta asosiy shaklini ajratib ko'rsatgan:

- 1) murakkab bo'lmagan;
- 2) asablarning qo'zg'alishi yoki tormozlanishi jarayonlarining ustunligi bilan;
- 3) analizatorlar funksiyalari faoliyatining pasayishi yoki nutqning umuman rivojlanmaganligi bilan;
- 4) psixopatik xulq-atvor bilan;
- 5) miya yarim korteksining frontal bo'limlarining jiddiy yetishmovchiligi bilan kechadi.

Demensiya miyaning organik kasalliklari (masalan, meningoensefalit, mikrotsefaliya, gidrotsefaliya, bosh miyaning qattiq lat yeyishi (sotryaseniya olishi) va boshqalar) natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Demensiya davrida bolaning har tomonlama rivojlanishi inqirozga uchraydi. Ba'zi hollarda tibbiy davolanish yordamida ushbu jarayonni biroz sekinlashishiga erishish mumkin.⁴⁸

⁴⁸ Виготский Л.С. Психология развития ребенка. — М: Изд-во Смысл. Изд-во Эксмо. 2004. -512 с. (Серия «Библиотека всемирной психологии»). 327-стр. Занков Л.В.

Hayotda aqli zaif bolalarga o'xshagan bolalarni ko'plab uchratish mumkin. Biroq, ularda bilish darajasi past bo'lsada, bosh miyada organik jarohatlanish yo'qligi bolani "aqli zaif" deyishimizga imkon bermaydi. Genetik irsiy kasalliklari tufayli progrediylentlik davom etayotgan bolalarni (bunday bolalarning aqli zaifligi yoshga qaraganda ancha ko'zga tashlanadi) aqli zaiflik tasnifiga kiritmaslik kerak.

Aqliy rivojlanmaslikni belgilashda klinik, psixologik va pedagogik mezonlar farqlanadi: klinik - aqliy rivojlanmaslik va bu markaziy nerv sistemasining ma'lum muayyan organik kasalliklariga aloqadorligi; psixologik - bilish faoliyatining turg'un pasayganligi; pedagogik - o'zlashtirish qobiliyati past bo'lib, bolaning dastur materiallarini o'zlashtira olmasligini ifodalaydi.

Intellektual nuqsonning ifodalanishiga ko'ra aqliy rivojlanmaganlikni bir nechta darajalari ajratiladi.

Aqli zaiflikning 4 ta darajasi farqlanadi:

Yengil daraja - aqli zaiflikning sodda shakli bo'lib, bu darajadagi bolalar bilish faoliyatining turg'un pasayganligi bilan izohlanadi (aqli zaiflik darajalari orasida eng ko'p tarqalgan daraja bo'lib, 60 - 70 % miqdorni tashkil etadi); ayniqsa, shaxslarora munosabat aloqalarida, xotira jarayonlarida, diqqatni jamlashda yaqqol ko'zga tashlanadi.

O'rta daraja - aqli zaiflik belgilari bolaning hatti-harakatlarida ham, tashqi ko'rinishida (yuz ifodalarida, tana qismlarida, ichki organlarida) ham namoyon bo'ladi. Bu darajadagi aqli zaif bolalarda elementar ko'nikmalarni singdirilishi bilan tavsiflanadi.

Og'ir daraja - aqli zaiflikning og'ir shakli bo'lib, nutq va fikrlash qobiliyati deyarli shakllanmaydi. Bu darajadagi bolalarda aqli zaiflik nafaqat bilish faoliyati turg'un pasayishi, shu bilan birga yaqqol nevrologik

Психология умственно отсталого ребенка. — М., 1999. Певзнер М.С., Лебединская К.С. Учащиеся вспомогательной школы: клинико-психологическое изучение. М.: Педагогика, 1979. Трошин Г.Я. Антропологические основы воспитания: Сравнительная психология нормальных и ненормальных детей. [Пг.]: Школа-лечебница д-ра мед. Г. Я. Трошина, 1995. 24 см. Т. 1: Процессы умственной жизни. 1995. - XVI, 404 с. Т. 2: Процессы чувства и воли. 1995. - VIII, 405-959 с. Шиф Ж.И. Психологические вопросы коррекционной работы во вспомогательной школе [Текст] / Под ред. Ж.И. Шиф. - М., 1992.

patologiyalar: falajlik, parezlar bilan birga kechadi (bolalar yura olmasligi ham mumkin).

Chuqur daraja - aqliy rivojlanmaganlikning eng og'ir darajasi. Aniqlik vaziyatlarda instinktlar va reaksiyalar umuman yo'q. Tovushlari tushunarsiz, nutqi va fikrlash qobiliyati shakllanmagan. Ko'p sonli belgilari ichida statik va motorika funksiyalarining buzilishlari alohida ajralib turadi.

Bolalarga qo'yilgan aqli zaiflik tashhisi natijasida, ularda intellektual nuqsonlar va ijtimoiy-psixologik dezadaptatsiya⁴⁹ holatlarining kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bunday intellektual nuqsonlar maktabgacha yosh davrida ham namoyon bo'ladi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik: taqqoslash, o'xshashlik tomonlari - umumiy tomonlari maktabdagi darslar jarayonida ulardan nima talab qilinayotganligini tushunmaydilar. Ular maktab jamoasiga qo'shilib, moslashib keta olmaydilar, turli xil tadbirlarda faollik ko'rsata olmaydilar.

Kichik maktab yoshiga mos bo'lgan boshlang'ich ta'lim talabi bo'lgan: bilim va ko'nikmalarini (o'qish, yozish, hisoblash, hikoyalarni tahlil qilish kabi) mustaqil ravishda qo'shimcha uy vazifalarisiz o'zlashtira olmaydilar. Vazifalarni bajarishda o'xshash xatoliklar ko'plab uchraydi.

Asosiy farqli jihatlar:

Bunday bolalarda simptomlarning o'xshashligiga qaramasdan, ularning orasidagi konkret farqli jihatlarini bilish lozim. Qisqacha quyidagi farqli jihatlarini keltirish mumkin:

1. Kasallikning tabiati, o'ziga xosligi. Bu asosiy mezon. Oligofreniya perinatal va tug'ruqdan keyingi erta bolalik davrlarida miyaning organik shikastlanishi natijasida bolalarda kognitiv faoliyatning turg'un pasayishi bilan ifodalangan kasallikdir. Oligofren bolalarda doimiy buzilishlar va barcha aqliy jarayonlarning rivojlanmaganligi bilan (ayniqsa, kognitiv faoliyat va shaxsiy sohalarida) ajralib turadi.

⁴⁹ Psixologik adabiyotlarda "dezadaptatsiya" tushunchasi subyekt tomonidan ijtimoiy meyor va mezonlarga moslasha olmaslik holati sifatida tavsiflanadi. Dezadaptatsiya holatlarini keltirib chiqaruvchi ijtimoiy omillar orasida oila ijtimoiy instituti alohida ahamiyat kasb etadi. // Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. // Вопросы психологии. 1999. № 1. С. 92-100.

2. Rivojlanish imkoniyatining mavjudligi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar oilada ota-onalari tomonidan yetarlicha e'tibor ko'rishlari va qo'shimcha mashg'ulotlarni birgalikda bajarishlari hamda vaqt o'tishi bilan diqqati, fikrlashi, nutqi, ijtimoiy hayotga moslashishi, ma'lumotlarni tahlil qilish, umumlashtirish faoliyatlari yaxshilanishi mumkin.

3. Simptomlar (belgilar, alomatlar). Aqli zaiflik turg'un xarakterga ega – nuqsonlar, buzilishlar barcha sohalarida namoyon bo'ladi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatidagi kamchiliklar ba'zi bir sohalarida kuzatilishi mumkin. Mutaxassislar bular orasidagi nuqsonlarni aniqlash uchun maxsus testlarni taklif qiladilar.

3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarni o'xshash holatlardan ajrata olishning ilmiy-amaliy differensial diagnostik jadvali

Turli xil hayotiy omillardagi nuqsonlarning etiologiyasi va farqlarini batafsil o'rganish uchun ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik holatini taqqoslash jadvali yordam beradi. U aqliy va psixologik rivojlanishning har bir sohasidagi nuqsonlarning xususiyatlarini atroflicha tavsiflashga xizmat qiladi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ularga o'xshash turlardan ajrata olish ilmiy-amaliy qiyinchiliklardan iboratligini e'tiborga olib, barcha differentsiatsiya ishlarida ishtirok etuvchi mutaxassislardan yuqori mas'uliyat, insonparvarlik talab etiladi. Diagnostik xatoliklarga yo'l qo'yish salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin, chunki konkret shaxsning butun umri, hayoti shu diagnoz asosida belgilanadi. Shularni e'tiborga olib, qo'yidagi differensial diagnostik mezonlar ishlab chiqildi. Bizningcha, bu mezonlar tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya mutaxassilariga, ekspertlariga ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni yengil darajadagi aqli zaif bolalardan ajratish masalalarida yordam beradi deb, umid qilamiz.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar va aqli zaiflik o'rtasidagi farqli jihatlarni ajratish jadvali

DIFFERENSIAL DIAGNOSTIK JADVAL⁵⁰

Sohalar	Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holati	Aqli zaiflik holati
Anamnez ma'lumotlari	Aksariyat hollarda anamnezida patologik omil bo'lmaydi, ba'zan yengil ifodalangan patologik sabablar bo'lishi mumkin. Shular ichida dizenteriya, dispepsiya, distrofiya ko'proq uchraydi. Ba'zan homiladorlik toksikozlari, tug'ilish vaqtidagi jarohatlar, homila gemorragiyasi sababchi bo'lishi mumkin.	Anamnezida keskin ifodalangan patologik jarayonlar (embrion, tug'ilish davrida va erta yoshligida) uchraydi. Yetakchi o'rinardan birini homilaning patologiyasi va meningo-ensefalitlar egallaydi.
Xotira jarayonlari	Eslab qolgan ma'lumotlar hajmi, miqdori pasayadi. Bola yorqin rangdagi, predmetlari kamroq tasvirlangan tasvirlarga e'tibor beradi, ko'rgazmali materiallarni yaxshiroq qabul qiladi.	O'quvchi tez unutuvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, ko'p hollarda hayotining ba'zi o'tgan muhim damlarini eslay olmaydi. Tasodifan duch kelgan ma'lumotlar, tashqi ta'sirlar uning miyasida o'z izini qoldiradi. Bola mantiqiy aloqalarni o'rnatishga qiynaladi. Umuman olganda, amalda semantik xotira ⁵¹ yetarlicha shakllanmagan

⁵⁰ Мамедов К.К., Шоумаров Г.Б., Подобед В.Л. Рухий ривожланиши сустлашган болалар хакида. Т.: Ўқитувчи. 1993.

⁵¹ Semantik xotira – bu deyarli tafakkur degani. Semantik xotira shakllanishi uchun barcha xotira mexanizmlari (ayniqsa, uzoq muddatli xotira) ishga tushadi.

Diqqat jarayonlari	Pasaygan konsentratsiya va diqqatning beqarorligi kuzatiladi. Notanish narsa va buyumlar bolani osongina chalg'ita oladi va bir faoliyatdan boshqa faoliyatga tezda o'ta olmaydi.	Bir faoliyatdan boshqa bir faoliyatga o'ta sekinlik bilan o'tadi, diqqatini taqsimlashga qiynaladi. Diqqat konsentratsiyasi (ya'ni, to'planishi, yig'ilishi) o'ta zaif.
Fikrlash jarayonlari	Og'zaki–mantiqiy va ko'rgazmali–harakatli fikrlash bir meyorda shakllanmagan, ya'ni bir fikrdan boshqa fikrga tez o'tib ketish faoliyati xos. Bolada analiz, sintez, umumlashtirish va astraksiyalash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun yetarlicha imkoniyatlari mavjud, biroq sabab va oqibat munosabatlarida qiyinchiliklar yuzaga keladi.	Bu bolalarda fikrlash jarayonlari hayoti davomida ko'rgazmali–harakatli fikrlash asosida kechadi. Fikrlash jarayonlarining faolligi pasaygan, o'z fikrlarini nazorat qilishi o'ta zaif. Analiz, sintez qilish, taqqoslash, umumlashtirish kabi ko'nikmalari shakllanmagan. Bola o'zi bajargan topshiriqlarni mustaqil baholay olmaydi. Bu bolalarda aqliy faoliyat ko'rsatkichlarini aniqlashga qaratilgan metodikalar o'tkazilganda RRS bolalarga qaraganda juda past ko'rsatkichlar aniqlangan.
Vazifalarni bajarish qobiliyati	Bola vazifalarni bajarishni sinov usuli bilan boshlaydi va xatolarga yo'l qo'yadi, vaziyatga ko'ra to'g'ri qaror qabul qilishni bilmaydi. Har doim aynan bir xil harakat qilmaydi.	Manipulyatsiya ⁵² harakatlari biror bir mazmunga ega emas, ya'ni mantiqsiz. Bola bajarayotgan ishini keyinroqqa sura olmaydi, sababi biroq vaqtdan keyin bajarayotgan ishini davom ettira olmaydi. Berilgan

⁵² Manipulyatsiya – qo'l ishida murakkab va nozik harakatlar.

	Berilgan rasmlarning bog'liqligini aniq, ma'lum tartibda joylashtira oladi, mazmunli rasmlarni anglay oladi va mazmunli hikoya tuzib bera oladi. Ko'pchilik hollarda o'z xatolarini anglaydilar, mustaqil yoki kattalar yordamida to'g'rilaydilar.	vazifalar izchilligini ifodalaydigan rasmlardagi yoki rasmlar orasidagi sabab-oqibat munosabatlarining o'zaro bog'liqligini topa olmaydi.
Ta'lim olish qobiliyati va o'ziga berilgan yordamga munosabati	Ta'lim olish qobiliyati past darajada ekanligi aniqlangan. Topshiriqlarni bajarish vaqtida kattalar tomonidan berilgan yordamni hech qanday muammosiz qabul qiladi. Atrofdagi ma'lumotlarni nisbatan tez sur'atda qabul qilish imkoniyatiga ega. O'qish, yozish va matematik hisobni o'rganishdagi qiyinchiliklar nutq va nisbatan yuqori darajadagi bilish faoliyati bilan birga bartaraf etib boriladi. Bilish faoliyatining turg'un pasayganligi kuzatilmaydi, faqatgina aqliy faollik yetarlicha bo'lmaydi. Kattalar yordamidan unumli foydalanadilar. Intellektual muammolarni hal qilishda ko'rsatilgan minimal yordam, o'quvchi faoliyatining natijalarida ijobiy o'zgarishlar bo'lishiga olib keladi.	Ta'lim olish va ma'lumotlarni o'zlashtirish qobiliyati past darajada. Ta'lim olishga qiziqmaslik yuqori darajada. Bilimlarini hayotda qo'llashga qiynaladi. Kattalar yordamini qabul qilmaydi, barcha vazifalarni mustaqil bajarishga harakat qiladi. O'qish, yozish va matematik hisobni o'rganishda kuzatiladigan qiyinchiliklar, bilish faoliyatining turg'un buzilishi asosida yuzaga kelib, idrok, diqqat, xotira, xayol, nutq, tafakkur va boshqa psixologik jarayonlarning keskin buzilishi bilan birga ifodalanadi. Eksperimental tekshirishda o'z xatolarini aksariyat hollarda anglamaydilar. Tekshirishning natijalari (to'g'ri yoki noto'g'ri bajarilganligi, bajarilmagan bo'lsa, qanday bajarilganligi) bilan qiziqmaydilar.

Kognitiv-bilish faoliyati	Intellektual vazifalarni bajarishdan qochadi, keskin vaziyatlardan uzoqda turadi, biroq ta'lim olishga bo'lgan qiziqishi mavjud. Ta'lim jarayonida jazolash va haqoratli so'zlardan foydalanmaslik zarur. Keyingi rivojlanish taraqqiyotida ijobiy imkoniyatlarga ega. Psixologik yetishmovchilik umumiy xarakterda bo'lmagan, balki xususiy mazmun kasb etadi.	O'rab turgan tevarak-atrofga nisbatan qiziqish yo'qligi sabab, u haqda noto'g'ri tasavvurga ega. Har doim bir xil harakat qiladi, yangi faoliyatlarga intilmaydi. Psixologik yetishmovchilik umumiy, turg'un xarakterga ega.
His-tuyg'ulari	Hissiyotning rang-barang, tashqi qo'zg'atgich kuchiga ta'sirchan bo'lib, hissiy-irodaviy sohalarining (aqliy, axloqiy, estetik) yetishmaganligi yoki keskin buzilganligi kuzatilmaydi. Bolada kuchli his-tuyg'ularga berilish moyilligi mavjud, bu unga vazifalarga qiziqish orqali o'rganish, masalan, o'yin orqali ta'lim olishga jalb qilish imkonini beradi. Biroq, rivojlanish giperaktivlik yoki infantilizm bilan murakkablashadi. Hayotga moslashish va o'z ishlarini rejalashtirish bilan bog'liq	Hissiyotning inertligi, yetarlicha differensirlashmaganligi, tashqi qo'zg'atgich kuchiga ta'sirchan emasligi va hissiy-irodaviy sohalarining (aqliy, axloqiy, estetik) yetarlicha shakllanmaganligi bilan xarakterlanadi. Hissiy emotsional soha rivojlanmagan, instinktlarga (tug'ma his-tuyg'ular) bo'ysunadi. O'yinlarga asoslangan ta'lim topshiriqlarni bajarishdan chalg'itadi. O'z-o'ziga va o'z fikriga bo'lgan ishonchi juda past. O'z his-tuyg'ularini boshqara olmaydi, beqaror kayfiyatga ega. Aqli zaif bolalarning ba'zilarini tashqi qiyofasidan aniqlasa bo'ladi.

	muammolarni mustaqil bajarishga harakat qiladi. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarni tashqi qiyofasidan deyarli bilib bo'lmaydi.	
Tasviriy faoliyati	Tasviriy faoliyat ko'nikmalarini turli darajalarda egallaydi. Rang haqidagi tasavvurlari nisbatan cheklangan. Faqatgina asosiy ranglar emas, balki ular orasidagi turli ranglarni ham ajratadilar.	Tasviriy faoliyat bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirishda maxsus tayyorgarlik ishlari olib borilmagan bo'lsa, bola bu vazifani bajarmaydi. Rang haqidagi tasavvurlari yetarlicha shakllanmagan. Asosiy ranglarni ajrata olishi katta qiyinchilik bilan egallanadi. Korreksion rivojlantiruvchi yondashuvning ba'zi vaqtlarida bolani geometrik shakllarni, uylarni yoki oddiy insonlar tasvirini chizishga o'rgatish mumkin.
Nutqiy faoliyati	Ikki signal sistemasi orasidagi o'zaro munosabatlarida qo'pol buzilishlar uchramaydi va nutq oliy nerv faoliyati jarayonlarining kechishini boshqarib boradi. Bola kattalarning nutqini, shu bilan birgalikda hikoya va ertaklarni idrok qiladi. Tovushlar talaffuzida va grammatikasida qo'pol xatolar uchramaydi. RRS bolalar yozish yoki o'qish jarayonida xatolarga	Ikki signal sistemasi orasidagi o'zaro munosabatlarida keskin buzilishlar bo'lib, nutq oliy nerv faoliyatining kechishini boshqara olmaydi va tashkil etish funksiyalarini bajara olmaydi. Nutqda qo'pol nuqsonlar mavjud. Bola bir qancha so'zlarning ma'nosi va mazmunini tushunmaydi, iboralarni noto'g'ri talaffuz qiladi, uncha katta bo'lmagan lug'at boyligiga ega, gaplar tuzishda qiyinchiliklarga

	yo'l qo'ysa ham, ular mustaqil ravishda muammoni tushunadilar va uni tuzatishga harakat qiladilar. Aqli zaif bolalarga qaraganda RRS bolalar katta lug'at boyligiga egadirlar. Eshitgan hikoya va ertaklarini qayta hikoya qilib bera olish qobiliyatiga ega.	duch keladi. Shu bilan birgalikda bunday bolalarda fonematik eshituv idroki va tovushlarni tahlil qilish qobiliyati rivojlanmagan. Ular o'qilgan matnni tushunishga intilmaydilar va nutqdan yetarlicha foydalanmaydilar.
O'yin faoliyati	Bola o'yin jarayonida faol ishtirok etadi va tashabbusni o'z qo'lga oladi. Aqli zaif bolalardan farqli o'laroq, RRS bolalarning o'yin faoliyati ko'proq emotsional xarakterga ega. Ular maqsadga erishish uchun to'g'ri yo'lni tanlashlari mumkin, biroq, intellektual sohada yetishmaovchiliklar borligi sabab, rejalashtirish va fikrlashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ta'limiy mashg'ulotlardan tashqari vaqtlarda ular syujetli-rolli o'yinlarda tayyorgarliksiz ishtirok eta oladilar.	O'yin jarayonida faol ishtirok etmaydi. O'yin jarayonida boshqa bolalar kabi harakat qiladi, ya'ni ularga taqlid qilib o'ynaydi. Boy tasviriy fikrlashga ega emas. predmetli-o'yin faoliyati bilan cheklanadi.

Umumiy tana motorikasi	Ko'p hollardagi harakatlari ongli va muvofiqlashtirilgan. Harakatlari maqsadga yo'naltirilgan va ehtiyotkorlik bilan harakatlanadilar. Nutq va harakatning murakkab funksiyalari buzilishi maktabgacha yosh davrida bartaraf etiladi. Jismoniy rivojlanishidagi buzilish, bolaning bo'yi va vazni yoshiga nisbatan kamligi bilan ifodalanadi. Tana tuzilishidagi displaziya deyarli uchramaydi. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarda harakat dinamikasi deyarli o'zgaruvchan xarakterda bo'lmaydi hamda harakatlari borgan sayin yaxshilanib boradi.	Bola sekin va noqulay harakat qiladi, harakatlarini muvofiqlashtirishga qiynaladi. Bir harakatdan ikkinchi bir harakatga tezda o'ta olmaydi. Nutq va harakatning murakkab funksiyalari buzilishi butun rivojlanish davomida kuzatiladi. Jismoniy rivojlanishidagi buzilish, tana tuzilishining displaziyasida va, ayniqsa, bosh suyagining tuzilishida ko'zga tashlanadi. Oligofren bolalarda harakat dinamikasi asosan o'zgaruvchan xarakterda bo'lib, yaxshi natijalar yomon ko'rsatkichlar bilan tez-tez almashib turadi.
Simptomlarning dastlabki holati	Bolaning holatini normal holatga keltirish uchun faqatgina to'g'ri tashkil etilgan korreksion rivojlantiruvchi ta'lim tarbiya orqaligina amalga oshirish mumkin. Bolaning rivojlanishini, ya'ni bir holatdan ikkinchi bir holatga o'tganligini kuzatish mumkin. Aqli zaif bolalardan farqli o'laroq, RRS bolalar ta'limni o'zlashtirish	Bosh miyaning organik jarohatlanganligi sababli, bilish faoliyati turg'un (tiklab bo'lmaz daraja) pasayadi. Qayd qilingan simptomlar bolaning hayoti davomida ko'zga tashlanib boradi. Qoldiqli, asoratli, nevrologik simptomatika tez-tez uchraydi.

	ehtimoli katta. To'g'ri tashkil etilgan korreksion rivojlantiruvchi ta'lim tarbiya natijasida RRS bolalar oliy ta'limga kirib, o'qishlarini davom ettirish qobiliyatiga ega hamda atrofda insonlarning yordamisiz mustaqil hayot kechirishlari mumkin. Qoldiqli nevrologik simptomatika kamdan-kam yengil shaklda uchraydi.	
Tajriba-sinov natijalari	Ko'chma ma'nodagi hikoya, masallarning mazmunini tushuntirishda qiyinchilikka uchrasa ham, pedagog-psixolog tomonidan biroz yordam ko'rsatilgandan so'ng tushunadi va so'zlab, qayta hikoya qilib bera oladi. Bo'laklarga bo'lingan suratlardan bir butunni yig'ishda qiyinchiliklar kuzatilmaydi, topshiriqlar murakkablashib, bo'laklar soni 4-6 bo'lakdan oshganda, pedagog-psixolog tomonidan berilgan minimal yordam topshiriqning to'g'ri bajarilishiga olib keladi. Segen taxtachasi metodikasi topshiriqlarni pedagog yordamisiz	Ko'chma ma'nodagi hikoyalarni tushunmaydi va so'zlab tushuntirib bera olmaydi. Pedagog-psixolog tomonidan berilgan yordam unumli bo'lmaydi. Kesma suratlardan bir butunni yig'ishda 2-3 bo'lakdan iboratligini to'g'ri, oson yig'adilar. 4-6 bo'lakli mazmunli suratlarni esa pedagog-psixolog tomonidan 2-3 marta ko'rsatilganidan so'nggina bajarishlari mumkin. Segen taxtachasi metodikasi bilan tekshirilgan topshiriqlarni bajarishda bolalar pedagog yordamiga muhtoj bo'ladilar. Tushuncha va bilimlarni taqqoslashda bir qancha qiyinchiliklar kuzatiladi. Ba'zan psixolog tomonidan berilgan yordamni ham qo'llay olmaydilar.

(normal bolalar darajasida) mustaqil bajaradilar. Tushuncha va bilimlarni taqqoslashda umumlashtira oladi, biroq umumlashtirish normal tengdoshlariga nisbatan konkretroq darajada bo'ladi. Maqol, topishmoq, masal, metaforalarning mazmunini aksariyat hollarda to'g'ri tushunadilar, biroq, normal tengdoshlariga nisbatan tushunchalari konkret darajada bo'ladi. Koos kubiklari metodikasini tezda tushunadi, qayta tushuntirishni deyarli talab qilmaydi. A, B, V topshiriqlarning har birini 45 sekund ichida tezda bajaradi. Keyingi 1, 2, 3 topshiriqlarni ham bajarishi mumkin. Ko'rsatilgan yordamdan samarali foydalanadi. Xato va sinovlar uslubidan ham foydalanadilar. A.Y.Ivanovning "Geometrik figuralarni klassifikatsiya qilish" metodikasi bilan tekshirishda ko'rsatmani	Taqqoslashda muhim bo'lmagan belgilarga asoslanadi. Ayniqsa, umumlashtirish qiyin bo'ladi. Maqol, topishmoq, masal, metaforalarning mazmunini aksariyat hollarda noto'g'ri tushunadilar. Koos kubiklari metodikasi bilan tekshirilganda bajarish uslubini qayta tushuntirishni talab qiladilar. Bajarish uchun ko'proq vaqt sarflab, juda ko'p xatoliklarga yo'l qo'yyadilar. Topshiriqlarni doimo xato va sinovlar uslubida bajaradi. Aksariyat hollarda A, B, V topshiriqlarni yordam asosida bajarib, keyingi topshiriqlarni bajara olmaydilar. A.Y.Ivanovning "Geometrik figuralarni klassifikatsiya qilish" metodikasi bilan tekshirilganda tasniflashning bir turidan ikkinchi turiga o'tish qiyin bo'ladi. Tasniflash prinsipini o'xshash topshiriqlarga mustaqil ko'chira olmaydi.
---	--

	to'g'ri tushunadi. Tasniflash prinsipini qiyinchiliksiz topadi. Aksariyat hollarda, tashkiliy ko'rsatmaning o'zi kifoya qiladi. Uchraydigan xatolar asosan, diqqatning yetishmasligi va tez charchashi asosida sodir bo'ladi. Analogik topshiriqlarga tasniflash prinsipini mustaqil ko'chira oladi.	
Oilaviy hayot	Ota-onalarining ko'pchilik qismida ma'lumotlari yetarli darajada. Oilaviy hayotlarida muammolar kamdan-kam uchraydi. O'z hayotlarini mustaqil tashkil eta oladilar.	Ota-onalarining asosiy qismida ma'lumotlari quyi darajada bo'ladi. Oilaviy hayotlarida qator muammolar yuz berib turadi. O'z hayotlarini mustaqil tashkil eta olmaydilar.

Yuqorida keltirilgan jadvalda ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarni o'xshash holatlardan ajrata olishning ilmiy-amaliy differensial diagnostik mezonlari ishlab chiqilganligini ko'rib chiqdik.

Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya mutaxassilari, ekspertlar oldida shunday savol tug'iladi: ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni yengil darajadagi aqli zaif bolalardan (ular o'rtasidagi farqli jihatlarni amaliy yoritish masalalarida) ajratish: bunday holatlarni qanday qilib chalkashtirib yubormaslik mumkin?

Ota-onalar farzandlarining ta'lim olishda orqada qolayotganini yoki maktab ta'limiga va muhitiga moslashishda muammolarga duch kelayotganini bilsalar ham, ular ko'pincha bunday hollarda kimga murojaat qilishni yoki qanday yo'l tutishni bilmaydilar. Ba'zi ota-onalar farzandlari uchun o'zlari internetdan ma'lumotlar izlaydilar va noto'g'ri diagnoz qo'yadilar, ba'zilari esa, birinchi duch kelgan shifokorga murojaat qilib, u bilan maslahatlashadilar va yana to'g'ri javobni olmaydilar.

Buzilishning xarakterini aniqlash bolaning holatini korreksiyalashning eng muhim qadami hisoblanadi. Bolaning davolanishi va keyingi rivojlanishi shunga bog'liq. Maktabgacha tarbiya yoshida bo'lgan bolaning ruhiy rivojlanishi sustlashganmi yoki aqli zaifligi borligiga aniq ishonch hosil qilish uchun yuqorida keltirilgan ushbu holatlarning qiyosiy jadvalini atroflicha diqqat bilan o'rganib chiqish zarur. Eng to'g'ri qaror esa, tajribali mutaxassis bilan ishlash, bolaning holati bo'yicha ishonchli maslahatlarni olishdir. Mutaxassis korreksion rivojlantiruvchi mashg'ulotlarni belgilaydi, bolani jamiyat hayotiga tezda moslashtirish usullarini tanlashga yordam beradi va ota-onalarga bola bilan qanday qilib to'g'ri yo'l tutish kerakligi haqida maslahatlarini berib boradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan ma'lumotlar ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar nerv sistemasining o'ziga xos xususiyatlari ma'lum darajada aqli zaif bolalarga ham xosdir. Biroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi bunday holatlar aqli zaif bolalardagidek keskin ifodalangan bo'lmaydi. Bundan tashqari sifat jihatidan ham farq qiladilar, ya'ni shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishida aqli zaif bolalardan farqli ravishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda so'z, nutq sistemasi katta rol o'ynaydi. Shuni qayd qilish lozimki oliy nerv faoliyatining yuqoridagi xususiyatlari neyrodinamikaning yetarli darajada rivojlanmaganligidan darak beradi. Bu hol normal bolalarda ham uchrash mumkin. Lekin ularda maktabgacha yoshda kuzatiladi, xolos.

Savol va topshiriqlar:

1. *Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ularga o'xshash turlardan ajratish muammosining ilmiy, amaliy tadqiq etilishini yoritish.*
2. *Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik va aqli zaiflik: taqqoslash, o'xshashlik hamda farqli tomonlari qanday holatlarda namoyon bo'ladi?*
3. *Ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarni o'xshash holatlardan ajrata olishning ilmiy-amaliy differensial diagnostik jadvalida keltirilgan sohalaridan misollar keltirish.*

2.3. O'quv faoliyatida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning psixologik xususiyatlari

REJA:

1. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining yuzaga kelishida omil va sababning bir-biri bilan o'zaro bog'liqligi
2. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixologiyasining xususiyatlari
3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar kognitiv-bilish sohasini rivojlanishining o'ziga xosligi
4. Idrok haqida umumiy tushuncha
- 4.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning idrok xususiyatlari
5. Diqqat haqida umumiy tushuncha
- 5.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning diqqat xususiyatlari
6. Xotira haqida umumiy tushuncha
- 6.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning xotira xususiyatlari
7. Tafakkur haqida umumiy tushuncha
- 7.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning tafakkur xususiyatlari
8. Nutq haqida umumiy tushuncha
- 8.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning nutq xususiyatlari

Tayanch tushunchalar: psixologo-pedagogik omillar; oliy nerv faoliyati, ruhiy jarayonlar, bilish faoliyatlari, kognitiv bilish sohasi, sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, nutq, bog'langan nutq.

1. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining yuzaga kelishida omil va sababning bir-biri bilan o'zaro bog'liqligi

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ruhiy jarayonlari va bilish faoliyatlari qator xorijiy va MDH davlatlarining defektologiya ilmiy tekshirish muassasalarida olimlar tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan va o'rganilmoqda. Bularga N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, V.I.Lubovskiy, K.K.Mamedov, Y.M.Milanich, N.A.Sipina, G.B.Shoumarov va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Xususan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ta'lim-tarbiyasi va psixologiyasi bo'limida akademik V.I.Lubovskiy rahbarligidagi

tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan va olib borilayotgan ishlarni ko'rsatish mumkin.

Psixologik va pedagogik yondashuv doirasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadigan juda katta materiallar aniqlangan, bu ularni bir tomondan normal intellektual rivojlangan bolalardan, ikkinchi tomondan aqli zaif bolalardan ajratib turadi. Bosh miya tuzilishida pishib yetilish tezligining va shu bilan birga intellektual rivojlanish tezligining buzilish darajasi noqulay biologik, ijtimoiy va psixologo-pedagogik omillarning o'ziga xos kombinatsiyasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Milliy va xorijiy psixolog olimlar bola psixikasining rivojlanishi juda murakkab va ko'plab omillarning o'zaro ta'siriga bog'liq deb ta'kidlashgan.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning (normal rivojlanayotgan va aqli zaif bolalardan farqli o'laroq) eng xarakterli (ko'rgazmali-harakatli va so'z-mantiq tafakkur, og'zaki-mantiqiy fikrlash operatsiyalari o'rtasidagi darajaning nomuvofiqligi) xususiyatlari:

– mantiqiy fikrlash va tushuntirishni talab qiladigan barcha vazifalar ular tomonidan normal rivojlanayotgan bolalarga qaraganda ancha pastroq bajariladi;

– ko'rgazmali namuna bo'yicha xuddi shu vazifani bajarayotganda, uning ishlash sifati yaxshilanadi va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola aqli zaif bolaga qaraganda aqliy faoliyatning ancha yuqori darajasini ko'rsatadi. Masalan, tasniflash vazifasini bajarayotganda, elementlarni jinsi bo'yicha to'g'ri guruhlagan holda, ko'pincha ushbu guruhni tegishli tushuncha bilan nomlay olmaydilar, ularni birlashtirish prinsipini tushuntirishga qiynaladilar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning normal rivojlanayotgan va aqli zaif bolalardan juda muhim farqli jihatlari quyidagilar:

– “To'rtinchisi ortiqcha” vazifasini bajarish ko'pincha ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaga qiyinchilik tug'diradi. Biroq, qo'shimcha elementlarning kiritilishi (“To'rtinchisi ortiqcha” emas, balki “Oltinchisi ortiqcha”) bu guruhning qolgan qismi uchun noo'rin bo'lgan obyektini to'g'ri aniqlashga yordam beradi va bunday tanlov sodir bo'lishi mumkin bo'lgan ajratishni bildiradi.

Aqli zaif bolalardan farqli o'laroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ancha yuqori ta'lim olish qobiliyatiga ega. Ular o'qituvchi yoki kattalarning yordamidan juda yaxshi foydalana oladilar. Vazifalarni bajarishda namuna

sifatida ko'rsatilgan harakatlarni shunga o'xshash holda bajarish qobiliyatiga egalar. Shu sababli bolalarda ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini aniqlash uchun ta'limiy eksperimentni o'tkazish jarayonida to'g'ri diagnoz qo'yish juda muhim hisoblanadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik muammosini o'rganayotgandagi eng muhim vazifa uning sabab-oqibat munosabatlarini bilishdir.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining yuzaga kelish sabablari turli-tuman, shuningdek, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar guruhining o'zi ham juda xilma-xil. Ulardan ba'zilar uchun hissiy rivojlanishning sekinlashishi va xulq-atvorni o'zboshimchalik bilan tartibga solish birinchi o'ringa chiqsa ham, intellektual sohadagi xuddi shu buzilishlar to'satdan ifoda qilinmaydi. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining boshqa shakllarida kognitiv faoliyatning turli jihatlarining rivojlanmaganligi ustunlik qiladi.

"Omil" ya'ni faktor va "sabab" tushunchalari bir xil mazmunga ega emas. Biror bir ajratib olingan omil hech qanday sabab bo'lishi mumkin emas. Organizmning (individual intellektual) har qanday o'zgarishi "ichki bir lahzadayoq" - patogen omillarga munosabati bilan belgilanadi (G.YE. Suxareva). Har bir salbiy kechinmalarni ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatini keltirib chiqaruvchi omil sifatida baholash to'g'ri emas, chunki omilning ahamiyatlilik darajasi bolaning shaxsiyati va uning oilasining ichki psixologik xususiyatlariga bog'liq.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning oliy nerv faoliyatlari quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi (V.I.Lubovskiy):

- asosiy nerv jarayonlarining kuchsizligi, tormozlovchi shartli bog'lanishlarning sekinligi, nerv jarayonlarining tez charchashi va toliqishi;
- nerv jarayonlarining keng irradiatsiyasi (markaziy nerv sistemasida qo'zg'alish jarayonlarining keng tarqalganligi);
- nerv jarayonlarning inertligi, bo'shligi.

Yuqorida aytib o'tilgan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar nerv sistemasining o'ziga xos xususiyatlari ma'lum darajada aqli zaif bolalarga ham xosdir. Biroq, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi bunday holatlar aqli zaif bolalardagidek keskin ifodalangan bo'lmaydi. Bundan tashqari, sifat jihatidan ham farq qiladilar, ya'ni shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishida aqli zaif bolalardan farqli ravishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda so'z, nutq sistemi katta rol o'ynaydi. Shuni qayd qilish lozimki oliy nerv faoliyatining yuqoridagi xususiyatlari neyrodinamikaning yetarli darajada

rivojlanmaganligidan darak beradi. Bu hol normal bolalarda ham uchrashi mumkin. Lekin ularda maktabgacha yoshda kuzatiladi, xolos.

2. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixologiyasining xususiyatlari

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ruhiy jarayonlari va bilish faoliyatlari qator olimlar tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan va o'rganilmoqda. Bularga T.V.Yegorova, V.I.Lubovskiy, T.I.Karenkova, L.I.Peresleni, S.A.Domishkevich, V.L.Podobed, A.G.Poddubnaya, P.B.Shoshin, N.G.Lutonyan, A.A.Avtotinsh, I.A.Korobeynikov, V.S.Slepovich, V.I.Nasanova, R.D.Triger, N.A.Sqpina, G.A.Shevchenko, G.M.Kapustina, G'.B.Shoumarov, K.K.Mamedov, YE.A.Morshinina va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shakllaridan biri organik infantilizmning kliniko-psixologik ko'rinishining xususiyatlari asosan kayfiyatning ustunligi bilan bog'liq. Ko'tarinki kayfiyatda bo'lgan bolalarda impulsivlik va psixomotor harakatlanish, bolalarning quvnoqligiga bevosita taqlid qilish ustunlik qiladi. Bu ixtiyoriy harakat va tizimli faoliyatga qodir emasligi bilan tavsiflanadi.

Bunday bolalar darslarda qo'zg'aluvchan, bezovta, intizom talablariga bo'ysunmaydilar, tanbehlariga javoban ular yaxshilanishga va'da berishadi, lekin bu haqda darrov unutishadi. Bu bolalar suhbat jarayonida o'qishga nisbatan salbiy munosabatni ochiq-oydin va soddalik bilan uyalmasdan, ya'ni o'qish qiziqarli emasligini, o'qish qiyin ekanligini, aksincha, ular sayr qilishni yoki o'yin o'ynashni xohlashlarini bildiradilar. Tushkun kayfiyatda bo'lgan bolalar uchun uyatchanlik, qo'rqqoqlik, qo'rquvga nisbatan moyillik ustun bo'ladi. Bu hissiy fon, shuningdek, har doim birga keladigan serebrastenik kasalliklarda faollik, tashabbuskorlik va mustaqillikning shakllanishiga to'sqinlik qiladi hamda bu bolalarda o'yinga bo'lgan qiziqishlari ustunlik qiladi. Ular maktabga va bolalar jamoasiga moslashishlari qiyinchilik bilan kechadi, biroq, darslarda o'zlarini yaxshi va to'g'ri tutishga harakat qiladilar. Shuning uchun bu bolalar intizomni buzish bilan bog'liq harakatlari uchun emas, balki ta'limdagi qiyinchiliklarga uchragani uchun shifokorga murojaat qilishadi. Ular ko'p hollarda maktabdagi, ta'lim olishdagi muvaffaqiyatsizliklarini qiyinchilik bilan o'tkazadilar. Umuman olganda, o'sib kelayotgan bolalardagi nevrotik kasalliklar ularning mustaqilligini, faolligini va shaxsiyatidagi butun rivojlanishlarga to'sqinlik qiladi.

3. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar kognitiv-bilish sohasini rivojlanishining o'ziga xosligi: idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutqning o'ziga xos xususiyatlari

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar maktabga quyidagi o'ziga xosliklar bilan keladilar, qaysiki, bu maktab ta'limiga tayyor emasliklari bilan tavsiflanadi:

- ularning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari va bilimlari to'liq emas, parcha-parcha holda ekanligi;
- asosiy intellektual operatsiyalar yetarli darajada shakllanmagan, mavjudlari ham barqaror emas;
- tevarak-atrof haqidagi qiziqishlari juda zaif ifodalangan;
- ta'lim olish motivatsiyasi yo'q;
- ularning maktabga borish istagi faqat tashqi atributlar bilan bog'liq (sumka, qalam, daftar sotib olish va boshqalar);
- nutqiy qobiliyati yetarli darajada shakllanmagan, shu jumladan, monologik nutqning elementlari ham shakllanmagan;
- xattoki, o'z-o'zini nazorat qilish, xulq-atvorini tartibga solish ham shakllanmagan.

Yuqorida keltirilgan ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi bu o'ziga xosliklar sabab, maktab dasturiga, tartib-qoidalariga rioya qilishlari juda qiyin, ya'ni maktab muhitiga moslashishga qiyinchiliklarga uchraydilar. Ular dars vaqtida bir joyda o'tira olmaydilar, ba'zan orqaga o'girilib oladilar, ba'zan turib oladilar, ba'zan stol ustidagi va sumkadagi predmetlarni maqsadsiz ushlayveradilar, ba'zan stol tagiga yotib oladilar. Ular tanaffusda maqsadsiz yuguradilar, baqiradilar va ko'pincha ma'nosiz shovqin-suron boshlaydilar. Ularning ko'pchiligiga xos bo'lgan ushbu xatti-harakatlarda giperaktivlik ham muhim rol o'ynaydi.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ta'lim faoliyati past darajadagi samaradorlik bilan ajralib turadi, ya'ni:

- ular ko'pincha o'qituvchi tomonidan berilgan vazifalarni o'zlashtirmaydilar;
- ular uzoq vaqt davomida ta'lim jarayoniga o'z ko'rsatkichlariga nisbatan diqqatlarini qarata olmaydilar;
- ularni har qanday tashqi stimullar chalg'ita oladi.

4. Idrok haqida umumiy tushuncha

Idrok – tirik organizmning ma'lumotlarni qabul qilib, qayta ishlash jarayoni bo'lib; organizmga obyektiv reallikni aks ettirish va tashqi olamdagi yangidan-yangi vaziyatlarni baholab, shunga yarasha harakat qilish imkonini beradi.⁵³

Idrok ongning, miyaning ijodiy jarayonidir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya yarim sharlari po'stlog'ining analiz va sintez faoliyatidan iborat. Bu faoliyat sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning bitta xususiyati bilan emas, balki jami xususiyatlarining ta'siri bilan bog'liq. Idrok ana shu barcha xususiyatlar o'rtasidagi muvaqqat bog'lanish (assotsiatsiya) natijasida yuzaga keladi.

Idrok sezgilarga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon bo'lib hisoblanganligi sababli barcha ruhiiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

Idrok tushunchasi lotincha «perseptio» qabul qilish, idrok deb nomlanadi, uning yuqori bosqichi esa «appersepsiya» (lotincha perseptio - idrok, qabul qilish) deyiladi.

Appersepsiya - idrok jarayonini shaxsning oldingi bilimlari, shaxsiy va ijtimoiy tajribalari, qiziqishlari, motivatsiyasi, ehtiyojlari va odatlari, umuman, ruhiiy hayotning barcha mazmuni bilan belgilanishidir.

Idrokning muhim xususiyatlaridan biri barqaror (konstant)ligidir. Inson bir vaqtda idrok qilgan narsani o'z xotirasida saqlab qolish va uni qayta tiklash qobiliyatiga ega. Bir narsaning ana shunday qayta tiklangan timsoli (tasavvur) idrok jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Idrokning xususiyati ko'p jihatdan hissiy kechinmalarga (shodlik, xursandchilik, g'amginlik, jahldorlik va boshqalar) ham bog'liq. Macalan, insonning tushkun kayfiyat vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday so'niqdek ko'rinsa, ko'ngli chog' vaqtida u butunlay boshqacha ko'rinadi.

⁵³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/idrok-uz/>

4.1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning idrok xususiyatlari

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar idroki o'ziga xos xarakterli xususiyatlarga ega. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda ko'ruv, eshituv idrokidagi va boshqa idrokdagi birlamchi nuqsonlar sababli harflarni, raqamlarni, mazmunga boy syujetli tasvirlardagi detallarni, shakllarni juda sekinlik bilan parcha-parcha holda ifodalab beradilar hamda qiyinchilik bilan idrok etadilar. Shu bilan birga, bolalarda real tasvirlarda ularga tanish bo'lgan narsalarni tanib olishda har qanday qiyinchiliklar kuzatiladi, bu qo'shimcha ravishda birlamchi hissiy yetishmovchilik mavjudligini ko'rsatadi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarda idrokning noaniqligi va sustligi matnni yozishda, ko'rgazmali taqdim etilgan namunalar asosida raqamlarni ko'paytirishda va hokazolarda idrok kamchiliklari bilan bog'liq xatolar aniqlanganda yaqqol namoyon bo'ladi. Idrok etish shartlari eng yuqori darajada murakkablashganda va buzilganda masalan, tasvirlar o'zgartirilgan holda ko'rsatilganda yoki ularning yorqinligi va ravshanligi pasayganda bu kamchiliklar yanada ko'proq namoyon bo'ladi.

Obyektlarni idrok qilish davri sezilarli darajada orqada qolishining bunday hollari P.B.Shoshin tadqiqotlarida ko'rsatilgan. Albatta, idrok qilish shartlarining o'zgarishi normal rivojlangan bolalarga ham ta'sir qiladi, ammo bu o'zgarishlar orasidagi miqdoriy farqlar juda katta. Shunday qilib, normada rivojlanayotgan 8 yoshli bolalarga ko'rsatilgan obyektlar tasviri o'zgartirilganda tasvirni izohlash uchun berilgan vaqt oralig'i ko'paytiriladi va tasvirlar 2,2 % ga, ularning tengdoshlari bo'lgan ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun 3 % ga kattalashtirildi; shunga ko'ra, tasvirning yorqinligi va ravshanligini mos ravishda 12 % dan 47 % gacha kattalashtirish yoki aksincha kamaytirish mumkin.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning idroki quyidagicha xarakterli xususiyatlarga ega.

Birinchidan, sezgi organlari orqali olingan ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash tezligi past bo'ladi. Shu sababli ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ma'lum o'quv dasturi materialini o'zlashtirish uchun ko'p vaqt sarflaydilar. Biroq, aqli zaif bolalardan birmuncha farq qilib, normal tengdoshlari o'zlashtirgan materialni to'la o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ikkinchidan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar eshitish, ko'rish, teri-taktil idroklarining nozik shakllari yetarlicha shakllanmagan bo'ladi. Shu sababli oraliq tovushlarni va ranglarni normal tengdoshlaridek farqlay olmaydilar.

Uchinchidan, narsa va buyumlarning fazodagi joylashish munosabatlarini idrok etishlari yetarlicha bo'lmaydi. Buyumlarning bir-biriga nisbatan oldida, yonida, orqasida kabi tushunchalarni yetarlicha tushunib yetmaydilar.

To'rtinchidan, idrok etayotgan obyekt narsa va buyumlar sonining ortishi, ko'payishi, idrok etayotgan vazifa murakkabligining ortishi, o'sishi bir vaqtning o'zida bir necha taassurotlarni idrok etish zarurati yuzaga kelishi natijasida bunday bolalar idrokning birmuncha sekinlashishiga olib keladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar idrokining yetarlicha rivojlanmaganligi asosida markaziy nerv sistemasidagi analizatorlar orasidagi munosabatlarning buzilishi yotadi. Ba'zi mualliflarning (N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, V.I.Lubovskiy) ko'rsatishicha, idrokning nozik shakllarini yetishmasligi bunday bolalarning 70 % ida uchraydi.

Idrok etayotgan obyekt, narsalar konkretligi, ranglarning kamayishi, umumiy fondan shaklini ajratishga qiyinchilik tug'diradi. Diqqatning ma'lum obyektlarga qaratilishi vaqt bo'yicha narsa va hodisalarni o'zgacha holatda idrok eta olish xususiyatiga ko'ra ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'z normal tengdoshlaridan keskin farq qiladilar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda idrokning turli xususiyatlarining yetishmasligi xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham o'rganilgan. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar his qilish reaksiyalarida normal tengdoshlaridan orqada qoladilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar his qilish (perseptiv) reaksiyalarida, muammolarni hal qilishda samarali bo'lmagan usullardan foydalanadilar. Idrok etayotgan narsalarni ko'rganlarida ham ma'lum darajada buyumning yetarlicha bo'lmagan belgilarini ko'radilar. Bunday ko'rish idroklarini bartaraf etish uchun ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga korreksion xizmat ko'rsatilishi lozim. Ko'rish orqali idrok etilishi kerak bo'lgan buyum va narsalar ortiqcha elementlarsiz bo'lishi hamda ko'rsatish bilan birga og'zaki tushuntirish ishlarini olib borish yaxshi natijalar beradi.

Idrokning yetarli bo'lmisligi natijasida ko'rish, eshitish tasavvurlari ham yetarlicha shakllanmaydi. Buning natijasida tafakkur jarayonlari turlari ham yetarlicha rivojlanmaydi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning idrok etish jarayonlarining dinamikasi birmuncha yaxshi ko'rsatkichlarga ega bo'lib, normal bolalarga nisbatan sezilarli darajada orqada qoladi. Oddiy tasvirlarni, rasmdagi buyumlarni bilib olish tezligi normal bolalardagidan birmuncha farqli tomoni P.B.Shoshin tadqiqotida yoritib berilgan.

Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning idrok xususiyatlari tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya a'zolari tomonidan yetarlicha ahamiyatga olinishi lozim.

Ixtisoslashtirilgan maktabning tarbiyachi, o'qituvchilari quyidagilarga e'tibor berishlari lozim:

- ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning ma'lum materialni egallashi uchun ko'p vaqtning sarflanishi;
- ko'ruv idroki orqali qabul qilinadigan materiallar mumkin qadar son va sifat jihatdan sodd elementlardan iborat bo'lishi;
- yangi materiallar bilan tanishish vaqtida bolalar diqqatini chalg'itadigan qo'zg'atuvchilar bo'lmisligi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar idroki quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turishini ta'kidlash mumkin:

- sensor axborotlarni qabul qilish va qayta ishlash tezligining sekinlashganligi;
- ko'rish, eshitish va teri-taktil idroklarining nozik shakllari yetarlicha shakllanmaganligi;
- idrok etishda fazoviy munosabatlarining yetarlicha emasligi;
- buyumlarning ko'payishi natijasida idrok qilishning yomonlashuvi kuzatiladi.

Binobarin, ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilarning idrokiga turli xil murakkablashtiruvchi omillarning ta'siri ularning normal rivojlanayotgan tengdoshlariga qaraganda bir necha baravar aniqroq ifodalangan bo'lishi mumkin.

Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola tomonidan atrof-muhitning ko'plab tanish obyektlari odatdagidan tashqari qisqartirilganda, yetarlicha yoritilmaganda yoki sezilarli darajada olib tashlanganida sezilmasligi mumkin. Bundan tashqari, normal rivojlanayotgan

bolada xuddi shu shartlar qo'llanilsa, idrok etishda jiddiy qiyinchiliklarga olib kelmaydi.

Shunga qaramasdan, ta'lim-tarbiya jarayonida maqsadga yo'naltirilgan (doimiy nazorat ostida) perseptiv⁵⁴ operatsiyalar natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar idroki (tasavvur-timsollari) shakllanadi, yaxshilanadi va rivojlanib boradi.

5. Diqqat haqida umumiy tushuncha

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish va ularning samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Inson faoliyati qanchalik murakkab, sermazmun, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchalik yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatlilik, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-harakatlari ham uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga har xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar.⁵⁵

Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir obyektga aktiv (faol) qaratilishiga aytiladi (P.I.Ivanov).

P.I.Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, o'y va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi.

N.F.Dobrinin, N.V.Kuzmina, I.V.Straxov, M.V.Gamezo, F.N. Gonobolin va boshqalarning nuqtai nazaricha, diqqatning vujudga kelishida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishini bildiradi, go'yoki ong doirasi bir muncha tig'izlanadi. Bunday torayish va tig'izlanish natijasida ong doirasi yanada yorqinlashadi. Ongning eng toraygan, tig'izlangan yorqin nuqtasi diqqatning markazi (fokusi) deb nomlanadi. Xuddi shu markaz

⁵⁴ Perseptiv - emosional his-tuyg'ular bilan idrok qilish jarayoni. Ba'zi hollarda hissiy idrok ko'proq yoki kamroq affektiv, boshqasida perseptiv xarakter (birinchisi, asosan organizmning ichki munosabatlarini tartibga solish uchun xizmat qiladigan sezgirlik turlarida; ikkinchisi, eng avvalo, uning atrof-muhit bilan munosabatlarini tartibga soladiganlarda) ustunlik qiladi.

⁵⁵ Гозиев Э. Умумий психология. Психология мутахассислиги учун ўқув қўлланма. 2-китоб. Т.: Университет. 2002. 251-бет.

(fokus)ga tushgan idrok qilinayotgan jismlar, tasavvur obrazlari, o'y va fikrlar to'la, yorqin va aniq ifodalanadi.

Jahon psixologlarining fikricha, diqqat uzluksiz ravishda, muayyan darajada aktivlik xususiyatini saqlab turadi. Bunday aktivlik, ongning biron-bir obyektga yo'nalishining kuchayishi va ma'lum vaqt davomida diqqat yo'naltirilgan narsaga ongning faol (aktiv) qaratilishini nazorat qilib turadi hamda mazkur holatning saqlanishini ta'minlaydi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, diqqat sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq kabi alohida psixik jarayon emas. Shuning uchun barcha psixik jarayonlarda qatnashadi, ularning mahsuldorligini oshirishga ta'sir etadi. Shu boisdan diqqat qaratilgan obyektlar ong to'plangan nuqtasida aniq, yaqqol aks ettiriladi.

Demak, diqqat aqliy jarayonlarning sifati, mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlovchi insonning ichki aktivligidan iboratdir. Shuningdek, u har qanday inson faoliyatining zaruriy shartidir.

Odatda, diqqatni jalb qilinishini 3 guruh omillarga ajratish mumkin.

1-guruh – qo'zg'atuvchi xarakteri bilan bog'liq. Bunda qo'zg'atuvchi kuchli, yangi, antiqa asosida yo'nalish beruvchi refleks ("Bu nima ekan") yotishi lozim.

2-guruh – qo'zg'atuvchi hamda inson ehtiyojini o'zaro munosabati olinadi (bunda sabablar tashqi omilga emas, balki subyekt ehtiyoji, qiziqishlariga bog'liq).

3-guruh – diqqatni jalb qilish bilan bog'liq sabablar bilan xarakterlanadi. Bunda diqqat inson faoliyatiga, maqsadga qaratiladi. Shunday qilib, diqqat faoliyat tizimini tashkil qilib, uning kechishi va jarayonini nazorat qiladi.

Ma'lum miqdorda diqqat faoliyatning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini ta'minlaydi. Ishning muvaffaqiyatli yakunlanishi diqqat holatini to'xtatadi. Va aksincha, yakunlanmagan faoliyat diqqatning davomiyligiga asos soladi.

Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlovchanlik va yo'nalganligi bilan xarakterlanadi. Shu boisdan inson atrof-muhitning ko'plab qo'zg'atuvchilari, ta'sirlari orasidan alohida nimanidir idrok etadi, faraz qiladi, allaqaysi narsa to'g'risidagina mulohaza yuritadi, xolos. Ongning bu xossasi diqqat xususiyati bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi.

Diqqat bilish jarayonlari singari o'zining alohida mazmuniga, muayyan mahsuliga ega emas, shuning uchun u barcha jarayonlarning jo'shqinligi, ildamligini ta'minlaydi.

Demak, diqqat individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va biror narsaga qaratilganligidir (YE.B.Pirogova). Shuning uchun ko'pgina psixologlar (P.Y.Galperin va uning shogirdlari) diqqatni yuksak turini bilish jarayonlari, insonning xulq-atvori kechishini boshqarish imkoniyatiga ega ekanligini ta'kidlaydilar.

Diqqatning muayyan obyektga to'planishi ko'p jihatdan insonning his-tuyg'usi, irodaviy sifati, qiziqishi kabilarga bog'liqdir.

His-tuyg'ular va emotsional holatlar diqqatning obyekti bilan uzviy bog'langandagina uning uchun ijobiy ahamiyat kasb etadi. His-tuyg'ular, emotsional holatlar qanchalik kuchli va ko'tarinki tarzda namoyon bo'lsa, diqqat ham shunchalik obyektga mustahkam qaratiladi. His-tuyg'ular, emotsiyalar diqqatning ham ixtiyorsiz, ham ixtiyoriy turlarini kuchaytiradi. Insonning amaliy va aqliy faoliyati jarayonida uning ongi muayyan darajada yangi bilimlar ma'lumotlar bilan boyib borishi natijasida diqqat ham takomillashadi. Yangilikni payqash hissi inson aqliy faoliyatini faollashtiradi (aktivlashtiradi), shu bilan birga, diqqatning obyektga uzoqroq to'planishini ta'minlaydi. Insonning barqarorlashgan kayfiyati diqqatning kuchi va ildamligini oshiradi, tanlovchanligiga ijobiy ta'sir etadi. Stress, affekt singari emotsional holatlar diqqatga salbiy ta'sir etib, uning tashqi ta'sirlariga beriluvchan, kuchsiz qilib qo'yadi. Ana shuning oqibatida diqqat chalg'iydi, bo'linadi, parishonlik namoyon bo'ladi, faoliyatdagi bir tekislik buziladi.

Diqqat obyekti - ongimiz atrof-dagilardan ajratib olgan holda yo'naltirilgan va faol to'plangan narsa yoki hodisa. Diqqat obyekti faqat obyektiv narsalar emas, balki subyektiv hodisalar, o'z his-tuyg'ularimiz, fikrlarimiz, xayol yoki xotira tasavvurlarimiz va boshqa shu kabilalar ham bo'lishi mumkin.

Diqqatning shakllari

Diqqatning biror obyektga yo'nalishiga ko'ra **sensor** (perseptiv-sezgi: tashqi real ta'sir natijasida yuzaga keladi), **aqliy** (intellektual), **harakatlantiruvchi** (harakat) shakllariga ajratish mumkin.

Diqqatning turlari

Diqqatning 3 turi mavjud: ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan so'nggi diqqat turlari.

Ixtiyorsiz diqqat - ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan obyektga yo'naltirilishi va unga to'planishidan iborat diqqat turi. Ixtiyorsiz diqqat obyektlari narsa va hodisalarning odatdan tashqari holati, belgisi, sifati va boshqalardir. Ko'p holda yangi, rangdor, yorqin, hajmi, harakatlanishi, emotsionalligida qarama-qarshi farq bo'lgan narsalar ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi.

Ixtiyorsiz diqqat yangilikni yuzaga keltiruvchi boshlang'ich refleksidir, uning asosida dominantani qo'zg'atuvchi jarayon yotadi.

Ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltirishga reklama, moda texnologiyasi, targ'ibot psixologiyasi va ta'limda ko'rsatmalilik qaratilgandir.

Ixtiyoriy diqqat - ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofiq irodaviy va asabiy faollik (maqsad va irodaga zo'r berishga asoslangandir) ko'rsatgan holda muayyan obyektga yo'nalishi va unga to'planishdan iborat diqqat turi. Ixtiyoriy diqqatda biror-bir obyektga diqqat ongli ravishda yo'naltiriladi, subyekt tomonidan boshqariladi, ammo bunday diqqat jarayonida irodaga zo'r beriladi va ko'p energiyani talab etadi.

Diqqatning ixtiyoriy turi, ko'pincha irodaviy⁵⁶ faoliyat deb nomlanadi. Bu, albatta, bejiz emas, chunki, diqqatning muayyan obyektga yo'naltirilishi iroda kuchi bilan saqlab turiladi. Hatto ixtiyorsiz diqqat faoliyatida qatnashsa, u ham irodaning kuchi bilan yo'naltirilgan obyektga to'planib turadi.

Irodaning faoliyatni amalga oshirishda ishtirok etishi ko'p jihatdan insonning maqsadga intilishi, ishtirok qobiliyati, psixologik tayyorligiga bog'liq. Shu boisdan diqqatning kuchi, barqarorligi, mustahkamligi ildamligi insonning muayyan faoliyatini bajarishga moyilligi, tayyorligi bilan o'lchanadi. Diqqatning yuksak darajada mujassamligini ta'minlab turishda insonning faoliyatni bajarishga muvofiqlashgani muhim rol o'ynaydi. Har

⁵⁶ **Irodaviy faoliyat** o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'yan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun xatti-harakat motivlarini muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi. Irodaviy faoliyat shaxs tomonidan keng ko'lamda anglatilgan va ruhiy jarayonlarni amalga oshirish xususiyati bo'yicha irodaviy kuch berishni talab qiladigan intellektual amallarni bajarishni taqozo qiladi. Irodaviy faoliyatda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zining shaxsiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazorat qiladi.

qanday faoliyatni amalga oshirishning boshida qiyinchiliklar yuzaga keladi va ular insondan irodaviy kuch berishni talab qiladi. Faoliyatni bajarishdagi nuqsonlarning namoyon bo'lishi diqqatni to'plashdagi qiyinchiliklarning oqibati bo'lib hisoblanadi.

Ikkinchi tartibli ixtiyoriy diqqat - ongimizning muayyan obyektga ixtiyorsiz ravishda yo'naltirilsa-da, uning ustiga ma'lum vaqt barqaror holda, to'planib turishidan iborat ixtiyoriy diqqat turi; diqqat to'plangan obyektning mazmuniga qarab ixtiyorsiz diqqatning ixtiyoriy diqqatga aylanishi.

Diqqatning obyektga to'planishi, mustahkamlanishi insonning qiziqishlariga bog'liq. Hatto ixtiyorsiz diqqatning faoliyatda mujassamlashishida insonning ishtiyoqi va qiziqishi katta ahamiyatga ega. Odatda, faoliyatga qiziqish bevosita va bilvosita shaklda namoyon bo'ladi. Bevosita qiziqish faoliyat jarayoniga, xatti-harakatlarning o'ziga, ish uslublariga qaratilgan qiziqishdan iborat. Bilvosita qiziqish esa faoliyatning maqsadiga, uning natijasiga yo'naltirilgan qiziqishdir. Ixtiyoriy, irodaviy diqqat bilvosita qiziqish bilan aloqadordir.

Ixtiyoriy diqqat jarayoni qancha davom etishi mumkin? Bunday savolga javob O'zbekiston psixologi S.X. Raxmanova tadqiqotlarida berilgan bo'lib, boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqat 10 minutga, talabalik davrida 20-22 minutgacha davom etadi. Bundan so'ng charchash, toliqish yuzaga keladi. Shuning uchun ushbu charchash, toliqishni kamaytirish, yo'qotish usulini topish ehtiyoji yuzaga keladi. Rus psixologi N.F. Dobrinin ixtiyoriy diqqatdan so'nggi diqqat konsepsiyasini tavsiya etadi.

Ixtiyoriydan so'nggi diqqat - diqqatning muayyan obyektga, avvalo, ixtiyoriy ravishda qaratilib, so'ngra uning ahamiyati tushunilgan sari o'z-o'zidan qaratilib boriladigan (avtomatlashgan) diqqat turi. Ushbu tushuncha psixologiya faniga N.F. Dobrinin tomonidan kiritilgan. U ham biror-bir maqsad asosida yuzaga keladi, lekin irodaga zo'r berilmaydi. U faoliyat bilan o'ta qiziqib ketish natijasida yuzaga keladi.

Ixtiyoriydan so'nggi diqqatda muvaffaqiyatli faoliyat uchun diqqatning nihoyatda to'planganligi bilan xarakterlanadi va u o'quv faoliyatida muhimdir.

Diqqat turlari va ularning qiyosiy tavsifi

Diqqat turi	Paydo bo'lish shartlari	Asosiy tavsifi	Asoslari
Ixtiyoriy diqqat	Vazifani qabul qilishi	Vazifaga asosan yo'nalganlik, irodaviy zo'r berish, uzoq muddatli diqqatning to'planganligi toliqtiradi.	Ikkinchi signal sistemasini yetakchi o'rni
Ixtiyoriydan so'nggi diqqat	Qiziqishi bilan yuzaga kelgan faoliyatga "kirishish"	Maqsadga yo'nalganlik saqlab qolinadi, toliqish bo'lmaydi, qiziqish ortadi.	Faoliyat jarayoniga bo'lgan qiziqishi dominantasidir.
Ixtiyorsiz diqqat	Kuchli qo'zg'atuvchi asosida yuzaga keladi	Beixtiyoriylik, yengillik, bir faoliyatdan ikkinchi faoliyatga tez o'tiladi.	Shaxsni qiziqishini namoyon qiluvchi yoki xarakterlovchi dominant.

Ichki diqqat - ongimizning o'z subyektiv taassurotlarimiz, his-tuyg'ularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iborat diqqat turi.

Tashqi diqqat - ongimizning obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning ayrim belgi va xususiyatlariga yo'naltirilish, ularda faol to'planadigan diqqat turi.

Ko'ruv diqqati - narsa va hodisalarni ko'ruv organi orqali idrok qilish, esga tushirish munosabati bilan namoyon bo'ladigan diqqat turi.

Diqqatning xususiyatlari

Diqqatning ko'lami - bir davrning o'zida diqqat tomonidan qamrab olinishi mumkin bo'lgan obyektlarning miqdori. Diqqatning xususiyatlaridan keng doirada va aniq o'rganilgani uning ko'lami (hajmi) bo'lib hisoblanadi. Diqqat qaratilgan narsalar va hodisalardan qanchasi ongimiz obyektidan joy olgan bo'lsa, demak, uning shu bilan ko'lami (hajmi) o'zlanadi.

Diqqatning dinamikasi uning barqarorligi, o'zgarishi va ko'chishida namoyon bo'ladi.

Diqqatning barqarorligi - diqqatning o'z obyektiga kuchli yo'naltirilishi (diqqatni uzoq muddatda saqlanib turishida namoyon bo'ladi) va faol to'planishidan iborat ijobiy xususiyati.

Faoliyatning harxil turlarida **diqqat** xilma-xil **intensivlikda** (kuchlikda) kechadi. **Diqqatning intensivligi** turli vaziyatda bir insonda turlicha kechadi (masalan, talabani predmetga imtihonlardan oldin va keyingi diqqati).

Diqqatning barqarorligi va intensivligining shartlari quyidagilar:

1. Nerv tizimining holati;
2. Obyektning mazmuni;
3. Faoliyat mazmuni;
4. Ushbu faoliyat amalga oshiriladigan sharoit;
5. His-tuyg'uning namoyon bo'lishi;
6. Irodaga tayanish;
7. Shart-sharoit
8. Qiziqish.

Diqqatning kengligi uning hajmi va taqsimlanishiga bog'liqdir.

Diqqatning hajmi - diqqatning bir vaqtning o'zida qamrab olishi mumkin bo'lgan mustaqil obyektlar miqdori bilan belgilanadigan xususiyati. Diqqatning hajmi eksperimental sharoitda 2-6 mustaqil obyektga tengdir. Diqqatning obyektlari o'rtasida qanchalik yaqin bog'lanishlar mavjud bo'lsa, uning hajmi shunchalik keng bo'ladi va aksincha.

Diqqatning taqsimlanishi - diqqatning bir vaqtning o'zida bir qancha obyektlarga qaratilishidan iborat xususiyati. Bunday taqsimlanish bir xatti-harakat anglatilgan, qolganlari esa avtomatlashgan usulda bajariladi. Diqqatning taqsimlanishi murakkab faoliyat jarayonini amalga oshirishda alohida ahamiyatga egadir. Masalan: shofyorning, o'qituvchining ish jarayonidagi diqqati taqsimlangan diqqatdir.

Diqqatning tebranishi - doimiy kuchsizlanish jarayonidan keyingi paytida kuchayishidir. Masalan, biror-bir narsani takrorlash jarayonida juda yaxshi tanish materialda ham qandaydir yangiliklar yuzaga keladi. Shuning uchun bir marotaba o'qish bilan chegaralanish kerak emas.

Diqqatning ko'chuvchanligi - faoliyat jarayonida diqqatning ongli ravishda bir obyektidan ikkinchi obyektga ko'chirilishi. Diqqatning ko'chuvchanligi har qanday faoliyatda, ayniqsa ta'lim faoliyatida alohida ahamiyatga egadir. Masalan, dars jarayonida o'quvchi diqqatini doimo bir savoldan ikkinchi savolga ko'chishiga to'g'ri keladi. Diqqatni ko'chish tezligi diqqatning to'planganligiga, darsga bo'lgan qiziqishiga, o'quvchi uchun uni muhimligiga bog'liq.

Tarixda Yuliy Sezar bir vaqtning o'zida ham o'qish, ham gapirish, ham eshitish, ham fikrlash qobiliyatiga ega ekanligi haqida ma'lumotlar bor. Ehtimol bu holat Sezar diqqatining ko'chish xususiyati juda yaxshi rivojlanganligidadir.

Diqqatning individual xususiyatlari bilan o'qituvchi doimo duch keladi. Dars jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning diqqatini tarqoqligiga alohida e'tibor berishi lozim. Diqqatning tarqoqligi haqida bir ishini qilish jarayonida kishini boshqa narsani ko'rmasligi, eshitmasligi, xayoli ko'proq boshqa narsalarda bo'lishidir.

Parishonlik - diqqatni ma'lum bir obyektga qarata olmaslikdan iborat salbiy xususiyat. Parishonlik vaqtincha holat bo'lishi ham, shaxsning nisbatan barqaror xislati bo'lishi ham mumkin. Parishonlikning 2 turi mavjud bo'lib, biri diqqatni umuman hech narsaga qarata olmaslik bo'lsa, ikkinchisi diqqatning muayyan obyekt ustiga kuchli to'plantirib, boshqa narsalarga qaratilmasligidir. Parishonlik psixopatologik sabablarga ko'ra kelib chiqishi ham mumkin.

Diqqat chalg'ishi - ma'lum bir faoliyat jarayonida diqqatning bir obyektidan boshqa bir obyektga ixtiyorsiz ravishda o'tib turishidan iborat salbiy xususiyati.

Kasbga xos diqqat - ma'lum bir kasbga ko'p yil ishlash natijasida shu kasbning talablari va obyektiv xususiyatlariga mos ravishda tarkib topgan diqqat turi. Masalan: chorrahada ko'cha harakatini boshqaruvchining diqqati bilan mikroskop yordamida ilmiy kuzatish olib boradigan olimning diqqati bir-biridan keskin tafovut qiladi. Birinchisi diqqatning taqsimlanishini, ikkinchisi esa markazlashuv xususiyatlarini talab qiladi.

Diqqatsizlik - diqqatni obyektga yo'naltira va to'play olmaslik, atrofdagi insonlarga nisbatan e'tiborsizlik yoki iltifotsizlikdan iborat salbiy xarakter xislati.

Diqqatning o'zgarib turishi - idrok, xotira, tasavvur yoki tafakkur jarayonida diqqatning ma'lum vaqt ichida ba'zan kuchayib, ba'zan susayib turishdan iborat qonuniyat; diqqat ba'zan daqiqaga 25-30 marta ham o'zgaradi. Diqqatning o'rtacha o'zgarish-tebranish chastotasi 2-3 sekundga tengdir.

Diqqatning xususiyatlari, ayniqsa, uning kuchi va barqarorligi, tanlovchanligi, bo'linuvchanligi, ko'chishi, ko'lami (hajmi), taqsimlanishi, to'planishi, mustahkamlanishi kabilarning ahamiyati kattadir. Insonning har

qanday faoliyatida diqqatning ishtirok etishi (qatnashishi), bu faoliyatning samaradorligi va muvaffaqiyatli chiqishini ta'minlaydi. Diqqatning kuchi va barqarorligi - bu shunday xususiyatki, buning negizida qilinayotgan ishning natijasi ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi.

Diqqat shunday muhim bir psixik jarayonki, u insonning jamiki faoliyatlarida bevosita ishtirok etadi va ularning muvaffaqiyatli yakunlanishini ta'minlaydi.

Diqqat bilish jarayonlarini (sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va boshqalarni) vujudga kelish, rivojlanish va takomillashishning zaruriy shartidir. Bilish jarayonlarining birligi, barqarorligi, o'zaro ularning uyg'unligi, samaradorligi, mazmundorligi va tizimlilik bevosita diqqatga bog'liqdir.

K.D.Ushinskiy tadqiqotlarida diqqat to'g'risida juda yaxshi fikrlar keltirilgan. Uning fikricha, diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi. Bolaning rivojlanishi uning diqqatini to'g'ri yo'naltira bilishdalgini K.D.Ushinskiy ko'rsatadi. Uning ko'rsatishicha, inson o'z hissiyotlarini diqqat orqali boshqaradi, bunda u ixtiyoriy yo'naltiriladi. Muallif diqqat turlarini ixtiyorsiz yoki passiv, ixtiyoriy yoki aktiv kabilarga ajratadi⁵⁷.

Ixtiyoriy diqqat bizning tomonimizdan kuch berish orqali o'ziga predmet tanlaydi. Ixtiyoriy diqqatni obyektivlashtirish aktiv xarakteridan ibiridir. Chunki, u insonning o'zi orqali qo'zg'atiladi va qo'llaniladi.

Bilim jarayonlaridan farqli o'laroq diqqat ma'lum mazmunga ega emas. U shu jarayonlarda, ulardan ajralmagan holda, ularning dinamikasini va rivojlanishini xarakterlagan holda mavjud bo'ladi. Diqqat doimo insonning amaliy faoliyatiga kiritilgan bo'lib, ularning muvaffaqiyatini ta'minlaydi, o'qish faoliyati ham o'quvchilarning diqqatisiz samarali bo'lishi mumkin emas.

Diqqatni faoliyat ustida to'plash va ushlab turish uchun faoliyatni to'g'ri tashkil qila bilish kerak. Masalan, 10-12 yoshli bolalar 40 daqiqa davomida tanaffussiz ishlashlari mumkin. Agar faoliyat qiziqarli tashkil qilinsa, u holda bundan ham ko'proq vaqg mashg'ul bo'lishlari mumkin.

⁵⁷ Ушинский К.Д. Воспитание внимания / К.Д. Ушинский. – Москва // Возрастная и педагогическая психология: хрестоматия: для студентов высших педагогических учебных заведений / Сост. И.В.Дубровина, А.М.Прихожан, В.В.Засеппин. – Москва: Академия. 2001. – с. 125-130. – (Высшее образование).

Diqqatning psixologik tahlilini K.D.Ushinskiy tarbiya muammosi bilan bog'lagan. Diqqatni boshqara bilishni aqliy rivojlanish va amaliy faoliyat uchun asosiy omil deb hisoblagan. Diqqatni maqsadga muvofiq boshqarish - idrok qilish paytida va asosiy ishdan tashqaridagilarga chalg'imaslik tushuniladi. Pedagoglarning vazifasi bolalarning aktiv diqqatini to'g'ri yo'nalishda ko'rish va ularning diqqatini o'zlari boshqarishga o'rgatishdan iboratdir.

Diqqatning ilk davrida rivojlanish jarayonini A.N. Leontyev ta'kidlashiga ko'ra quyidagicha tasavvur etish mumkin: tashqi diqqatni namoyon bo'lishi ichki diqqatga nisbatan tez namoyon bo'ladi, bola ulg'aygan sari diqqati rivojlanib boradi.

Bola diqqatining rivojlanish bosqichlarini quyidagicha keltirish mumkin:

1. Bola hayotining 1-haftalari va oylari. Ixtiyorsiz diqqatning tug'ma, obyektiv yo'naltiruvchi refleks sifatida namoyon bo'lishi.
2. Bola hayoti 1-yilining oxiri. Yo'naltiruvchi - tadqiqot faoliyatining yuzaga kelishi munosabati bilan ixtiyoriy diqqatni paydo bo'lishiga zamin yaratiladi.
3. Bola hayotining 2-yilining boshi. Kattalarning nutqiy yo'llanmalariga asosan ixtiyoriy diqqatning yuzaga kelishi.
4. Bola hayotining 2-3-yili. Ixtiyoriy diqqatning boshlang'ich holatini yetarli darajada rivojlanishi.
5. Bola 4,5 - 5 yoshda kattalarning murakkab yo'llanmasiga asosan diqqatni yo'naltirish qobiliyatini yuzaga kelishi.
6. Bola 5 - 6 yoshda o'z-o'zini yo'naltirish asosida ixtiyoriy diqqatni oddiy turini namoyon bo'lishi.
7. Bola 7-8 yoshda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishi: irodaviy faoliyat jarayonida jamlanishi.

Faoliyatning ma'lum turlarida diqqatning rivojlanishi shaxsning e'tiborlilik kabi xususiyatini shakllantiradi. Zero, I.P. Pavlov Sankt Peterburg yaqinidagi Koltushadagi laboratoriya binosi qurilishida uning peshtoqiga «**Kuzatuvchanlik, kuzatuvchanlik va yana kuzatuvchanlik**» degan fikrni yozdirib qo'ygan.

O'tkazilgan eksperimentlar asosida diqqat ko'p funksiyali jarayondir, degan ulosaga kelish mumkin. Bu funksiyalarni amaliy bajarish - o'yin, o'qish, mehnat, ilmiy va boshqa faoliyat turlaridan birontasining shart-

sharoiti mahsuldorligidir. Faoliyatning har bir turi diqqatga alohida mas'uliyat yuklaydi. Shuning uchun uning funksiyasi faoliyatning shu turiga to'g'ri kelishi juda muhimdir.

Obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalar, subyektiv kechinmalar diqqat obyekti bo'lib hisoblanadi. Diqqat jarayonida ongning voqelikka nisbatan tanlab munosabatda bo'lish xususiyati namoyon bo'ladi. O'quvchi biror obyektga diqqat qilar ekan, ayni bir paytda qolgan narsa va hodisalarni ong doirasidan chetda qoldirmaydi.

Diqqat shaxsning yo'nalishida to'plangan jarayon sifatida ishlaydi. Keng ma'noda bu so'z asosida ehtiyoj, qiziqish, qarash, ideal kabi tarkibiy qismlar bor. Diqqat psixik jarayonlar strukturasi ko'rsatilgan omillardan hosil qilingan hodisa sifatidagina qatnashmay, balki u shaxsning boshqa xususiyatlariga munosabatda tayanch xususiyat sifatida qatnashadi. Bunga misollardan biri - diqqat va ziyraklikning pedagogik taktning shakllanishida psixologik shart-sharoitligidir⁵⁸.

5.1. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning diqqat xususiyatlari

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar diqqati barqaror emas. Bu beqarorlik turlicha namoyon bo'ladi. Ba'zi bolalarda, topshiriqning boshida, ularning maksimal konsentratsiyasi kuzatiladi, ta'lim faoliyati davom etar ekan, doimiy ravishda pasayadi va o'quvchi xato qila boshlaydi yoki vazifani bajarishni butunlay to'xtatadi. Ba'zi bolalarda esa, diqqatning eng katta konsentratsiyasi belgilangan harakatlarni bajarishning ma'lum bir davridan keyin sodir bo'ladi va asta-sekinlik bilan kamayadi. Shunday bolalar borki, ularda diqqatning davriy o'zgarishi kuzatiladi (G.I.Jarenkova).

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning barchasida diqqatning yetarli rivojlanmaganligini ko'rish mumkin. N.V.Babkina, G.I.Jarenkova, Y.M.Milanich va boshqalar diqqatning yetarli rivojlanmaganligini quyidagicha ifodalaydi:

- ma'lum bir faoliyatning dastlabki boshlanish bosqichida diqqatning kuchliligi va ma'lum vaqtdan so'ng pasayib ketishi;
- diqqatning kuchliligi faoliyat boshlangandan keyin ma'lum vaqt o'tgach yuzaga kelishi;

⁵⁸ Гозиев Э. Умный психология. Психология мутахассислиги учун дарслик. Т.: Университет, 2008. 538-бет.

- diqqat kuchining muntazam ravishda kuchayib va susayib turishi kuzatiladi.

Odatda, har qanday **diqqat faoliyatining barqaror ishlashi 1-sinfda 5-7 minutni tashkil etadi**. Diqqatning beqarorligi chalg'ituvchi omillarning ko'payishi va kuchayishi bilan bog'liq. Har qanday tashqi stimullar (deraza ortidagi mashinalarning shovqini, uchayotgan qush va boshqalar) bolalarning diqqatini o'ziga tortadi va ular vazifalarni bajarishni yoki o'qituvchini tinglashni to'xtatadilar.

Turli xil tashqi omillarning ma'lum bir faoliyatdan chalg'ituvchi ta'siri L.I.Peresleni tomonidan ilmiy-amaliy o'rganilgan. Uning eksperiment ishlarida normal rivojlanayotgan va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga taqdim etilgan turli xil intervallarda bilaklari bilan taktil-vibratsiya (tebranish) stimullari tugmachasini bosish orqali munosabat bildirishlari kerak edi. Shu bilan bir vaqtda bolalarga naushtnik taqqan holda ta'sir qiluvchi tashqi stimullar: shum (ta'limiy shovqin) yoki musiqa (bolalar qo'shiqlari) yoki professional o'quvchi tomonidan ijro etilgan ertak qo'llanildi.

Ma'lum bo'lishicha, tashqi shovqin bolalar faoliyatiga sezilarli darajada ta'sir qilmaydi, musiqa ovozi esa ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar javob berish reaksiyalarini sekinashtiradi, nutqiy aralashuv (masalan, ertak o'qish) sog'lom rivojlanayotgan bolalarda (7 %) ham va ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda (17 %) ham reaksiya vaqtining oshishiga olib kelgan. Shuningdek, javob berishda intellektual kamchiliklar va noto'g'ri javob reaksiyalari mavjud: sog'lom rivojlanayotgan bolalarda – 2 ta o'rtacha intellektual kamchilik, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda ta'limning dastlabki bosqichi tugaguniga qadar – 6 ta intellektual kamchiliklar va noto'g'ri javob reaksiya qilishlari aniqlangan.

Barqaror, mustahkam ta'lim motivatsiyasi qanchalik tez shakllantirilsa, korreksion rivojlantiruvchi vazifalar yanada muvaffaqiyatli amalga oshiriladi. Bu biroq vaqt talab etadi, chunki bunday bolalarda o'yin motivlari ustunlik qiladi.

Shu bilan birga L.V.Kuznetsovada ko'rsatilgan usul bilan maqsadli faoliyatning barqarorligini rivojlantirish uchun o'yin motivatsiyasidan foydalanish imkoniyati mavjud. O'quvchilarga sinfda bir necha daqiqada bajara olishlari mumkin bo'lgan **“Maktabda o'ynaymiz” o'yini** taklif qilinishi mumkin. O'quvchilardan biri “o'qituvchi” rolini, boshqasi “o'quvchi” rolini ijro etadilar. O'quvchilar o'yinni o'quv jarayonining

mazmuni bilan olib boradilar: muammoli vaziyatlarni birgalikda hal qiladilar, matnlarni yozadilar. “O'qituvchilar” “o'quvchilar”ga o'zlari bajara oladigan vazifalarni beradilar. O'yinda “o'qituvchilar” tomonidan “o'quvchilar” bajargan vazifani tekshirish va baholash vazifalari ham albatta kiritiladi. Ko'pincha “o'qituvchilar” ham o'z o'quv qurollarini olib, “o'quvchilar”ga berilgan vazifalarni bajaradilar. Shunisi e'tiborga loyiqki, bunday o'yinlar ijobiy emotsional hissiy fonda 1-2 soatdan ko'proq vaqt davom etishi va nafaqat ta'limiy ko'nikmalarni mustahkamlashga, balki ta'limiy motivatsiyani shakllantirishga ham hissa qo'shadi.

6. Xotira haqida umumiy tushuncha

Psixikaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, inson tashqi ta'sirotlarning aks ettirilishidan o'zining keyingi faoliyatida, xatti-harakatlarida doimo foydalanadi va ijodiy yondashuvi natijasida ba'zi bir o'zgarishlar kiritadi. Insonda shaxsiy tajriba, ko'nikma, malaka va bilim ko'lamiga o'rnatilgan hisobiga faoliyat hamda xulq-atvor tobora murakkablashib, yangi mazmun, yangi sifat kasb eta boshlaydi.

Ma'lumki, agar tashqi olamning bosh miya katta yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari, timsollari va ularning izlari yo'qolib ketaversa, tajribaning saqlanishi, bilimlarning boyishi, murakkablashishi, muayyan tartibga kelishi, qaytadan jonlanishi mutlaqo mumkin bo'lmay edi. Modomiki shunday ekan, mazkur obrazlar bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'lanib, asta-sekin mustahkamlanib, miya qobig'ida puxta saqlanib qoladi, shu bilan birga, hayot va faoliyatning muayyan talablariga muvofiq ravishda qaytadan jonlanadi, avvalgi holatini boshqatdan namoyon qiladi.

Inson xotirasining qonuniyatlarini o'rganish psixologiya, maxsus psixologiya fanining markaziy masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ma'lumki, insonning har qanday kechinmasi, hatto xatti-harakatlari uzoq muddat ongda saqlanib, ma'lum bir sharoitda qayta namoyon bo'luvchi izlar qoldiradi. Shuning uchun **xotira** deganda insonga tabiat, jamiyat, koinot to'g'risida ma'lumot, xabar, axborot va taassurot to'plash imkonini beradigan hamda ilgari tajriba izlarining esda olib qolinishi, esda saqlanishi, qayta esga tushirilishi, eslashi, tanishi tushuniladi.

O'tgan asrning 70-80-yillaridan boshlab xotirani tadqiq qilishda tajriba, tekshiruv, sinov usullaridan foydalanila boshlangan. O'tgan asrning 80-yillarida nemis psixologi German Ebbingauz «sof» xotira qonunlarini

o'rganish imkonini beruvchi, boshqacha so'z bilan aytganda, tafakkurga bog'liq bo'lmagan holda izlarning esda olib qolinish jarayonini tadqiqot etishning yangi uslubini taklif qilgan.

Bolalarda xotiraning yuksak (yuqori) shakllarini birinchilardan bo'lib tadrijiy ravishda tadqiqot qilish defektolog-psixolog L.S. Vigotskiyga nasib etgan (1896-1934). L.S. Vigotskiy 20-yillarning oxirlarida maxsus tekshirishlarning predmeti qilib, xotiraning yuksak shakllarining rivojlanish muammosini tanlagan va u o'z shogirdlari L.N. Leontyev (1903-1979) va L.V. Zankov bilan birgalikda xotiraning yuksak shakllari ruhiy faoliyatning murakkab shakli ekanligini, kelib chiqish jihatidan ijtimoiyligini ko'rsatadi. Shuning bilan birga u murakkab, mohiyatiga ko'ra, esda olib qolishning asosiy bosqichlari rivojlanishini dalillab berdi.

Xotira – in'ikos etilgan narsa va hodisalarni yoki **o'tmish** tajribalarni esda qoldirish va zarur bo'lganda tiklashdan iborat psixik jarayon. U nerv sistemasi xususiyatlaridan biri bo'lib, tashqi olam voqealari va organizm reaksiyalari haqidagi axborotni uzoq vaqt saqlash hamda uni ong faoliyatida va xulq-atvor, xatti-harakat doirasida takror tiklash qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Xotiraning fiziologik asosi bosh miya yarim sharlari po'stlog'ining muvaqqat bog'lanishi (assotsiatsiya) va ularning keyingi faoliyatidan iborat.

Xotira ko'lami axborotlarning uzoq vaqt va mustahkam saqlanishi, shuningdek, muhitdagi murakkab signallarni idrok etish va adekvat reaksiyalarda ishlab chiqish bosh miya nerv hujayralari (neyronlar) sonining ko'payib borishi hamda uning strukturasi murakkablashuvi jarayonida **o'sib** boradi.

Fiziologik eksperimentlarda qisqa va uzoq muddatli xotiralar qayd qilingan.

Qisqa muddatli xotira - bir marta, shuningdek, qisqa vaqt oralig'ida idrok qilish hamda shu kechayotgan payta tiklashdan iborat bo'lib, qisqa muddatli esda olib qolish bilan tavsiflanadi. Qisqa muddatli xotirada axborotlar bir necha daqiqadan bir necha **o'n** minutgacha saqlanadi (axborotning saqlanishi 30 sekundgacha bo'lishi mumkin), neyronlar ishiga xalal berilganda (masalan, elektr shok, narkoz ta'sirida) u buziladi.

Uzoq muddatli xotira - ko'p martalab takrorlash va qayta tiklashlar orqali uzoq vaqt, muddat esda olib qolishga mo'ljallangan xotira turi. Uzoq muddatli xotirada axborotlar inson umri bo'yi saqlanib, turli ta'sirlarga

chidamli bo'ladi. Qisqa muddatli xotira asta-sekin uzoq muddatli xotiraga aylanadi.

Xotira ruhiyatning **o'tmish** holati bilan hozirgi holati va kelgusidagi holatlarga tayyorlash jaranlari **o'rtasidagi o'zaro** aloqadorlikni ko'rsatadi. Boshqa psixologik hodisalar kabi xotira ham shaxsning xususiyatlari, uning ehtiyoji, qiziqishlari, odati, xulq-atvori va shu kabilar bilan uzviy bog'liq.

Psixologik faoliyatning aktivligiga ko'ra, inson xotirasi namoyon bo'lishdagi shakliga ko'ra, shartli ravishda: obrazli xotira, harakat xotirasi, emotsional xotira, so'z-mantiq xotira kabi turlarga bo'linadi.

1. Obrazli xotira (narsalarning tasviri va xususiyatlarini esda tutish). Bunda ma'lumotlar tasvir, qiyofa, timsol shaklida eslab qolinadi. Masalan, inson maktabga chiqqan birinchi kuni, birinchi **o'qituvchisi** haqida gap ketganda, eng avvalo, uning esiga **o'qituvchisining** qiyofasi tiklanadi.

Obrazli xotira - yaqqol mazmunni, ya'ni narsa va hodisalarning aniq obrazlarini, ularning yorqin xususiyati va bog'lanishlarini esda qoldirish, mustahkamlash, hamda esga tushirishdan iborat xotira turi. Obraz xotirasi analizatorlarning (tashqi va ichki muhitdan keladigan taassurotlarni qabul qilib, fiziologik jarayon hisoblangan qo'zg'alishni ruhiy jarayonga aylantiruvchi asab mexanizmlari tizimi) nomiga ko'ra qo'rquv, eshituv, teri sezgisi kabi turlarga bo'linadi. Obraz xotirasining alohida bir turi eydetizm hisoblanadi. Masalan, biz oldin o'zimiz ko'rgan qo'shiqchining obrazini, u ijro etgan kuy va ashulani, uning ashula paytidagi ifodali harakatlarini va turli qo'zg'atuvchilarni hosil qilgan boshqa taassurotlarni esimizda saqlaymiz.

2. Harakat xotirasi. Harakat xotirasi yordamida insonda muayyan xatti-harakatlar, ko'nikmalar shakllanadi. Masalan, biror bir gulning tasvirini chizishni harakat xotirasi yordamida eslab qolamiz.

Harakatli xotira - turli harakatlarni, ularning bajarilish tartibi, tezligi, sur'ati, izchilligi va boshqa sifatlarini esda qoldirish, mustahkamlash hamda esga tushirishdan iborat turi. Harakatni esga tushirish shu harakatni bevosita bajarish yoki tasavvur qilish orqali sodir bo'ladi. Harakat xotirasi mehnat, o'quv, maishiy xizmat ishlari, sport va boshqa turdagi malakalarning tarkib topishi hamda bajarilishida muhim ahamiyatga egadir. O'z gavdasining xatti-harakatlarini esda saqlab qolish inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi, bunday eslab qolishning asosida harakat shakli, tezligi, izchilligi, ularning ritmi va hokazolar to'g'risdagi muskul harakat tasavvurlari yotadi.

3. Emotsional xotira (his-tuyg'uni esda tutish). Bunda inson muayyan bir his-tuyg'uni eslab qoladi. Masalan, maktabga chiqqan birinchi kundagi emotsional his-tuyg'ularini esda saqlab qoladi.

His-tuyg'u (emotsional) xotirasi - voqelikdagi narsa va hodisalardan, o'z-o'zimizga bo'lgan munosabatlarimizdan kelib chiqadigan yoqimli hamda yoqimsiz kechinmalarni esda qoldirish va esga tushirishdan iborat xotira turi. His-tuyg'u yoki hissiy xotira - insonlarning ilgari o'z boshidan kechirgan his-tuyg'ularini, hissiy holatlarini esda olib qolishdir. Chunonchi, qachonlardir, biron ulkan va murakkab ishni amalga oshirgan paytingizda yoki musobaqa g'olibi bo'lganingizda va shu kabi boshqa holatlarda sizda jo'sh urgan quvonch yoxud iftixor hissi oradan ancha vaqt o'tgandan keyin ham xotirada tiklanishi mumkin. Imtihon paytida qoniqarsiz javob qaytargan yoki noto'g'ri nojo'ya xatti-harakat tufayli qattiq hijolat chekib, uyalgan bo'lsangiz, siz uni uzoq vaqt esdan chiqarmasligingiz mumkin.

4. So'z-mantiq xotira (narsalarning mohiyati, mazmunini so'z bilan ifodalangan holda esda tutish). **Mantiq xotirasi** - ma'lum g'oyalar, fikrlar, hamda ular o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni esda qoldirish, mustahkamlash va zarur paytlarda esga tushirishdan iborat bo'lgan xotira turi. Masalan, falsafiy mushohadalar, qonuniyatlar va shu kabilarning esda qoldirish, mustahkamlash va qayta tiklash jarayonlaridir. So'zlar (verbal) orqali ifodalangan fikrlar so'z-mantiq xotirasi yordamida esda olib qolinadi. O'quvchilar o'zlari o'rganadigan, o'zlashtiradigan, hodisalarning mohiyatini aks ettiruvchi tushunchalarni egallash, ular to'g'risida hukm va xulosalar chiqarish jarayonida xotiraning xuddi mana shu turiga suyanib ish ko'radilar. Badiiy va ilmiy adabiyotlar matnlarini esda olib qolish va esga tushirish asosida mazkur xotira turi yotadi. Bunday fikrlar xuddi kitobdagidek so'zma-so'z shaklda ham, shuningdek, fikrning so'z ifodasi aniq saqlanmagan holda esda olib qolish va esga tushirilishi mumkin.

Bulardan insonda so'z-mantiq xotira yetakchi **o'rin** tutadi. Xotiraning barcha turlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda kechadi.

Mexanik (grekcha - ongga yo'naltirilmagan) **xotira** - muayyan materialni uning mazmuni, mohiyati, ichki mantiqiy bog'lanishlariga tushunmagan holda, faqat muhim bo'lmagan tashqi belgilariga asoslanib esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi.

Fenomenal (grekcha - noyob) **xotira** - idrok qilingan narsa va hodisalarni, ularning bog'lanishi munosabatlarini favqulodda tez hamda aniq esda qoldirish va esga tushirishga qaratilgan nodir qobiliyat.

Eshitish xotirasi - tovush qo'zg'atuvchilarini sezish, idrok qilish natijasida hosil bo'lgan eshitish obrazlarini esda qoldirish, mustahkamlash va esga tushirishdan iborat xotira turi. Eshitish xotirasi asosan ko'zi ojiz kishilarda va musiqachilarda kuchli rivojlangan bo'ladi.

Esda qoldirish - idrok qilingan materiallarni, narsa va hodisalarni ongimizda qoldirishdan iborat xotira jarayoni.

Shuningdek, **ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotiralar** farqlanadi.

Ixtiyoriy xotirada muayyan materialni esda olib qolish oldindan maqsad qilib qo'yiladi; **ixtiyorsiz xotirada** bunday maqsad bo'lmaydi - biror faoliyatda (masalan, mehnat jarayonida yoki kim bilandir suhbatlashib turilganda) **o'z-o'zidan** esda saqlab qolinadi.

Ixtiyorsiz esda qoldirish - idrok qilingan narsa va hodisalarni, ularning ayrim belgilari va xususiyatlarini, ular haqidagi fikr hamda tushunchalarni oldindan aniq maqsad qo'ymagan holda esda qoldirishdan iborat xotira jarayoni. Barqarorligi jihatdan ixtiyoriy xotira ixtiyorsiz xotiradan samaraliroq.

Ma'nosiga tushunmay (mexanik) esda qoldirish - muayyan materialni uning mazmuniga, mohiyatiga tushunmasdan, quruq yodlash asosida esda qoldirish. Unday esda qoldirishning asosiy sharti materialning ko'p marta takrorlanishidir. Bunday esda qoldirish ko'pincha bog'cha yoshidagi va boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalarga xosdir.

Mantiqiy eslab qolish - materialning ma'nosiga tushunib, uning alohida qismlari o'rtasida mantiqiy bog'lanishlar hosil qilgan holda esda qoldirishdan iborat xotira jarayoni. Mantiqiy esda qoldirish esda qoldirishning eng tejamli hamda mahsuldor turidir.

Esda qoldirish tezligi - shaxsning muayyan materialni idrok qilish bilan esda qoldirish o'rtasidagi vaqt birligi bilan belgilanadigan individual xotira xususiyati. Esda qoldirish tezligi shaxsning qiziqishiga, qobiliyatiga va iste'dodiga, bilim darajasiga, yoshiga va boshqa uning betakror individual xususiyatlariga bog'liq.

Tezkor (operativ lotincha - tezkor) xotira inson tomonidan bevosita amalga oshiriladigan ko'z harakatlari, aqliy harakatlar uchun xizmat qiluvchi xotira jarayonidan iboratdir. Masalan, matematik amalni bajarishga kirishar ekanmiz, biz uni bo'laklarga ajratib bajarishga kirishamiz; oraliq natijalarini esimizda saqlab turamiz: faoliyatimiz nihoyasiga yaqinlashgan sari ayrim materiallar esdan chiqa boshlaydi. Bunday holatni matnni o'qishda, uni

ko'chirib yozishda, murakkabroq aqliy mehnatni amalga oshirishda kuzatish mumkin. Mazkur ko'z tez ilg'ovchi birliklarning (bo'laklarning) hajmi yoki bu faoliyatni muvaffaqiyatli yakunlanishi uchun ta'sir qiladi. Xotiraning ko'z tez ilg'ovchi birliklarining vujudga kelishida mana shu qismlarning ahamiyati kattadir.

Xotira shaxs ruhiy faoliyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, xotiraning bosh roli o'tmishda yuz bergan narsa va hodisalarni aks ettirish bilan cheklanib qolmasdan, balki ham hozirda, ham kelgusida amalga oshirish rejalashtirilgan voqelikning ro'yobga chiqishini ta'minlaydi. Tabiatda va jamiyatda namoyon bo'ladigan har qanday toifadagi ruhiy hodisa o'zining tarkibiga kiruvchi har bir qismni muayyan tartibda o'zaro bog'langan tarzda saqlab qolinishini talab etadi. Turli ko'rinishga ega bo'lgan «bog'lanish»ga imkoniyat yoki shart-sharoit vujudga kelmasa, u holda rivojlanish to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas, chunki, I.M Sechenov iborasi bilan aytganda, kishi "chaqaloqlik" holatida mangu qolib ketgan bo'lar edi.

6.1. Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarning xotira xususiyatlari

N.V.Babkina, N.L.Belopolskaya, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, A.G.Poddubnaya, G.B.Shoumarovlar tadqiqotlarida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar xotirasining turli tomonlari atroflicha yoritilgan.

Tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyada tekshirishlarning ko'rsatishicha, xotira buzilishlari ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning xarakterli belgilaridan biridir. Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarda xotira jarayonlarining buzilishi murakkab va o'ziga xos ko'rinishga ega. Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalar xotirasining o'ziga xos tomoni shundan iboratki, ular xotirasining ayrim tomonlari ko'proq, ayrim tomonlari kamroq buzilganligidir. Xotira jarayonlari unumdorligining pasayishi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda o'z faoliyatlarini unumli tashkil qila olmaslik, eslab qolishning samarali usularini qo'llay olmaslik natijasida kelib chiqadi. Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalar xotirasining kamchiliklariga qaramasdan, ularda intellektual jihatdan yetarlicha rivojlanish imkoniyatlari mavjud.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarda xotira hajmining pasayganligi, qisqa va uzoq muddatli xotira turlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu haqda T.V.Yegorova K.K.Mamedov, V.L.Podobed, G.B.Shoumarovlar o'zlarining

tadqiqot ishlarida alohida to'xtalib o'tganlar. Ayniqsa, tafakkur jarayonlarida ishtirok etuvchi operativ va vositali esda saqlab qolish buzilgan bo'ladi. Qisqa muddatli xotira, ayniqsa, bolalarga narsalarni ko'rsatish oralig'ining qisqarishi hamda narsa, predmetlar orasi boshqa taassurotlar ta'sir ettirilishi natijasida ko'proq buzilishiga sabab bo'ladi.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalar xotirasining hajmi eslab qolishning turg'unligi, qisqa muddatli operativ ixtiyoriy, ixtiyorsiz xotira turlari normal tengdoshlaridan birmuncha farqli ekanligi aniqlangan. Qisqa muddatli xotira darajasi normal tengdoshlariga nisbatan past bo'lib, uning hajmi aksariyat hollarda 5 raqamdan oshmaydi (Veksler metodikasi bo'yicha). Ayniqsa, qisqa muddatli operativ xotira hajmi bunday bolalarni normal tengdoshlaridan va aqli zaif o'quvchilar orasidan ajratib olish imkonini beradi. Aksariyat hollarda, 2-sinf normal o'quvchilarning qisqa muddatli operativ xotirasi 4 ta raqamni tashkil etsa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarida 3 ta raqamni, aqli zaif o'quvchilarda 2 ta raqamni tashkil qiladi.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning mexanik xotirasi normal o'quvchilar darajasiga yaqin bo'lib, aqli zaif o'quvchilar darajasidan keskin farq qiladi. Boshlang'ich sinf ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning ixtiyorsiz esda saqlab qolishi 5-6 yoshdagi normal bolalar darajasiga yaqin bo'ladi. Ruhii rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning esda saqlab qolish jarayonlarini atroflicha o'rgangan T.V.Yegorovanning ma'lumotiga ko'ra, xotira faoliyatining normaga yetmasligining asosi bosh miya nerv sistemasining muntazam tez charchashidir.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalar xotira jarayonlarining xususiyatlarini 3 guruhga bo'lish mumkin:

1. Normal o'quvchilarga yaqin bo'lgan daraja.
2. Normal o'quvchilar bilan aqli zaif o'quvchilar orasidagi daraja.
3. Aqli zaif o'quvchilarga yaqin bo'lgan daraja.

Idrok, diqqat, xotira faoliyatining maqsadga qaratilganligining shakllanib, rivojlanmaganligi natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning aksariyatida ixtiyoriy xotiraning yetishmasligi kuzatiladi. Sodda, murakkab bo'lmagan materiallarni eslab qolish vazifalarini bajarishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar normal o'quvchilar darajasiga yaqinlashsa, xotira faoliyatlari murakkablashgani sari aqli zaif o'quvchilar darajasiga yaqinlashadi.

Xotira faoliyatining maqsad sari yo'nalganligining yetishmasligiga esda saqlab qolishning maxsus usullaridan foydalana olmaslik ham ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar xotirasining o'ziga xos belgilaridir. Normal bolalardan farqli ravishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar xotirasining samaradorligi esda olib qolinayotgan material xarakteriga ko'proq bog'liqdir, ya'ni ko'rgazmali vosita asosidagi (noverbal) material so'zli (verbal) materialga nisbatan yaxshiroq esda olib qolinadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda faqatgina esda saqlab qolish emas, balki esga tushirish faolligi ham pasaygan bo'ladi. Uzoq va qisqa muddatli xotira bo'yicha ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar normal o'quvchilardan keskin farq qiladi. Esda saqlab qolish bilan esga tushirish orasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar ma'lum ma'lumotlarga ega bo'lsa, dastlabki materialni esga tushirish sifati keskin pasayadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar xotira dinamikasi tahlil qilinganda, ularning aksariyati 4-sinfga qadar materialni mexanik esda saqlab qolishga harakat qilishini ko'rsatdi. Sog'lom o'quvchilarda esa 2-sinf dan boshlab, mantiqiy, ixtiyoriy, vositali eslab qolish tez sur'atlar bilan rivojlana boshlaydi.

7. Tafakkur haqida umumiy tushuncha

Inson ongi, bilimi, kamoloti to'g'risidagi qarashlar rivojida VIII-XII hamda XV-XVIII asarlar muhim o'rin tutadi. Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek kabi mutaffakir olimlar, Al-Buxoroiy, At-Termiziy, Najmiddin Kubro, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband kabi tafakkur ilmining zabardast allomalari, Lutfiy, Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy, Bobur, Bedil, Mashrab kabi ulug' ajdodlarning kamolotida nafaqat islomiy tafakkur, balki sivilizatsiyamiz madaniyati va qadriyatlarini ta'siri beqiyosdir.

Inson tafakkuri o'ziga bilishning ko'plab usullari, uslub va shakllarini qamrab olgan murakkab bilish jarayonidir.

Inson tafakkurida uni o'rab turgan voqelikdagi narsa va hodisalarni aks ettirish ularning mantiqiy obrazini o'zida ifodalagan tushunchalar yordamida amalga oshiriladi. Har qanday bilish jamiyatda paydo bo'ladi, shakllanadi va ma'naviy-madaniy asoslarga tayanadi. Bu har qanday bilim ijtimoiydir, u insonning insonlar orasidagi faoliyati bilan bog'liq, degan ma'noni anglatadi. Har xil ijtimoiy-tarixiy davrlarga turli tafakkur shakllari mos keladi. Har bir davrning, demak, bizning davrimizning ham tafakkur uslubi xilma-xil

tarzda namoyon bo'ladigan tarixiy hodisadir. Demak, har qanday boshqa usullar singari, tafakkur usuli ham ijtimoiy-tarixiy voqelikning in'ikosidir.

Tafakkur (arabcha – fikr yuritish, o'ylash, fikrlash) obyektiv voqelikning tasavvur, tushuncha va muhokamadagi faol in'ikos jarayoni, insonning fikrlash qobiliyati. Nutq tafakkur bilan bevosita bog'liqdir⁵⁹.

Tafakkur – inson aqliy faoliyatining yuksak shakli bo'lib, obyektiv borliqning ongda aks etish jarayonidir. Tafakkur atrof-muhitni, ijtimoiy hodisalarni, voqelikni bilish quroli, shuningdek, inson faoliyatini amalga oshirishning asosiy sharti. U sezgi, idrok, tasavvurlarga qaraganda voqelikni to'la va aniq aks ettiruvchi yuksak bilish jarayonidir.

Tafakkur – inson miyasining alohida funksiyasi. Uning nerv fiziologik asosi birinchi va ikkinchi signal sistemalarining o'zaro munosabatidan iborat. Tafakkur jarayonida insonda fikr, mulohaza, g'oya, faraz kabilar vujudga keladi va ular shaxsning ongida tushunchalar, hukmlar, xulosalar shaklida ifodalanadi.

Tafakkur bu borliqni umumlashtirilgan holda bilvosita aks ettirishdir.

Tafakkurning eng birinchi muhim belgisi – umumlashganlikdir.

Tafakkur natijasida inson shunday informatsiyaga ega bo'ladi, bu informatsiya turli obyektlardan olingan ko'p miqdordagi ma'lumotlari qayta ishlangan hamda shu obyektlarning eng muhim xususiyatlarini qisqacha "ixchamlashtirilgan" shakldagi yig'indisidan iborat bo'ladi. Tafakkur faqat insongagina xos bo'lgan subyektiv psixologik hodisadir.

Tafakkur – inson ongining bilish obyektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir.

Tafakkur va fikrlash jarayonlari murakkab tabiatga ega. Ular quyidagilardir:

Birinchiidan, tafakkur va fikrlash jarayonlari – bu bilish jarayonlari;

Ikkinchiidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli;

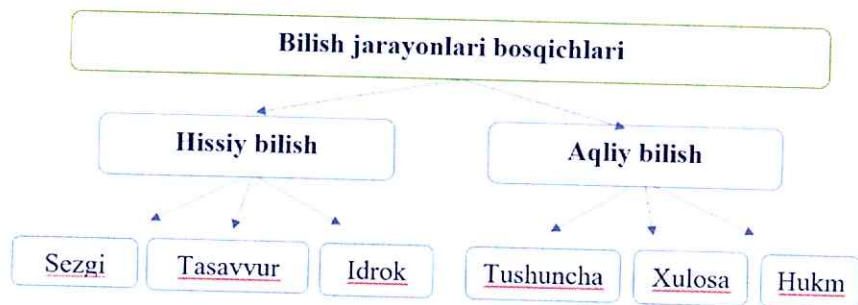
Uchinchiidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi;

To'rtinchiidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

⁵⁹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. А.Мадвалиев таҳрири остида. Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. 2008. 8-жилд. 13-бет

Bilish – voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida subyektiv: hissiy bilish (insonning sezgi organlari yordamida narsa-hodisalarning tashqi xususiyatlarini bilishdir) va aqliy bilish (voqelikni umumlashtirib va mavhumlashtirib, ichki qonuniyatlarini aks ettirish) ideal obrazlar shaklida aks etishidir.

Hissiy bilish shakllariga qisqacha izoh berib o'tamiz:

Sezgi – oddiy psixik bilish jarayoni hisoblanib (predmetning birorta tashqi xususiyatlarini: shakli, hidi, ta'mi va boshqalar), moddiy qo'zg'atuvchilarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etishi orqali real olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini va shuning bilan birga, inson organizmining (uning a'zolarining) ichki holatlarini aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki bosqichidir. Inson atrof-muhitdagi moddalar shaklini, harakatlar ko'rinishini, ularning xossalarini o'ziga xos xususiyatlarini sezgi organlari yordamida, sezgilar orqali biladi, xolos.

Sezgi jarayoni obyektiv olamni to'g'ri aks etishini ta'minlovchi tashqi qo'zg'atuvchilarni tanlash va energiyani qayta ishllovchi sensor harakatlar tizimidan iboratdir. Retseptorlar ekstretseptorlar (tashqi organlarda joylashga retseptorlar) va proprioretseptorlarga (muskullar va bog'lovchi paylarda joylashgan retseptorlarga) bo'linadi.

Sezgilarini o'ta miqdorda ko'pligi, hamda tashqi olam energiyasini ongning hodisasiga aylanishi haqida aniq fikrlarni I.M. Sechenov bergan. Bu katta miqdordagi sezgilar turli sifatlar bilan assotsiatsiyalanadi, idrok jarayonlarida sintez bo'ladi, tasavvurlar yuzasida mustahkamlanib, fikrlash guruhiga umumlashgan holda kiradi.

Insonning barcha sezgilari quyidagi sifatlarga qarab klassifikatsiyalanadi:

1. Eksterotseptiv sezgilar – tashqi olamdagi narsa va hodisalarning sifatlarini aks etadi. Ular kontakt va distant bo'ladi. Ularga ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish va teri sezgilari kiradi.

2. Interotseptiv sezgilar – ichki organlarning turli holatlarini aks etadi (organik, og'riq sezuvchi).

3. Propriotseptiv sezgilar – turli harakat organlarining holatlarini aks etadi (muskul-harakat, kinetik va muvozanat).

Idrok – tirik organizmning ma'lumotlarni qabul qilib, qayta ishlash jarayoni bo'lib, organizmga obyektiv reallikni aks ettirish va tashqi olamdagi yangdan-yangi vaziyatlarni baholab, shunga ko'ra harakat qilish imkonini beradi.

Idrok – bu narsa va hodisalarni bizni sezgi organlarimizga ta'sir etish asosida ularni yaxlit obrazlarni yuzaga kelish jarayonidir.

Idrokda:

- obrazni shakllanish tugashi bilan bog'liq idrok jarayoni;
- idrok qilinayotgan predmetning subyektiv obrazini ajratish lozim.

Idrokning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- predmetlilik;
- yaxlitligi;
- strukturaliligi;
- konstantligi;
- mantiqiyiligi;
- tanlanganligi.

Predmetlilik – bu obyektivlashtirish akti bo'lib, u tashqi olamdan olingan ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Predmetlilik perseptiv jarayonlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Odatda biz predmetlarni tashqi ko'rinishiga qarab emas, ularni amaliyotda qo'llanilishiga ham e'tibor beramiz.

Yaxlitlik – predmetlarni u haqidagi ma'lumotlarni jamlagan holda yaxlit idrok etishi.

Tizimlilik – biz predmetlarni sezgilar yig'indisi sifatida emas, balki bu sezgilar asosida predmet strukturasini ma'lum bir vaqt oralig'ida shakllanuvchi uning elementlari orasidagi bog'liqlikni idrok etamiz. Biz ushbu sezgilar abstraklashgan umumlashgan sezgilar tizimini aks etamiz.

Konstantlilik (doimiylik) – idrok etilgan predmet xususiyatlarini doimiyiligi (masalan, qorong'uda ham yorug'da ham oq qog'oz oq bo'lib, qalam 20 sm, 1 m va 5 m uzoqlikda ham bir xil kattalikda idrok etiladi).

Anglanilganlik – anglangan holda idrok etishi, ya'ni predmetni aniq guruh, sinfga kiritgan holda umumlashtirish.

Tanlanganlik – ko'p obyekt ichida boshqalar bilan solishtirilganda konkret obyekt «fon»dan ajratilishi.

Idrok faol jarayon bo'lib, u aniq harakatlardan iboratdir.

Idrokning sifati bu tezligi, aniqligi, to'laligi.

Tezligi – idrok etishning boshlanishidan uni anglash bo'lib, u mingdan 1 sekunddan 1 sekundgacha cho'zilishi mumkin.

To'laligi – to'liq va to'liq bo'lmagan idrok bo'lishi mumkin.

Aniqligi – idrok etilayotgan obyektning mavjud obrazga mosligidir.

Idrokning sifati tashqi omillarga bog'liq bo'lib, bunga narsa va hodisalarni sifat, turgan joyi, organik faktorlarga – sezgi organlari va nerv sistemasining holatiga; subyektiv faktorlar – bilim, tasavvur, qiziqish va tafakkur rivojlanishi bilan bog'liqdir.

Idrokning individual xususiyatlari mavjud bo'lib, unga:

a) analitik turdagi idrok – elementlarga, qismlarga diqqat qilish;

b) sintetik turdagi idrok (idrok qilinayotgan obyektini to'liq idrok etish) tushuntiruvchi tur;

v) analitik-sintetik idrok qilish turlari kiradi.

Tasavvur – (arabcha – o'ylash, xayol qilish, ko'z oldiga keltirish; o'ylab zehnda gavdalanitirish) narsa, hodisa va shular kabi haqida inson ongi-xayolidagi ma'lumot, bilim, tushuncha; shunday ma'lumot, tushuncha, bilim shakllanishining manbai sifatidagi ong, xayol.

Tasavvur – avval idrok etilgan predmetning obrazini ma'lum bir signallar ta'sirida miyada qayta hosil qilishdan (**tasavvur qilmoq** – xayolda tiklamoq, gavdalanitirmoq, idrok qilmoq) iborat jarayon.

Tasavvur jarayoni – idrok qilingan, his etilgan narsa yoki hodisaning inson ongida aks etish, gavdalanishi.

Tasavvur – narsa va hodisalar, holatlarni, voqelik obrazlarini eslash, shuningdek, ijodiy xayol surish jarayoni. Xotira shaklida ham namoyon bo'ladi. Agar idrok hozirgi daqiqalarni aks ettirsa, tasavvur ham o'tmishni, ham kelajakni o'zida mujassamlashtiradi, umumlashgan xususiyat kasb etadi. Lekin tasavvur idrokdan o'zining muayyan darajada noaniqligi bilan farqlanib turadi. Biroq, uning hissiy narsalarga qaratilgan xususiyati ma'lum turlarga ajratish imkonini beradi (ko'rish, eshitish, ta'm va hid bilish, teri-yush tasavvurlari).

Tasavvurda tanish hodisalar, joylar, sahnalarga asoslanish xotirlashning samarali vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Tasavvur bilan tafakkurning hamkorlikdagi munosabatlari yangilik unsurlari paydo bo'lishini, ijodiy xayol timsollari vujudga kelishini ta'minlab turadi. Bilimlarni o'zlashtirishda, kasb-hunar ko'nikmasi va malakalarini egallashda tasavvur muhim ahamiyatga ega.

Tasavvur umumiy, xususiy, ijtimoiy xususiyat kasb etadi. Ijtimoiy tasavvur umumbashariy va milliy urf-odatlarini, marosimlar, an'analar hamda qadriyatlarini o'zida aks ettiradi.

Tasavvur qilishning fiziologik asosi bosh miya po'stlog'ida paydo bo'lgan izlarning qayta tiklanishidir. Tasavvur barqaror emas, ongda uzoq saqlanmay, yangi tasavvurlar bilan almashinib, o'zgarib turadi.

Aqliy (intellektual) bilish shakllariga qisqacha izoh berib o'tamiz:
Tushuncha

Inson aqliy va hissiy bilish orqali olamni moddiy shaklda, voqea va hodisa tarzida ongida aks ettiradi, idrok qiladi, fikrlaydi. Bu jarayonda muhim vosita hisoblangan nutqning ahamiyati g'oyatda muhimdir. Shuning uchun ham nutq va tafakkurni bir-biridan alohida tarzda tasavvur qilib bo'lmaydi. Nutq va tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Nutqsiz tafakkur bo'lmaganidek, nutq ham tafakkursiz bo'lmaydi.

Nutqning inson uchun fikrlash vositasi bo'lishi, moddiy asos sifatida xizmat qilishi uning amalda bo'lishidagi birinchi bosqich hisoblanib, ikkinchi bosqichda fikr, tushuncha, tafakkur mahsuli oydinlashadi, ya'ni u miyadan tashqariga chiqadi. Shunday qilib, ikkinchi bosqichda nutq kommunikativ – aloqa vazifasini bajarishga kirishadi.

Inson voqelikni bilish jarayonida narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydi, ularning o'xshashligi va farqini aniqlaydi: analiz va sintez yo'li bilan narsa va hodisalarning mohiyatini ochadi, fikran ularning belgilarini ajratadi, bu belgilarni abstraksiyalashtiradi va umumlashtiradi. Natijada, inson voqelikdagi narsa va hodisalar to'g'risida **tushuncha** hosil qiladi.

Narsa va hodisalarning muhim belgilarini, bog'lanishlarini, mohiyatini hukmlar orqali fikran keng va chuqur aks ettirishdan iborat fikr yuritish shakli va psixik mahsuli bo'lgan tushuncha bilishning muhim jihatidir. Boshqa psixik mahsullar kabi tushunchalarning manbai ham moddiy dunyo bo'lib, nutqning material bilan organik ravishda bog'likdir.

Tushuncha - narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini aks ettiruvchi fikrdir. Odatda, tushunchalar mohiyati jihatidan konkret va abstrakt tushunchalarga ajratiladi. Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha konkret tushuncha deb ataladi. Masalan: stol, divan, qayrag'och, traktor, holva va hokazo. Moddiy borliqdagi narslardan fikran ajratib olingan ba'zi xususiyat, sifat holatlarga, shuningdek, narsalar o'rtasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan: okliq, uzunlik, balandlik, kenglik, harakat, yorug'lik, qiymat haqidagi tushunchalar va hokazo.

Tushunchalar ko'lami jihatidan 3 turga bo'linadi:

- yakka tushunchalar;
- umumiy tushunchalar;
- to'planma tushunchalar.

Yakka tushunchalar, yakka narsa va hodisa haqidagi tushunchadir. Bunday tushunchalarga Alisher Navoiy, Toshkent, Amudaryo, Himolay, Tinch okean to'g'risidagi tushunchalarni misol qilib keltirsa bo'ladi. Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha aniq obraz mavjud bo'ladi.

Umumiy tushunchalarda bir jinsda bo'lgan ko'p narsa va hodisalar gavalantiriladi. Masalan: kitob, maktab, yulduz, talaba, o'spirin, hosil, tog', yer va boshqalar.

To'planma tushunchalar bir jinsda bo'lgan narsa va hodisalar to'plami haqida yaxlit fikr yuritiladigan tushunchadir. Masalan: paxtazor, kutubxona, yig'ilish va hokazolar. To'planma tushunchalarning bir qanchasi birdaniga tatbiq qilinganda umumiy to'planma tushunchalar bo'ladi. Masalan: Alisher Navoiy nomidagi Respublika Davlat kutubxonasi tushunchasi yakka to'planma tushunchaga oiddir. Guruh, sinf, kollektiv, polk, xalq, olomon va boshqalar umumiy to'planma tushunchasiga misol bo'la oladi.

Fikr yuritishda tushuncha bilan so'z o'zaro bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Bir tomondan, so'z yordamisiz tushuncha vujudga kelmaydi, ikkinchi tomondan, so'z tushunchaning moddiy asosi va funksiyasini bajaradi.

Tushunchalar fikr yuritishning asosiy jarayonlari, ya'ni klassifikatsiyalash, umumlashtirish va abstraksiyalashlar so'zlar yordami bilan vujudga keladi. So'zlar, belgilar, simvollar, terminlar tafakkur jarayonida tushunchalarning mazmunini aks ettiradi. I.P. Pavlov ta'biri bilan aytganda, so'z birinchi signal

tizimining, barcha signallarning signallaridir, binobarin, shu signallarning hammasini ifodalaydi, shu signallarning hammasini umumlashtiradi.

Talaffuzdagi har bir so'z muayyan mazmunni va muayyan ko'lamdagi tushunchalarni aks ettiradi. So'zlar aloqa (kommunikatsiya) quroli funksiyasini bajarib, tushunchalar mohiyatini anglashga yordam beradi. Tushuncha so'zlar yordami va vositasi bilan shaxslararo munosabatlar o'rnatishda faol ishtirok etadi.

Inson tushunchalarning aksariyatini meros tariqasida o'zidan avvalgi avloddan tayyor holda oladi. Avlodlar estafetasi hukm surishi natijasida bir avlod yaratgan tushunchalarni ikkinchi avlod egallab oladi, ularga yangi mazmun va yangi shakl beradi. Oldingi avlodning boy merosiga asoslanib, ularni o'rganib ulgurmagan voqelik xususiyatini ochishga intiladi, shu kashfiyot natijasida yangi tushunchalar ijod qiladi. Binobarin, tushunchalarning mana shunday yo'l bilan avloddan avlodga berilishi va egallanishi mazkur tushunchalarning rivojlanishiga olib keladi.

Shunday qilib, tushunchalar mohiyati hukmlarda yoritiladi, mavjud hukmlar asosida xulosa chiqariladi. Yangi hukm hosil qilinadi, topilgan yangi belgilar, alomatlar tushunchalarni yanada boyitadi. Tafakkur yordamida inson yaratish, kashf etish, ixtiro qilishda davom etishi mumkin. Demak, yangi tushunchalar, terminlar bunyod qilinaveradi, iste'moldagilari esa yangi sifat va yangi mazmun kasb etadi. Determinizm prinsipiga binoan, so'zlar yangi tushunchalar yaratilishiga vosita bo'lib xizmat qilaveradi, shuning bilan birga tushunchalar zahirida yangi so'zlar va iboralar vujudga keladi, yoki yangicha talqin qilinishga ko'chadi. So'z bilan tushunchalarning chambarchas bog'lanishi va munosabati filogenezdada ham, ontogenezdada ham operatsional va funksional xususiyatlarni yo'qotmaydi.

Hukm

Narsa va hodisalarda, voqelikda haqiqatdan o'zaro bog'liq bo'lgan belgilar (alomatlar) hukmlarda ham bog'liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki voqelikda bir-biridan ajratilgan narsa (tomon) hukmlarda ham ajratib ko'rsatilsa - bu chin hukm deb ataladi. Masalan, «Metallar - elektr tokini o'tkazuvchidir», «Metallar qizdirilganda kengayadi», degan chin hukmlardir. Chunki elektr tokini o'tkazish, qizdirilganda kengayish metallarga xos xususiyatlardir, bu hukmda u yoki bu holat faqat tasdiqlanib bildirilgan.

Narsa va hodisalarning belgi va xususiyatlari haqida tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr **hukm** deb ataladi.

Moddiy olamda haqiqatdan bog'liq bo'lmagan narsa hukmda bog'liq qilib ko'rsatilsa, bunday hukm xato (yolg'on) hukm deb ataladi. Chunki bu hukmda aks ettirilgan sifatlar (belgi va alomatlar) bu narsalarga aslo muvofiq kelmaydi. Masalan, «Atom - moddaning bo'linmas zarrachasidir», degan noto'g'ri hukmdir. Atom murakkab moddiy tizimga ega bo'lib, u yadro va elektronlarga bo'linadi. Atomning yadrosi ham bo'linadi, bu yadro protonlardan va neytronlardan iboratdir, degan hukmlardir. «Yer quyosh atrofida aylanmaydi», degan misol ham chin bo'lmagan hukmlar doirasiga kiradi. Allaqachonlar inson tomonidan kashf qilingan geliotsentr nazariyasi mavjud bo'lib, ana shu nazariyaga asoslangan holda mazkur qonun hukm surmoqda. Demak, hukmning chinligi, ya'ni voqelikni to'g'ri aks ettirishi - uning eng muhim xususiyatlaridan biridir.

Borliqdagi narsalar, hodisalar va voqelikning miqdoriga, ularning biror hukmda aks ettirilgan aloqa va munosabatlariga qarab, hukm quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

- tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm. Hukmlarning ushbu asoslarga tayanib bo'linishi sifatga qarab bo'linishi deb ataladi;

- yakka, juz'iy, xususiy va umumiy hukmga ajratilishi mumkin. Hukmlarning bunday belgilarga binoan bo'linishi miqdorga qarab bo'linishi deyiladi;

- shartli, ayiruvchi va qat'iy hukm singari ko'rinishlar mavjud bo'lib, u hukmlarning munosabatga qarab bo'linishi deb ataladi;

hukm taxminiy ko'rinishga ega bo'lishi ham mumkin. Bu hukmda aks ettiriladigan narsa va hodisalar belgisining nechog'lik muhim bo'linishiga yoki voqelikka mos kelish-kemasligiga bog'liq. Masalan, «Ertaga yomg'ir yog'ishi mumkin», «Paxta rejasi to'lib qolsa kerak».

Hukmlarda tasdiklangan yoki inkor qilingan narsalar, hodisalar, alomatlar hukmning mazmunini tashkil qiladi.

Xulosa chiqarish

Bir qancha hukmlarning mantiqiy bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan yangi hukm insonning bilish faoliyatida alohida ahamiyatga ega. Psixologiyada xulosa chiqarish jarayonida foydalanilgan tayyor hukmlar asoslar deyiladi, ularni tahlil qilib chiqarilgan yangi hukmni esa xulosa deb atash qabul qilingan.

Xulosa chiqarish shunday tafakkur shaklidirki, bu shakl vositasi bilan biz ikki yoki undan ortiq hukmlardan yangi hukm hosil qilamiz. Masalan:

«Har qanday harakat materiya harakatidir». «Issiqlik harakat shaklidir», degan ikkita hukmni olaylik. Bu ikki hukmdan «Demak, issiqlik materiya harakatidir», degan yangi hukm chiqariladi. Yoinki ushbu misolni olib qaraylik: «Barcha sayyoralar harakatlanadi. Oy - sayyora. Demak, Oy harakatlanadi». Bunda har qanday harakat materiya harakatidir (umumiy yoki katta asos). Issiqlik harakat shaklidir (juz'iy yoki kichik asos) deb yuritiladi. Ikkinchi misolda esa: «Barcha sayyoralar harakatlanadi (umumiy yoki katta asos), Oy - sayyora (juz'iy yoki kichik asos)» deyiladi.

Xulosa chiqarish 3 turga bo'linadi: induktiv, deduktiv va analogiy.

Induktiv xulosa chiqarish - bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usulidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan umumiy hukmga o'tiladi yoki ayrim fakt va hodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi. Masalan: «Temir elektr tokini o'tkazadi». «Mis elektr tokini o'tkazadi». «Kumushda ham elektr tokini o'tkazuvchanlik qobiliyati, xususiyati bor» va hokazo. Inson yuqoridagi hukmlardan yangi umumiy hukm (xulosa) chiqarib, demak, «Metallarning hammasi elektr tokini o'tkazadi», degan yangi hukm chiqariladi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Deduktiv xulosa chiqarishda - umumiy va yakka hukmlardan yakka yoki juz'iy hukm keltirib chiqariladi. Misol uchun: «Har qanday metall - element. Vismut metall». Demak, vismut - element.

Analogiya xulosa chiqarishning shunday shaklidirki, bunda biz ikki predmetning ba'zi bir belgilari o'xshashligiga qarab, bu predmetlarning boshqa belgilarining o'xshashligi to'g'risida xulosa chiqaramiz.

Analogiya deb, narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshash bo'lgan ba'zi belgilariga qarabgina hukm yuritishdan iborat xulosa chiqarish shakliga aytmiz.

Analogik usulda chiqarilgan xulosa chin, taxminiy hamda yolg'on bo'lishi mumkin. Fikr yuritishning bunday shakli ko'pincha yosh bolalarga xos xususiyatdir. Demak, juz'iy ikki yakka hukmlarga asoslanib juz'iy yoki yakka hukm keltirib chiqaramiz. Bog'cha yoshidagi bola mana bunday mulohaza yuritadi: «Dadam darvozadan ismimni aytib chaqirib keldilar. Ular sovg'a olib kelgan bo'lsalar kerak». Bu bolaning mulohazasini analiz qilib ko'rsak, uning fikr yuritishning mana bunday tarzda taraqqiy etganligini shohidi bo'lamiz. «O'tgan galda dadam ismimni aytib chaqirib kelgan edilar.

O'shanda ular menga sovg'a olib kelgan edilar. Yana chaqirayotirlar. Albatta, dadam menga sovg'a olib kelganlar», deb xulosa chiqaradi.

Shunday qilib, analogik yo'l bilan xulosa chiqarganda, murakkab qonuniyatlar to'g'risidagi bilimlar o'zlashtirilmasa-da, lekin turmushning turli jabhalarida undan foydalanib turiladi.

Ko'rgazmali-harakatli tafakkur

Tarixiy taraqqiyot bosqichida insonlar ijtimoiy turmushda voqe bo'lgan muammolarning aksariyati amaliy yo'l bilan hal qilingan, shuningdek, ularga nisbatan munosabat ham amaliy faoliyatidan kelib chiqqan holda amalga oshirilgan. Narsa va hodisalar yuzasidan nazariy fikr bildirish esa tarixiy taraqqiyotning bir muncha keyingi davriga to'g'ri keladi.

Qadimgi avlod va ajdodlarimizda yer maydonini qadam bilan o'lchash, ko'z bilan chamalash bo'yicha amaliy bilimlarning to'planishi natijasida geometriya fani kashf qilingan. Kishilarning barmoq bilan hisoblash turmush talabini qondira olmagandan so'ng matematika, narsa va hodisalarning tasviri, shartli belgilarni qoldirilishi yakuni sifatida tarix fani kabilar vujudga kelgan. Yer yuzasida amaliy bilimlar to'planishi asosida asta-sekin nazariy umumlashmalar barpo bo'la boshlagan, turli sohaga taalluqli informatsiyalarning tizimlashishi natijasida fanlar hosil bo'lgan. Shuning uchun insonning amaliy va nazariy faoliyati o'zaro uzviy aloqada bo'lib, hamisha biri ikkinchisini taqozo etadi. Genetik kelib chiqishi nuqtai nazaridan amaliy faoliyat birlamchi hisoblanib, obrazlar tasavvurlar va fikrlarni aks ettiruvchi nazariy faoliyat esa amaliy faoliyatning ma'lum taraqqiyot cho'qqisiga chiqqandan so'ng ajralib chiqqan. Mazkur jarayon bir necha o'ng ming yillar davomida yuzaga kelgan.

Agarda insoniyatning tarixiy taraqqiyoti muammosidan chetlanib, ushbu masalani olib qarasak, u holda amaliy faoliyat birlamchi ekanligiga qanoat hosil qilamiz. Buning uchun insonning ontogenetik taraqqiyotini dastlabki fazasiga murojaat qilamiz.

Bola tug'ilishidan tortib, to uning bog'cha yoshigacha davrni amaliy faoliyatda ko'rgazmali-harakatli tafakkur o'sishining asosiy pallasi deb atash mumkin.

Mazkur yoshdagi bola ana shu amaliy faoliyat qobig'ida aqliy harakatlarni amalga oshiradi, amaliy bilimlarni o'zlashtiradi, natijada ko'rgazmali-harakatli tafakkur o'sa boradi. Ushbu yoshdagi kichkintoylar o'zlari o'ynayotgan narsalar, o'yinchoqlarni qo'llari bilan bevosita ushlab

ko'rish orqali ular bilan tanishadilar, shuning bilan birga ularni idrok qilishga intiladilar. Idrok qilgan predmetlar va o'yinchoqlarni o'zaro solishtiradilar, qismlarga ajratadilar, analiz va sintez qiladilar, bo'laklarga ajratilganlarni yaxlit holga keltirib birlashtiradilar. Kattalar tushuntirishiga ishonch hosil qilmasdan, ayni chog'da ularni - obyektlarni sindirib yoki buzib bo'lsa ham ularning ichki tuzilishi bilan tanishish ishtiyoqi (mayli) kuchli bo'ladi. Shu boisdan amaliy xarakterdagi muammolarni hal qilishda ko'pincha «buzib-tuzatish» yo'li bilan harakat qiladilar. Ko'rgazmali-harakatli tafakkur bog'cha yoshiga yetgandan so'ng bolalarda o'z qiymatini yo'qota boshlaydi.

Ko'rgazmali-obrazli tafakkur

Inson tomonidan bevosita idrok qilinayotgan predmetlar emas, balki faqat tasavvur qilinayotgan narsa va hodisalar haqida fikrlashdan iborat tafakkur turi ko'rgazmali-obrazli tafakkur deb ataladi.

Tafakkurning mazkur ko'rinishi 4-7 yoshgacha bo'lgan bolalarda namoyon bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-harakatli tafakkurning amaliy elementlari ko'rgazmali-obrazli tafakkur bosqichiga o'tgandan so'ng ham saqlanib qoladi, lekin u o'zining yetakchi rolini yo'qota boshlaydi. Ushbu yoshdagi kichkintoylar jism va predmetlar bilan tanishayotganda analitik-sintetik faoliyatdan foydalanib ish ko'rayotganda ularni qo'l bilan ushlab ko'rishga, ichki tuzilishi bilan amalda tanishishga intilmaydilar. Chunki ko'p hollarda ulardan amaliy harakat qilish talab qilinmaydi. Lekin bu ular jism va predmetlarni, obyektlarni aniq va to'liq idrok qilish, yaqqol tasavvur etish imkoniyatidan mustasno qilinadi, degan so'z emas, albatta.

Bog'cha yoshidagi bolalar ilmiy tushunchalarga ega bo'lmaganliklari uchun bilish faoliyatida asosan ko'rgazmali-obrazlarga suyanib fikr yuritadilar, mulohaza bildiradilar, hukm chiqaradilar. Yuqoridagi fikrimizni tasdikdash uchun shveysariyalik psixolog Jan Piaje tajribalariga murojaat qilamiz. U 6-7 yoshdagi bolalarga xamirdan bab-baravar qilib yasalgan ikkita zuvalachani ko'rsatadi, shu zahotiy oq tekshiriluvchilar ularning bir-biriga teng ekanligiga ishonch hosil qiladilar. Tajribaning ikkinchi bosqichida zuvalachaning bittasi non shakliga keltiriladi, bu holatni o'z ko'zlari bilan kuzatib turgan bolalardan so'ralganda, ular zuvalacha hajmining o'zgarishiga qarab tenglik buzilgan deb javob berganlar. Ushbu holat bog'cha yoshidagi bolalarda ko'rgazmali-obrazli tafakkur bevosita va batamom ularning idrok jarayonlariga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Shuning uchun ular narsa va

hodisalarning, jism va predmetlarning ko'zga yaqqol tashlanib turuvchi alomatiga, xususiyatiga, tashqi belgisiga e'tibor qiladilar. Lekin ularni ichki bog'lanishlari, o'zaro munosabatlarini bildirib keladigan muhim, asosiy sifatlariga ahamiyat bermaydilar. Obyektlarni fazoda joylashgan o'rni, tashqi nomuhim belgisi ularning ko'rgazmali-obrazli tafakkurini vujudga keltiradi. Masalan, ularning nazarida insonlar bo'yining baland va pastligi ularning yoshini (ulug'ligini) belgilaydi.

Abstrakt tafakkur narsalarning mohiyatini aks ettiruvchi va so'zlarda ifodalovchi tushunchalarga tayanib, fikr yuritishdir. Algebra, trigonometriya, fizika, chizma, geometriya, oliy matematika masalalarini yechish mahalida fikr yuritish, mulohaza bildirish abstrakt tafakkurga xos misollardir. Algebraik mikdorlarni konkret narsalarga taqqoslab, nisbatan berib konkretlashtirilsa bo'ladi, lekin bu yerda bizning maqsadimiz konkret miqdor to'g'risida fikr yuritish emas, balki shu narsalar o'rtasida mavjud umumiy miqdor aloqalari ustida mulohaza yuritishdir. Chunonchi, bu holda biz faqat umumlashgan tushunchalarga tayanib fikr yuritamiz.

Abstrakt tafakkur konkret tafakkurdan g'oyat keng ma'no anglatishi bilan voqelikni chuqurroq bilishga olib borishi bilan farq qiladi. Shuning uchun biz yakka hukm vositasi bilan qator narsa va hodisalarga taalluqli ichki qonuniyatlar to'g'risida fikr yuritishni olamiz. Idrok va tasavvur qilish mumkin bo'lmagan narsa va hodisalar to'g'risida abstrakt tafakkur yordamida mulohaza yuritish bo'ladi. Shu sababli jamiyat va tabiat qonunlari haqida, borliq to'g'risida, cheksizlik, sifat, miqdor, tenglik to'g'risida, go'zallik yuzasidan mavhum abstrakt mulohaza yuritish mumkin, xolos.

Biroq konkret tafakkur bilan abstrakt tafakkur o'zaro uzviy bog'langandagina bir butun inson tafakkurini vujudga keltiradi, chunki predmetning tashqi va ichki xususiyatlarini atroficha ochish alohida olingan tafakkurning u yoki bu turi yordamida ifodalab berish ancha mushkuldir. Abstrakt tafakkur konkret tafakkur zahirida vujudga kelgan, uning poydevori ustida o'sgan va rivojlangan. Chunki tafakkurning genetik jihatdan kelib chiqishini analiz qilib chiqsak, konkret tafakkur amaliy tafakkur bilan parallel ravishda namoyon bo'la boshlagan, abstrakt tafakkur esa tarixiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida hosil bo'lgan. Shunga qaramasdan, hamma vaqt har qanday konkret fikr, mulohaza abstrakt fikr muhokama ichiga ma'lum darajada singib ketgan bo'ladi.

Ijodiy tafakkur

Ijodiy tafakkur murakkab bilish faoliyatidan biri bo'lib, tadrijiy ravishda, izchil o'zaro bog'langan jarayonlardan tashkil topadi: dastavval savollar tug'iladi, vazifa aniqlanadi, masalani yechish yoki savollarga javob qidirish jarayoni vujudga keladi. Inson oldida turgan aniq vazifa yoki masala - bu bajarilishi yoki hal qilinishi zarur bo'lgan savolning ifodasidir. Namoyon bo'lgan vazifa (masala) ko'pincha ifodalanishi shart bo'lgan maqsadni ham o'zida aks ettirib keladi. Maqsad esa insonning izlanayotgan noma'lum voqelikni topishga gumon va hayajon, shubha hislardan forig'etishga qaratilgan maylidir.

Ijodiy tafakkurning navbatdagi komponentlari quyidagicha aks ettiriladi: qo'yilgan savollarga javob izlash, masalani yechishga yordam beradigan yo'llar, usullar, vositalar, qoidalar va ko'nikmalarni qidirish, ularni tanlash hamda mazkur faoliyatda ularni tatbiq qilish va boshqalar. Inson ushbu konkret holdagi vazifani bajarish uchun qo'yilgan savollarga beriladigan javoblarni ayrim paytlarda tevarak-muhitdagi obyektlardan topishga harakat qiladi. Mazkur holatning samaradorligi ko'p jihatdan uning kuzatuvchanligi va sinchkovlik sifatlariga bog'liq. Ayrim hollarda berilgan savollarga javoblarni to'plangan tajriba va yig'ilgan bilim fondidan topish ko'zga tashlanadi.

Ijodiy tafakkur ijodiy xayol bilan uzviy aloqada bo'ladi. Shuning uchun inson amaliy faoliyatida bir talay savollarga javoblarni xayol yordami bilan topadi. Jumladan, har xil taxminlar, farazlar, ilmiy gipotezalar, kashfiyotlar, texnika sohasidagi ixtirolar ham ana shu yo'sinda amalga oshadi, ya'ni xayol yordami bilan zarur natijalarga erishiladi. Shuningdek, ijodiy tafakkur jarayonida ba'zi bir vazifalarni hal qilish, bajarish, muhokama yuritish, mulohaza qilish, fikrlash, faraz qilish singari jarayonlar mantiqiy fikr yuritish usullari va vositalarini qo'llash yo'li bilan nihoyasiga yetkaziladi. Masalan, matematika, fizika kabi fan asoslarini o'zlashtirishda xuddi shunday holat ro'y beradi.

Ijodiy tafakkur jarayonida inson masalani hal qilishda o'zgalarning yordamiga tayanib ish ko'radi. Ayrim hollarda masala yoki topshiriqni hal qilish, yechish paytida ijodiy tafakkur shaxslararo munosabatda, muloqotdagi voqe bo'ladi. Muloqot esa fikr almashish, suhbatlashish, muhokama qilish, bahslashish, isbotlash, dalillash kabi mantiqiy usullardan tashkil topadi.

Xulosa qiladigan bo'lsa, inson tafakkuri qanchalik rivojlangan bo'lsa, u shunchalik atrof-olam bilan ijobiy munosabatga kirisha oladi. Tafakkurning rivojlanganligi bag'rikenglik va qalb sokinligini paydo qiladi, hikmat malakasini hosil qiladi va qalbni uyg'otadi. Tafakkurning rivojlanganligi inson uchun katta intellektual quvvat bo'lib, shaxsiy o'sishiga, ilmiy kashfiyotlar qilib, o'z Vataniga hissa qo'shishiga olib boradi.

7.1. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalarning tafakkur xususiyatlari

“Ruhij rivojlanishi sustlashganlik” tashxisi markaziy asab tizimida cheklangan funksionallik yoki ko'zga ko'rinmas zarar bilan tavsiflangan bolalarga qo'yiladi. “Ruhij rivojlanishi sustlashganlik” tashxisi bilan kasallangan bolalarning sog'lig'i holatini tahlil qilish, muammo miyaning alohida qismlari va asosiy funksiyalarining buzilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkinligini tasdiqlaydi. Bu bunday bolalarning tafakkur, fikrlash xususiyatlarini, shuningdek, psixologik o'ziga xosliklarning bir qator ko'rinishlarini tushuntirishi mumkin.

L.S.Vigotskiy, T.V.Yegorova, A.N.Leontyev, S.L.Rubinshteyn va boshqa olimlar tomonidan ishlab chiqilgan ta'limotiga binoan, inson tafakkurining 3 xil: ko'rgazma-harakatli, ko'rgazma-obrazli, so'z-mantiq turlari mavjud. Katta yoshdagi normal insonlarda tafakkurning bu turlari yetarlicha rivojlangan bo'lib, bir-birlari bilan dialektik birlikni tashkil qiladi. Tafakkur turlari mazmuniga oid barcha yoshlarga tegishli umumiy materiallar T.V.Rozanova (1978 y) tomonidan batafsil yoritilgan. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar hamda o'zlashtirmovchi o'quvchilarning tafakkur xususiyatlarini o'rgangan, ilmiy-amaliy eksperiment o'tkazgan N.A.Menchinskaya juda qimmatli materiallarni bayon qilgan.

O.V.Zashirinskaya, Y.M.Milanich, A.A.Simbalyuk ilmiy-amaliy eksperiment materiallari ruhij rivojlanishi sustlashgan o'quvchilardagi bilish faoliyati haqida, N.V.Babkina esa ruhij rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni muammoli mazmunli masalalarni yechishdagi qiyinchiliklari to'g'risida, N.A.Derevyankina bunday o'quvchilar tafakkurida bo'shliq, inertlik holatlarining ko'zga tashlanishi haqida ilmiy-amaliy eksperimental tadqiqotlar olib borishgan.

Ruhij rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tafakkur xususiyatlarini o'rganish ham diagnostik, ham korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni rejalashtirishda juda katta ahamiyatga ega. Bu o'quvchilar tafakkurining

turli tomonlari, turli faoliyatlarda birmuncha kengroq T.V.Yegorova, N.V.Babkina, N.A.Derevyankina, O.V.Zashirinskaya, V.I.Lubovskiy, K.K.Mamedov, Y.M.Milanich, G.B.Shoumarov va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalarda kognitiv rivojlanishning buzilganligining asosiy belgisi bu ularning tafakkur xususiyatlari bilan bog'liq. Tafakkurning barcha turlari, shakllari, shu jumladan, so'z-mantiq tafakkur turi ham buzilgan.

Aslida, tafakkur qilishni, fikrlashni boshqa psixologik jarayonlardan nima ajratib turadi? Asosiy farq - aqliy faoliyatning vazifalarni hal qilish bilan bog'liqligida. Aynan tafakkur qilishda, fikrlashda amaliy va nazariy xulosalar chiqariladi.

Ruhij rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning tafakkuri bir-biridan farq qiladi. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalarda tafakkur jarayonlari nisbatan rivojlangan. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalar turli vazifalarni bajarish uchun mavjud bilim, ko'nikmalaridan foydalanishni, shuningdek, abstraksiyalash va umumlashtirish qobiliyatiga egalar. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalarning tafakkur darajasiga quyidagilar ta'sir qilishi mumkin:

- diqqatni rivojlantirish;
- tevarak-atrofdagilar bilan muloqot qilish tajribasini oshirish;
- nutqni rivojlantirish darajasi;
- tartibga solish mexanizmlarining shakllanish darajasi.

Sog'lom bola o'sib ulg'aygan sayin, u tobora murakkablashib borayotgan vazifalarni, shu jumladan uni qiziqitmaydigan vazifalarni ham uddalay oladi. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalar birinchi navbatda vazifaga diqqatni jamlay olmaganligi uchun, ularni bajarishda qiyinchilik tug'diradi.

Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalarda fikrlash faoliyatining asosiy kamchiliklari

Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalar nutqida kamchiliklar kuzatiladi, buning natijasida nutqni qo'llash asosidagi harakat rejasini tuzishga qiynaladilar. Ichki nutq, ya'ni lug'at boyligining yetarlicha shakllanmaganligi mantiqiy fikrlash qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalarda fikrlash faoliyatining umumiy kamchiliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Kognitiv va izlanish motivatsiyasining shakllanmaganligi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar yangi vazifalarni qabul qilishga va ularni bajarishga qiziqmaydilar, qiyinchiliklarni qanday yengib o'tishni bilmaydilar, imkon qadar tezroq o'z diqqatlarini o'yinga qaratishga harakat qiladilar. Agar boladan muammoni yechish talab qilinsa, bunda asosiy natija haqida qayg'urmasdan, uning faqat eng oddiy qismini bajara oladi. Maktabda o'qish jarayonida bunday bolalar natijaga qiziqmaydilar, tez charchaydilar, yangiliklarni o'rganishni yoqtirmaydilar, bu esa o'z navbatida ularning rivojlanishini sekinlashtiradi.

2. Fikrlashga oid vazifalarni bajarishda rejaning ishlab chiqilmaganligi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalardagi tafakkur xususiyatlaridan biri vazifalarni bajarish rejasini tuza olmasliklaridir. Ular qo'qqisdan, tezda harakat qiladilar. Bu chetdan kuzatganda shunday ko'rinadi: bola vazifani qabul qiladi va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmasini oladi. Berilgan vazifalarni bajarish, ko'rsatmalarni o'rganish o'rniga, bola barchasiga qo'l siltab, bunday yondashuv bilan kutilayotgan natijani va muqarrar xatolarga yo'l qo'ygan holda tezroq bajarishga harakat qiladi.

3. Fikrlash faoliyatining past darajada shakllanganligi. Bunday bolalarning fikrlash xususiyatlari, shuningdek, shartlarni hisobga olmagan holda, to'g'ri ish rejasiga ega bo'lmagan holda, ko'pincha tasodifiy vazifalarni bajarish uchun haddan tashqari shoshqaloqlikda namoyon bo'ladi. Ko'pgina bolalar o'z his-tuyg'ulari yordamida vazifani bajarishga harakat qilishadi. Ba'zi hollarda ular natijada olingan to'g'ri javoblarni tushuntira olmaydilar.

4. Taqlidchanlik. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda ko'rgazmali-obrazli tafakkur turi buzilgan, shuning uchun ularga vazifani bajarishning asosiy qismlarini ajratish va ular bilan o'z harakatlari o'rtasida munosabatlarni o'rnatish bilan ko'rsatma bo'yicha ishlash qiyin.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda mantiqiy tafakkurning o'ziga xos xususiyatlari

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda mantiqiy tafakkur operatsiyalari sezilarli darajada buzilgan. Ayniqsa, bular:

- analiz;
- taqqoslash;
- klassifikatsiyalash.

Analiz qilishda bolalar asosiy elementni sezmasdan, ahamiyatsiz bo'lgan belgilarga va tafsilotlarga berilib ketadilar.

Taqqoslash vaqtida obyektlarning ahamiyatsiz belgilarini qayd qiladilar.

Klassifikatsiyalash (tasniflash) vaqtida ular intuitiv ravishda harakat qiladilar, ko'pincha to'g'ri natijani qanday tushuntirishni tushunmaydilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tafakkurining o'ziga xos bo'lgan va uni aqli zaif o'quvchilardan ajratishga imkon beradigan xususiyatlaridan biri ko'rgazmali-obrazli va so'z-mantiq tafakkur turlarining o'zaro munosabati va rivojlanish darajalaridir.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning so'z-mantiq tafakkuri yetarlicha rivojlanmagan bo'lib, ba'zi holatlarda ularni yengil darajadagi aqli zaif o'quvchilardan farqlay olmaslik mumkin. Biroq, ularning ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur turlari aqli zaif o'quvchilardan keskin farq qilib, normal tengdoshlariga yaqinlashib boradi. Bu esa ularning bilish faoliyatlarida ijobiy rivojlanish imkoniyatlari mavjudligi va ularning bir qismi ma'lum ta'lim-tarbiya yillaridan keyin, korreksion ta'lim-tarbiya va tibbiy-davolash ishlari natijasida o'z normal tengdoshlariga yetib olishi mumkinligini ko'rsatadi.

Tafakkur turlarining bunday munosabati va notekisligi katta differensial diagnostik ahamiyatga egadir. Ma'lum obyektlarni tahlil qilganda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar normal tengdoshlariga nisbatan kamroq, aqli zaif o'quvchilarga nisbatan ko'proq belgilarni aniqlaydilar. Biroq, shu bilan birga ularning tahlil jarayoni rejasiz ravishda bajarilganligi sababli obyektning ko'pgina qismlarini tushirib qoldiradilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarga o'qituvchi tomonidan ma'lum yordam berilganda, analiz natijalarida keskin o'zgarish bo'lib, normal tengdoshlariga yaqinlashadi. O'qituvchi tomonidan yordam berilganda aqli zaif o'quvchilarda ham ijobiy o'zgarishlar bo'lishi mumkin, biroq, bu o'zgarish ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilardagidek katta bo'lmaydi. Bu esa ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning o'z taraqqiyotlarida rivojlanishi mumkin bo'lgan imkoniyatlarga ega ekanligini, ular pedagogik yordamdan samarali foydalana olishi mumkin ekanligini ko'rsatadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda **tafakkur jarayonlari:** analiz-sintezdan tashqari umumlashtirish, tasniflash, sistemalashtirish, taqqoslash darajalari jihatidan normal va aqli zaif o'quvchilar tafakkur jarayonlari orasida bo'ladi. Berilayotgan vazifalar murakkablashgani sayin, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning tafakkur qilish qobiliyatlari aqli zaif o'quvchilarnikiga yaqinlashib boradi.

Tafakkurning boshlang'ich sinflardagi taraqqiyot dinamikasini o'rgangan, kuzatgan T.V.Yegorova boshlang'ich sinf oxiriga kelib, aksariyat hollarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tafakkuri normal o'quvchilar tafakkuri saviyasiga yaqinlashganligini aniqlaydi. Bu yaqinlashish, ayniqsa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tomonidan umumlashtirish va tasniflash jarayonlarida o'z ifodasini topadi.

Tafakkur xususiyatlarini tekshirishda, faqat vazifani bajarish natijalari emas, balki tafakkur qilish uslublariga ham alohida ahamiyat berish lozim. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar aqli zaif o'quvchilarga nisbatan biror aqliy topshiriqni bajarayotganlarida birmuncha samarali usullardan foydalanadilar. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar ma'lum vazifalarni bajarish vaqtlarida aqli zaif o'quvchilardan sifat jihatdan farq qiladilar. Masalan, "Labirint" metodikasiga (Veksler shkalasi)⁶⁰ ko'ra, tekshiriluvchi chiziqlarni kesib o'tmasdan, boshi berk burchaklarga kirmasdan labirintdan chiqishi lozim. Shu labirintlardan chiqishda bir xil vaqt sarflagan aqli zaif va ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning bajarish uslubi taqqoslab o'rganildi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarga nisbatan aqli zaif o'quvchilar 2 marta ko'proq xatolikka yo'l qo'yg'alar.

Boshlang'ich ta'lim yoshidagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tafakkurini rivojlanish darajasiga ko'ra 3 guruhga bo'lish mumkin.

⁶⁰ Veksler shkalasi (bolalar uchun). Veksler testi (yoki Veksler shkalasi) bolalarning intellektual rivojlanish darajasini o'lchash bo'yicha eng mashhur testlardan biri bo'lib, 1939 yilda Devid Veksler tomonidan ishlab chiqilgan. Test Vekslerning intellektni iyerarxik modeliga asoslangan bo'lib, umumiy intellekt va uning tarkibiy qismlari – verbal va noverbal intellektni diagnostikalash asosida o'rganadi. Veksler testi 11 ta alohida subtestlardan iborat bo'lib, bular 2 guruhga ajratiladi – 6 tasi verbal, 5 tasi noverbal subtestlar. Bolalar uchun intellekt shkalasi (WISC) 1950 yilda ishlab chiqilgan. WISC-R varianti 1974 yilda chiqqan. Shkala 6,5 yoshdan – 16,5 yoshgacha bo'lgan bolalarni testdan o'tkazish uchun mo'ljallangan. Testga WAIS testining subtestlariga mos keladigan, ammo bir xil turdagi soddaroq vazifalar bilan to'ldirilgan 12 ta subtest kiradi. Bundan tashqari, harakatlar shkalasi uchun qo'shimcha "Labirint" subtesti kiritilgan. Bundan tashqari, tadqiqot davomida «Tushunish» subtestini «Raqamlarni yodlash» va «Labirint» subtestini «Kodlash» subtesti bilan almashtirish mumkin. Diagnostikalash vaqtida verbal va noverbal subtestning qismlari o'zgarib turadi. Intellektni (IQ) hisoblashda qo'shimcha subtestlarning ko'rsatkichlari hisobga olinmaydi. «Labirint» subtesti soddadan – murakkabga qarab boruvchi labirintlardan iborat. Sinaluvchi subtestni ma'lum bir vaqt ichida bajarishi (chiqish yo'lini topishi) kerak: ma'lum bir vaqt belgilanadi, yo'l qo'yilgan xatolar hisoblab chiqiladi. «Labirint» subtestida asosan diqqatning barqarorligi o'rganiladi.

Diagnostik yo'nalishda 1 va 3 guruhdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar birmuncha murakkablikka ega.

Birinchii guruhdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni pedagogik qarovsiz bolalardan ajratish qiyin.

Uchinchi guruhga kiradigan ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni esa yengil darajadagi aqli zaif o'quvchilardan farqlash qiyin. Bularning taraqqiyot darajasi, ruhiy rivojlanishining susayishi chuqur yaqqol ko'zga tashlanib turganligi sababli aqli zaif o'quvchilarning intellektual xususiyatlariga o'xshab ketadi.

Birinchii guruh - ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar aqliy faoliyat bo'yicha normal darajaning quyi chegarasidan joy oladi.

Ikkinchi guruh - ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar aqliy faoliyati bo'yicha normal daraja bilan aqli zaiflik darajasining oralig'ida bo'ladi.

Shulardan birinchii guruhdagi o'quvchilarning asosiy qismi boshlang'ich sinf yoshida normal o'quvchilarga tenglashib, korreksion maktab yoki sinfdan umumta'lim maktabiga o'tkazilishi va umumta'lim maktabida ta'lim olishni davom ettirishlari mumkin.

Uchinchi guruhga kiruvchi o'quvchilarda ruhiy rivojlanishining sustligi nisbatan turg'un xarakterda bo'lganligi sababli, o'qishni korreksion maktablarda 9-sinfni bitirgunga qadar davom ettiradilar.

V.I.Lubovskiy, T.A.Strekalova tadqiqotlari asosida **ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar fikr yuritish va xulosa chiqarish xususiyatlariga ko'ra 4 guruhga bo'lingan**:

1. Topshiriqlarni bajarish ko'rsatkichlariga ko'ra, normal o'quvchilarga yaqin bo'lgan o'quvchilar;

2. Turli vazifalarni bajarishda ma'lum qiyinchiliklarga uchraydigan, biroq mustaqil bajara oladigan, qobiliyati yaxshi bo'lgan o'quvchilar;

3. Topshiriqlarni bajarish ko'rsatkichlariga ko'ra, normal o'quvchilardan birmuncha past, biroq, aqli zaif o'quvchilardan birmuncha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan o'quvchilar;

4. Fikr yuritish va xulosa chiqarish xususiyatlariga ko'ra, aqli zaif o'quvchilarga yaqin bo'lgan o'quvchilar.

V.I.Lubovskiy, K.K.Mamedov, Y.M.Milanich, G.B.Shoumarovlar tadqiqotlariga ko'ra, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar ko'rgazmali-harakatli tafakkur turining rivojlanishiga ko'ra, normal o'quvchidan farqlash

qiyin. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur turi darajasi bo'yicha normal o'quvchilar bilan aqli zaif o'quvchilar oralig'idagi darajani egallaydilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning tafakkur xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qiladigan bo'lsak, **ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tafakkurining quyidagi xususiyatlari mavjud:**

1. So'z-mantiq tafakkur turining quyi darajadaliqi bilan nisbatan saqlangan ko'rgazmali-obrazli va ko'rgazmali – harakatli tafakkur turlariga ega.

2. Bilish jarayonlarining yaqqol sezilib turadigan rivojlanganligining sekinlashganligi.

3. Intellektual faoliyatlarining maqsadga muvofiqligining birmuncha buzilganligi bilan xarakterlanadi.

4. Tafakkurning inertligi, bo'shligi, bir xil harakatlarga moyilligi, tahlil-tavsif jarayonlarining yaxshi shakllanmaganligi ko'rinadi. Bunday xususiyatlar aqli zaif o'quvchilarda birmuncha chuqurroq harakterga ega bo'ladi.

5. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar aqliy masalalarni hal qilish vaqtida ko'rsatilgan yordamdan aqli zaif o'quvchilarga qaraganda unumliroq foydalana oladilar.

6. Intellektual faollikning yetarli darajada emasligi.

7. Berilgan ko'rsatmani tushuna olish, biroq, ko'rsatma talablari asosida faoliyatni to'g'ri tashkil qila olmaslik.

8. Intellektual vazifalarni hal qilish vaqtida zarur hissiyot-irodaning yetishmasligi, topshiriqlarni bajarishning faol, samarali yo'llarini topa olmaslik.

9. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda aqliy mehnat qilish qobiliyatlari normal tengdoshlariga qaraganda birmuncha pasaygan bo'ladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda mantiqiy tafakkurning rivojlanishi sog'lom bolalarning rivojlanish darajasi bilan solishtirganda sezilarli darajada orqada qolganligi aniqlangan. Agar normal rivojlangan maktab **o'quvchilari** 7 yoshga kelib mulohaza yuritish, tushuntirish va xulosa chiqarish qobiliyatiga qodir bo'lsa, unda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar xatto, eng oddiy mantiqiy ketma-ketlikni tuzishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bolalar to'g'ri xulosa qilishlari uchun ularga fikrning to'g'ri yo'nalishini ko'rsata oladigan kattalar yordam berishlari kerak bo'ladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar bilan (tafakkur jarayonlarini rivojlantirish) ishlash tamoyillari

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda tafakkur va fikrlashni rivojlantirish mumkin va bu juda muhim vazifa hisoblanadi. Shu bilan birga bolaning har bir tafakkur operatsiyalariga e'tibor qaratish lozim. O'quvchilarning aksariyati asosiy belgiga ko'ra, oddiy darajada tasniflash qobiliyatiga egadirlar. Ular bir xil shakl yoki rangdagi narsalarni aniqlab, ularni normal rivojlanayotgan bolalar kabi deyarli muvaffaqiyatli guruhlashlari mumkin. Vazifa ustida ishlash jarayonida muqarrar xatolarga yo'l qo'yadilar va bu diqqatning yetishmasligi hamda tashkilotchilik qobiliyatining yetarli darajada shakllanmaganligi natijasidir. Shunisi ye'tiborga loyiqli, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda ko'rgazmali – harakatli tafakkur darajasi normal rivojlangan darajadan deyarli farq qilmaydi. Aksariyat bolalar, agar ularga bir necha bor tushuntirilsa va diqqatli bo'lish so'ralsa, belgilangan vazifalarni bajaradilar. Bu holda ko'rgazmali – obrazli tafakkurning **o'ziga** xos xususiyatlari eng kichik chalg'ituvchi elementlarning mavjudligi natijalarning keskin pasayishi bilan bog'liq. **O'quvchiga** ko'rgazmali – harakatli tafakkurni rivojlantiradigan vazifani bajarish imkoniyatini berish uchun uni tashqi tanbehlardan himoya qilish kifoya qiladi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib, shuni ta'kidlash mumkinki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar intellektual jarayonlarining aniq kamchiliklariga qaramay, aqli zaif o'quvchilarga qaraganda o'quv materialini o'zlashtirish uchun yuqori imkoniyatga ega.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarni o'qitishda bir qator talablarga rioya qilish talab qilinadi:

– tabiiy yorug'lik yetarlicha tushadigan, toza havo bilan to'ldirilgan, keng, shinam xonalarda darslarni **o'tkazish**;

– **o'quvchilar** uchun tushunarli bo'lgan ko'rgazmali vositalardan foydalanish (ko'rgazmali vositalarni oldindan tayyorlab qo'yish hamda xonaga **o'quvchilarning** diqqatini jalb qilmaslik uchun joylashtirib qo'yish);

– ko'p vaqt olmaydigan harakatli mashqlarni kiritish bilan dasrlar, mashg'ulotlar vaqtida faoliyatni **o'zgartirib** turish;

– har bir **o'quvchi** bilan individual shug'ullanish dasturini ishlab chiqish;

– o'quvchilarning xulq-atvorini tahlil qila oladigan defektolog maslahatidan foydalanish.

Yuqorida keltirilganlarga asoslanib, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar tafakkurining asosiy xususiyati, ular tafakkur operatsiyalari hamda tafakkur jarayonlarining yetarlicha shakllanmaganligi va rivojlanmaganligida degan xulosaga kelish mumkin. Mashg'ulotlar vaqtida turli xil fikrlash shakllaridan foydalangan holda bunday yetishmovchiliklar ustida ishlab, muammolarni bartaraf qilish mumkin bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda ko'rgazmali – harakatli tafakkur nisbatan yaxshi rivojlangan bo'ladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar 4-sinfga kelib, ular ko'rgazmali – harakatli tafakkur xarakteridagi muammolarni hal qilishda sog'lom tengdoshlariga yaqinlashib qoladilar. Biroq, og'zaki va mantiqiy fikrlash bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni bajarishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar normal rivojlanayotgan tengdoshlariga uzoq muddat davomigacha yetolmaydilar. Intellektual qobiliyatlarni va bir qator aqliy operatsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan, muvofiqlashtirilgan asosiy pedagogik ishlar ushbu yo'nalishda ularning tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

8. Nutq haqida umumiy tushuncha

Ta'lim muassasalarida, xususan, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish, nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining muhim masalalaridan hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiyalar o'quv fanini puxta o'zlashtirish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish, tanqidiy va nostandart tafakkur tarziga erishish, o'z fikrini aniq va tushunarli bayon qilish bilan bog'liq nutqiy faoliyat mahsuli ekan, o'quvchilarda mazkur kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirish masalasiga maktabgacha ta'lim davri va umumta'lim maktablarining dastlabki bosqichlaridan katta e'tibor qaratish lozim va bu, ayni paytda, o'quvchilarda shaxsiy kompetensiyalarni shakllantirishning eng muhim shartlaridan biri hamdir.

Bola nutqini shakllantirish va rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya sohalarining asosiy muammolaridan bo'lib kelgan. Darhaqiqat,

bolalar nutqining shakllanishi bir qancha omillarga bog'liq va ularni tahlil qilish mazkur muammoning yechimiga nisbatan to'g'ri yondashuvni ta'minlaydi. Mazkur omillar sifatida oila va ta'lim muassasasidagi muhit, bolaning ruhiy holati, imkoniyatlari, jismoniy salomatligi, faolligi, axloqiy va estetik sifatlarini keltirish mumkin. Bola nutqini rivojlantirishda boy folklor namunalarining o'rnini, shuningdek, xalq og'zaki ijodidagi bir qator janrlarning ruhiy va fiziologik ta'sir imkoniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash bugungi kun tilshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, psixologiya va pedagogika kabi fanlarning dolzarb masalalaridan hisoblanadi. Mavzuning bir necha fanlar kesishmasidan joy olishi uning keng qamrovli ilmiy muammo ekanligini ko'rsatadi.

Nutq – (arabcha – so'zlash, nutq, gapirish qobiliyati) tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi; so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shu jarayonning hosilasi.

Nutq yordami bilan har bir inson shaxsan o'zi hech qachon duch kelmagan notanish hodisalar, holatlar, vaziyatlar, sharoitlar yuzasidan bilim olishga erishadi. Xuddi shu boisdan nutq insonga ko'pchilik hissiy va intellektual ta'sirlar hamda taassurotlar to'g'risida o'ziga o'zi hisobot berish imkoniyatini yaratadi. Inson nutq yordami bilan boshqa insonlarga o'tmish, hozirgi zamon va kelajakka zid narsalar, voqelik yuzasidan axborot, xabar, ma'lumot berishi ularga ijtimoiy tajriba mohiyati, ko'nikma hamda malakalarni o'tkazishi, uzatishi mumkin.

Nutq – kishilararo aloqa quroli, barcha sohalarida qudratli muomala vositasidir. Nutqning to'g'ri shakllanishi atrofdegilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to'g'ri nutq muhiti va ta'lim – tarbiyaga bog'liq.

Nutq faoliyati – inson tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish, avlodlarga berish (uzatish) yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z shaxsiy harakatlarini rejalashtirish va amalga oshirish maqsadida tildan foydalanish jarayonidir.

Nutq axborot, xabar, ma'lumot va yangi bilim berish aqliy topshiriqlarni yechish faoliyatidan iboratdir. Agarda til aloqa vositasi (quroli) bo'lsa, nutq esa aynan o'sha jarayonning o'zidir.

P.Broka (1861) miya po'stining ma'lum qismi (miya chap yarim shari peshana qismining pastki tomonidagi burmalarning orqa qismi) shikastlansa, bemorlarda nutq artikulyatsiyasining buzilishini kashf etgan va «so'z obrazlarini harakatlantiruvchi markaz» deb atagan.

K.Vernike (1874) bosh miya yarim sharlari peshana qismining tepa tomonida «soʻzlarning sensor obrazlari» joylashgan deb dalillashga harakat qiladi.

Nutqni amalga oshirishni taʼminlovchi mexanizm (N.I.Jinkin).

Biror fikrni nutq vositasi yordami bilan bayon qilishdan oldin, maxsus kod orqali bu fikrning asosini tuzamiz - u dasturlashtirish mexanizmidir. Undan keyin rejalashtirishdan gapning grammatik tuzilishiga oʻtish bilan bir guruh mexanizmlar yuzaga keladi. Esda olib qolishni soʻzlarning grammatik xususiyatlarini amalga qoʻllashni taʼminlovchi mexanizm. Bir xil tipdagi tuzilishdan boshqa tipdagi tuzilishga oʻtish mexanizmi. Profamma elementlarini grammatik tuzilishga yoyish mexanizmi. Soʻzni maʼnosiga qarab qidirishni taʼminlovchi mexanizmlar. Sintagmalarni harakat jihatidan dasturlashtiruvchi mexanizmlar. Nutq tovushlarini tanlash va harakat dasturidan tovushlarni toʻldirishga oʻtish mexanizmlari.

Nutq rivojlanishi davrlari

1-davr - 2 oydan 11 oygacha.

2-davr - 11 oydan 19 oygacha.

3-davr - 19 oydan 3 yoshgacha.

Nutq rivojlanishi quyidagi xususiyatlarga ega:

a) gugulash;

6) gʻudurlanish (soxta soʻzlar);

v) paradigmatic fonetika (1,3-1,5-yoshgacha) – dada, aka, opa, ona, buvi, buva, oʻtir, oʻtirdi, oʻtiradi;

g) nutqning vaziyatbopligi (J.Piaje - situativ nutq);

d) nutq egotsentrizmi (J.Piaje - egotsentrik nutq).

Nutqning xususiyatlari:

Matn - maʼno - fikr bildirish.

Maʼlumot (xabar, axborot) bayoni.

Ogʻzaki nutkda axborotning muayyan darajada yoʻqolishi.

Nutq faoliyati:

Anglash.

Anglash (tushunish).

Qayd qilish (fiksatsiya):

a) nazariy va amaliy axborotlar,

b) takroriy fikrlar,

v) diqqatni yoʻnaltirish (soxta diqqat).

g) inson shaxsiyati (shaxs, motiv, motivatsiya, emotsiya, hissiyot, iroda: emotsional-motivatsion, shaxsiy, irodaviy, kognitiv, regulyativ va boshqalar).

Nutqning muayyan asoslarga suyangan holda noanʼanaviy tasnifini berish uning qiymatini yanada oshiradi, inson - texnika munosabatini amaliy jihatdan namoyish qilgan boʻladi (odatda, ogʻzaki va yozma turkumga ajratilar edi): *verbal va nonverbal*.

Genetik kelib chiqish jihatidan nonverbal nutq birlamchi hisoblanadi, chunki insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davrida dastavval *tovushsiz, soʻzsiz* nutq turlari paydo boʻlgan boʻlib, u oʻz ichiga shaxs kamolotining yirik sanasini qamrab olgandir. Insoniyatda nutqning hozirgi zamon avlodiga xos artikulyatsion apparati paydo boʻlgunga qadar imo-ishora negiziga qurilgan.

Noverbal nutq turini shartli ravishda quyidagi koʻrinishlarga ajratish mumkin:

Imo-ishora,

Mimika,

Pantomimika,

Exologik, yaʼni aks sado,

Signifikatsiya,

Daktilogik (barmoqlar tili).

Inson yer yuzasidan hayot va faoliyat koʻrsatish davrining dastlabki pallasida asosiy nutq turi sifatida imo-ishora alohida ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun etnik stereotiplar asosida muayyan kechinmalarni, maʼlum axborotlarni shaxslararo munosabat jarayonida uzatish va qabul qilishda ifodalanuvchi tovushsiz, lekin maʼnoli, mazmunli nutq turi imo-ishorali nutq deyiladi.

Yuz harakatlari (fizionomiya) yordamida insonni inson tomonidan idrok qilish, oʻzgalar fikriga javob qaytarish, tana aʼzolari rangining oʻzgarishi hisobiga shaxslararo munosabatga kirishishda namoyon boʻluvchi nonverbal nutq turiga mimika deyiladi.

Tabassum, jilmayish, miyigʻida kulish, lab qisish va choʻchchaytirish, nutq chiqarish, qosh uchirish va suzish, xullas turli psixologik holatlarni, ayniqsa, hissiy kechinmalarni aks ettiruvchi kommunikativ, interaktiv, perseptiv xususiyatli nutq turi mimika boʻlib hisoblanadi. Mimika yordami bilan haqgoʻylik, quvlik, yoqtirish va yoqtirmaslik, samimiylik

va ikkiyuzlamachilik, hasad, quvonch, qayg'u, baxtiyorlik singari yuksak tuyg'ular namoyish etilishi mumkin.

Yuz harakatlari, tana a'zolari, qaddi-qomat yordami bilan fikrlarni uzatish, syujetli qoidali, ma'noli, dramatik kechinmali noverbal nutq turiga pantomimika deb ataladi. O'z mohiyati ko'lamini bilan mimikadan ustuvor xususiyatga ega bo'lib, axborotlar, intim holatlar, murakkab kechinmalar yuzasidan o'zgalarga ma'lumot uzatish tarzida hukm suradi. Insonda turmush tajribasi ortib borishi, kasbiy faoliyat mazmunini rollarga va syujetga asoslangan holda ssenariysini yaratish, vaziyatga qarab qisqa va uzoq muddatli informativ funktsiya bajaradi.

Pantomimika yumor hissini, qo'rqinch tuyg'usini, zahmat obrazini, dahshat kechinmasini o'zida aks ettirib, ko'pincha kommunikativ funktsiyani ijro qiladi. hissiy aloqa o'rnatish orqali taassurotlar mukammalligi ta'minlanadi.

Ayrim his-hayajonli shartli tovushlarda mujassamlashgan axborot uzatish va qabul qilish maqsadini amalga oshiruvchi, tabiiy to'siqlarga urilib qaytuvchi aloqa vositasiga **exologik yoki aks sado nutqi** deyiladi. Exologik yoki aks sado nutq turi bir tomonlama aloqa (tog'-inson, inson-jism) negizida vujudga keladi, ko'pincha individual tovush harakati javob, masofa funktsiyasini ijro etadi.

Noverbal turkumga kiruvchi signifikatsiya boshqalardan o'z tuzilishi, mazmuni, shakli bilan keskin ajralib turadi. Aniq shartli alomatlar orqali muayyan mantiqiy yuklamani o'zida aks ettiruvchi kommunikativ xususiyatli noverbal nutq turi signifikatsiya deyiladi. U shartli belgilar, signallar, modellar shaklida ifodalaniishi mumkin. Uzoq masofalarga xabar yoki ma'lumot uzatish va qabul qilish vositasi sifatida Morze alifbosi va shunga o'xshash «sun'iy nutq» nomi bilan mashhur kommunikativ manbalari faoliyat ko'rsatib kelmokda. Har bir «signal» o'z ko'lamini, takrorlanish sur'ati, tembr, chastotasi bilan muayyan ma'lumot uzatish yoki qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lib, shartli alomatlar negizida mazmun yoki mohiyat yotadi («doza», «porsiya» deb nomlanadi).

Noverbal nutqning yana bir turi **daktilogik (barmoq) nutq** deb ataladi. Inson tana a'zolari, imo-ishoralar, mimika, xullas hissiyot yordami bilan muomala o'rnatishga qaratilgan aloqa vositasi daktilogik nutq deyiladi. So'z orqali ifodalanuvchi nutq mazmuni ma'noli qo'l, yuz harakatlariga, ayrim hayajonli sadoga, qahr-g'azab, iliq tabassum, qahqahaga ko'chiriladi.

Harakatning takrorlanishi axborot mazmunini boyitadi, kuchaytiradi, ma'lumotlar uzluksizligini ta'minlab turadi. Umumbashariy xususiyatli nutq vositasi daktilogiya fani nomi bilan yuritiladi va maxsus o'qitish, o'rgatish orqali undan foydalanish ko'nikmasi hamda malakasi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar va shaxslarda shakllantiriladi. Hatto ularda savod chiqarish ham xuddi shu tamoyil negizida quriladi. Tabiat va jamiyatga nisbatan munosabat, shaxslararo muomala, ma'lumot almashish shu nutq yordami bilan ifodalanadi.

Noverbal nutqni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1) tovushsiz: a) imo-ishora, b) mimika, v) pantomimika, g) daktilogik; 2) tovushli: a) exologik (aks sado), b) signifikatsiya (shartli belgilar, signallar, modellar).

Verbal nutq turkumini shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) og'zaki, 2) yozma, 3) monologik, 4) polilogik, 5) tashqi, 6) ichki, 7) ekspressiv, 8) impressiv, 9) lakonik (qatra, yig'iq), 10) epik (yoyiq), 11) affektiv (g'azab holatidagi).

Insonning ijtimoiy — tarixiy taraqqiyoti davri taxlil qilinganda genetik kelib chiqish jihatidan birlamchi qatorida og'zaki nutqni keltirish joiz. Og'zaki nutq noverbal turkumdan keyin paydo bo'lgan nutq turidan biri hisoblanadi va u shartli ravishda quyidagi nutq ko'rinishlarini qamrab oladi: monologik, dialogik, polilogik, tashqi, ichki, ekspressiv, impressiv, lakonik (yig'iq, qatra), affektiv (his-hayajon, g'azab).

Pauza, mantiqiy urg'u, temp, tembr, chastota, ritmika va boshqa tashkiliy qismlar hamda mexanizmlarni o'zida mujassamlashtirgan, nutqning barcha qoidalari, qonunlari, shartli belgilar sifatida xizmat qilishga asoslanuvchi nutq turi **og'zaki nutq** deb ataladi.

Og'zaki nutq shaxslararo munosabatning puxta negizini tashkil etib, maqsadga yo'naltirilgan yoki tasodifiy vaziyatlar mohiyatidan kelib chiqib, uzoq ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida o'z ustuvorligini saqlab kelmoqda. Nutqning takomillashuvi bevosita og'zaki (jonli nutqda) nutqda namoyon bo'ladi, iste'molda eskirgan so'zlar eski (arxe) tushunchalar, atamalarga aylanib boradi.

Og'zaki nutq o'zining jarangdorligi, ta'sirchanligi, axborotlarni qabul qilishdagi qulayligi, uzatishdagi ixchamligi, toliqishning oldini olish imkoniyati mavjudligi uning keng qirrali ekanligini bildiradi.

Og'zaki nutqning dastlabki turidan biri — bu monologik nutqdir. Yakka shaxsning ichki kechinmalarini nutq mexanizmlariga asoslangan holda aks ettiruvchi, uning o'ziga qaratilgan (egotsentrik), ta'sirlanishini ifodalashga va axborot uzatishga mo'ljallangan nutq turi monologik nutq deb ataladi. Unda shaxsiy his-tuyg'ularning ichki va tashqi shakllari uyg'unlashadi, shuningdek, o'zgaralar fikrini ifodali o'qishda ham o'z aksini topadi.

Diada shaklidagi munosabatlar negizida quriluvchi, ikki shaxs o'rtasida namoyon bo'luvchi, axborot uzatishga va qabul qilishga mo'ljallangan nutq turi **dialogik nutq** deb ataladi. Uning monologik turidan farkli tomoni fikr mohiyati nutq faoliyati qatnashchilarida anglangandan keyin u yoki bu shaklda qisqartirish imkoniyatiga ega.

Bir nechta kishilar bilan amalga oshirish mo'ljallangan, triada va poliada negiziga quriluvchi, axborot uzatish va qabul qilishga yo'naltirilgan, bahs tarkiblari ishtirok etuvchi og'zaki nutq turiga **polilogik nutq** deyiladi.

Artikulyatsion apparat orqali vujudga keluvchi, verbal holatlarda aks etuvchi, o'zgaralarga yo'naltirilgan, har xil xususiyatli vaziyatlarda namoyon bo'luvchi nutq turiga **tashqi nutq** deyiladi. Nutqning barcha qoidalari va qonuniyatlari unda mujassamlashgan bo'lib, uzatish va qabul qilish, idrok etish va tushunishdan iborat muomala quroli, vositasi vazifasini ijro etadi. Nutq tempi, tembri, ritmikasi va chastotasi mavjudligi uchun axborotlarni tinglash va idrok qilish yengilroq kechadi.

Muayyan axborotlarni tartibga keltirish, g'oyalarni yaratish, fikriy dasturni ishlab chiqishga mo'ljallangan, lekin latent davridagi ma'lumotlar majmuasidan tuziluvchi nutq turi ichki nutq deyiladi. Ichki nutqning muhim xususiyatlaridan biri — bu ko'lam jihatdan tashqi nutqdan kengroq ekanligidir. Ikkinchi bir xususiyati esa tafakkurning mexanizmi funksiyasini bajarishdir.

Axborotlar ichki mohiyatini tashqi his-hayajon tarkiblari bilan kuchaytiruvchi, shaxslararo munosabatlarning yaqqol ifodalanishini aks ettiruvchi, ovozi, nutq vositalariga asoslanuvchi nutq turiga **ekspressiv nutq** deyiladi. O'zining tezkorligi va vaziyatbopligi bilan boshqa nutq turlaridan ajralib turadi.

Ichki kechinmalar shaxsiy fikrlash bilan uyg'unlashishi tufayli fikriy bog'lanishni vujudga keltiruvchi holatlar, hodisalar mohiyatini ichki va tashqi omillarga asoslanib aks ettiruvchi nutq turiga **impressiv nutq** deyiladi.

Mulohazalar mohiyati shaxs kechinmalari bilan munosabatga kirishishi natijasida o'ziga xos voqelikni namoyish qiladi.

Millat va elatlarning nutq boyligi aforizmlar, maqollar, donishmandliklar, matallar sifatida shakllangan, yuksak mantiqiy yuklamaga ega bo'lgan yig'iq nutq turi **lakonik, ya'ni yig'iq, qatra nutq** deyiladi. Yetti o'lehab - bir kes, sabrning tagi - sariq oltin.

Nutqning barcha qoidalariga (grafik, morfologik, sintaksistik, leksik, orfoepik, lingvistik, fonematik, fleksiv va hokazo), qonuniyatlariga, mexanizmlariga (jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyan shartli alomatlar (grafiklar) yordamida shakl, tuzilishi, ma'no, mazmun va mohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutq turi **yozma nutq** deyiladi.

Har bir nutqning to'la mohiyati yozma nutq orqali ifodalanadi, uzoq va yaqin masofalar uchun axborot (kommunikatsiya) vositasi (quroli) vazifasini bajaradi. Millat madaniyati, ma'naviyati, fan va texnikasi, san'ati va adabiyoti yozma nutq orqali uzatilib, millatlararo aloqa kanali funksiyasini ado etadi.

Yozma nutq o'z navbatida quyidagi tarkiblardan tashkil topadi:

- a) monologik (drama),
- b) dialogik (badiiy asarlarida),
- v) ichki,
- g) lakonik (yig'iq, qatra),
- d) epik (yoyiq, yirik roman, qissa, hikoya va boshqalar).

Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, og'zaki nutqdagidan farqli o'laroq nutq boyliklariga bevosita asoslanadi. Yangiliklar yaratish, ijod qilish so'zlar orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shakldagi tartibga keltiriladi.

8.1. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning nutq xususiyatlari

Erta yosh davridan boshlab, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda nutqni sekin tempda rivojlanishi kuzatiladi. Bolalarda bu jarayon intellektual qobiliyatlarni yetarlicha rivojlanmaganligi bilan bog'liq. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning impressiv nutqi nutqni idrok etish, nutqiy tovushlar va alohida so'zlarning ma'nosini farqlamaslik bilan xarakterlanadi.

Erta yosh davri - juda muhim davr bo'lib, barcha organlar va tizimlarning shakllanib yetilish davri hisoblanadi.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bola aqliy rivojlanishining chorak qismi hayotining birinchi 3 yilida amalga oshadi. Bola juda zaif va nochor jonzoat sifatida tug'iladi va qisqa vaqt ichida atrof-muhit ta'siri ostida tez sur'atda, kattalarning ta'siri (birinchi tabassum, yaqinlarini tanib olish, ularning harakatlariga, yurishlariga, nutqiga taqlid qilish) hosil bo'ladi. Mutaxassislar N.M.Aksarin, L.S.Vigotskiy, A.V.Zaporojets, C.I.Novoselova, D.B.Elkonin erta bolalik davrini inson hayotidagi maxsus, eng muhim boshlang'ich rivojlanish bosqichi sifatida belgilaydi. Bu tezkor hissiy rivojlanish davrida ko'rgazmali – harakatli fikrlashni o'zlashtirishi, ikkinchi signal tizimini va uning asosiy funksiyalarini shakllanishi, bolaning shaxs sifatida shakllantirilishidir. Tadqiqotchilar ilk bolalik davridan so'ng boshqa har qanday yoshdagi davrda bola juda tez o'smasligini va rivojlanmasligini ta'kidlashadi.

Bolaning erta yosh davri uning 1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan rivojlanish davri hisoblanadi. Bola bu davrda borliqni, atrof – olamni faol ravishda kuzatadi va o'rganadi. Bolaning bu yosh davrida psixologik rivojlanishida qanchalik ko'p o'zgarishlar sodir bo'lsa, fiziologik – jismoniy rivojlanishida ham shunchalik ko'p o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davrda ota – onalar muhim jihatlarga e'tibor berishlari va bolalar faoliyatining barcha sohalarida yangi ko'nikmalarni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishlari kerak. Aksariyat chaqaloqlar 1 yoshga yaqinlashganda mustaqil yurishni boshlaydilar va shu bilan birga tevarak – atrofni o'rganish uchun juda ko'p imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Shuni yodda tutish kerakki, bu vaqtda chaqaloq o'zaro ta'sir qiladigan hamma narsa uning psixologik va jismoniy rivojlanish vositasidir. Bu davrda bolaning asosiy faoliyati predmetli-harakatli faoliyatdir. Bola nafaqat o'yinchoqlar bilan, balki uning qo'liga tushadigan boshqa narsalar bilan ham o'ynashni yaxshi ko'radi; u asta-sekin obyektning u yoki bu funksiyasini o'rganadi.

Erta yosh davri – bu bola nutqini shakllanishi, rivojlanishining senzitiv davridir. Nutqni shakllanishi va rivojlanishi uchun intensiv tayyorgarlik ishlari bolaning go'daklik davridayoq boshlab yuboriladi: bolada fonematik eshitish asoslari shakllanadi, nutq tovushlarini talaffuz qilish mashq qilinadi va nihoyat, birinchi so'zlarni tushunish va talaffuz qilish paydo bo'ladi, bu uning kattalar bilan muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Va aynan shu davrda bola atrofda narsalarni faol o'rgansa, ularning funksiyalarini o'rgansa, u mustaqil nutqqa doimiy ehtiyoj sezadi. Albatta, ko'p muloqotlarni

faqat imo-ishoralar, yuz ifodalari va harakatlar yordamida tushuntirib bo'lmaydi.

Ekspressiv nutqni shakllantirish jarayonida, bolaning erta yosh davrining qanday kechganligiga e'tibor beriladi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga lug'at boyligining kambag'alligi, nutqni grammatik qurilishining shakllanmaganligi, nutqiy faoliyatning passivligi xos xususiyatlardan biridir.

V.I.Lubovskiy, R.D.Trigger kabi olimlar tadqiqotining ko'rsatishcha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar o'z xatti – harakatlarini og'zaki ifodalab berishga qiynaladilar. Bolaning so'z boyligini shakllantirishda uning psixologik rivojlanishi va tevarak – atrof haqidagi tasavvurlarni rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar lug'at boyligining kambag'alligi, kognitiv faoliyatning o'ziga xosligi, tevarak – atrof haqidagi tasavvurlarining, fikrlarining cheklanganligini hisobga olgan holda vazifalar belgilanadi.

Nutqni sekin tempda rivojlanishi, nutqni buzilishiga olib keladi. Ayniqsa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning psixologik rivojlanishiga hamda uning yetarlicha ta'limni o'zlashtirish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Erta yosh davrdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda nutqiy kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash, o'rganish va korreksion ishlarni olib borish, ularning fikrlash faoliyatining rivojlanishiga, bolaning ijtimoiy moslashishiga yordam beradi. Bu vazifalarin amalga oshirilishi esa ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning zaruriy shartidir.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar nutqi normal bolalarga nisbatan shakllanish, rivojlanish nuqtai-nazardan birmuncha orqada qoladi. Ularda turli talaffuz kamchiliklari uchrab turadi. Tovushlar talaffuzining buzilishi, tovush obrazlarining yetarlicha shakllanmaganligi o'qish va yozishda xatolarga yo'l qo'yishiga olib keladi. RRS bolalar lug'at boyligi birmuncha cheklangan bo'lib, faol lug'ati yetarlicha rivojlanmagan bo'ladi. Ular nutqidagi mavjud tushunchalari tor, noaniq, ba'zan noto'g'ri bo'ladi. Grammatik umumlashtirishlar yetarlicha bo'lmaganligi sababli, yozuvda turli xil xatoliklarga yo'l qo'yadilar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar nutqi O.V.Zashirinskaya, G.B.Shoumarovlar tomonidan mamlakatimiz tarixiy, milliy, madaniy, ijtimoiy sharoitiga moslashtirilgan Veksler metodikasi orqali aniqlanganda, "lug'at" bo'yicha eng past ko'rsatkichlarga ega ekanligini ko'rsatdi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida deyarli so'z turkumlaridan ot va sifat uchramaydi. Bolalardagi nutqning shakllanish muddati maktabgacha yoshda tugamasdan, boshlang'ich sinflar davrida ham shakllanishda davom etadi. Bolalar nutqida grammatik qoidalar deyarli qo'llanilmaydi. Grammatik tushunchalar differentsiatsiya qilinmaydi. Ko'p hollarda ular "harf-tovush", "bo'g'in-so'z"larni chalkashtirib yuboradilar.

Bizga ma'lumki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar quyidagi eng muhim xususiyatlar bilan o'ziga xoslikka ega, bular:

- tevarak – atrof haqida bilim va tasavvurlarining yetarlicha shakllanmaganligi;
- bilish faolligining pasayganligi;
- oliy psixik funksiyalar ish faoliyatining sekin tempda shakllanishi;
- ixtiyoriy faoliyatning tartibga solinmaganligi;
- nutqini turli xil tomonlarini buzilganligi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar erta yosh davridan nutqini rivojlanishi sekin tempda hosil bo'la boshlaydi (birinchi so'zlari kech paydo bo'ladi, frazeologik nutqning rivojlanishi orqada qoladi). Shu sababli nutqni keyingi bosqichlarini o'zlashtirilishi ham kechikadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda nuqsonning tuzilishida ma'lum xususiyatlari bilan ajralib turadigan nutq nuqsonlari alohida ahamiyatga ega.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar artikulyatsiya organlarining tuzilishida turli xil nuqsonlar uchrashi mumkin.

Artikulyatsion apparat tuzilishidagi nuqsonlar:

- prikus⁶¹ (jag*) nuqsonlari (prognatiya, progeniya, old tomoni ochiq prikus);
- til yuganchasining kaltaligi, qisqaligi;
- tilning qalinligi;
- yuqori tor (gotik) yoki yassi, tekis qattiq tanglay;
- tishlar qatorining tuzilishidagi nuqsonlar va boshqalar.

Aksariyat bolalar nutq motorikasining yetishmovchiligi bilan ajralib turadi, bu til mushaklarining kuchlanishida, tilning ma'lum bir pozitsiyasini

⁶¹ **Prikus nuqsonlari** bir necha xil ko'rinishda bo'lishi mumkin. **Prognatiya** – yuqori jag' oldinga tomon chiqqan bo'ladi. Buning natijasida pastki old tishlar yuqoridagi tishlar bilan birlashmaydi. **Progeniya** – pastki jag' oldinga chiqqan bo'ladi. **Old tomoni ochiq prikus** – yuqori va pastki jag'lar birlashganda ular orasida oraliq masofa qoladi. Ko'p hollarda bu oraliq masofa faqat oldi tishlar orasida bo'lishi mumkin.

ushlab turishdagi qiyinchiliklarda, artikulyatsiya organlarini bir vaziyatdan ikkinchisiga o'tkazishda namoyon bo'ladi. Til harakatlari aniq emas. Artikulyatsiya holatini o'zgartirganda, harakatlar silliqiligi va ketma – ketligi buziladi.

Ko'plab ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar artikulyatsiya (biror narsa qilishni xohlashi) harakat holatini bir necha takrorlashlardan keyin taqlid qilish orqali bajarishlari mumkin.

Tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar:

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar tabiatan polimorf⁶² xarakterga ega. Ko'p hollarda artikulyar jihatdan murakkab (shovqinli, shivirlovchi, sonorli) tovushlar buziladi.

Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan: sonor (r, l), sirg'aluvchi (s, z,) va shovqinli (sh, j, ch), til orqa (k, g) tovushlarida uchraydi hamda fonematik eshitishning yaxshi rivojlanmaganligi bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablardan biridir. Bu holda tovushlar differentsiatsiya (tovushlarni farqlash: (s-sh, s-ch, z-j, r-l) qiyinlashadi. Bolalarda tovushlar talaffuzining buzilishi tovushlarni nutqda yo'qligi, ularni buzib talaffuz etish va bir-biri bilan almashtirish hollari bilan namoyon bo'ladi. Bo'g'inlar va alohida so'zlarni talaffuz qilishda tovushlarning aralashuvi sodir bo'ladi, bunday hollarda esa, nutq oqimida tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar kuzatilmasligi mumkin.

Tovushlar talaffuzidagi bunday nuqsonlar qoida tariqasida, nevrologik patologiyaning namoyon bo'lishi – artikulyatsion muskullar tonusining pasayishi, shuningdek, fonematik idrokning buzilishi va bolaning tovushlar artikulyatsiyasi ustidan nazoratining zaiflashishi, uning asosiy e'tibori so'zning semantik tomoniga qaratilganligi artikulyatsiyaning umumiy sustlashganligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ruhij rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun ko'ruv, eshituv, teri taktil analizatorlarning murakkab analizatorlararo faoliyatini bir vaqtning o'zida bir nechta harakatlarni nazorat qilish sezilarli darajada qiyinchilik tug'diradi. Bolaning rivojlanishi jarayonida ko'rish, eshitish va boshqa analizatorlar o'rtasida shartli aloqalar

⁶² Agar tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar ikki va undan ortiq artikulyatsiya guruhiga tegishli bo'lsa (masalan, rotasizm, sigmatizm va lambdasizm), bu – **polimorf** tovushlar talaffuzidagi nuqsonlar bo'ladi.

tizimi yuzaga keladi va u takrorlanib turuvchi aloqalar bilan doimo rivojlanib, mustahkamlanib boradi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilishi shunday ifodalanadiki, bunda tovushlarning to'g'ri talaffuzi o'rniga, shu tovushga yaqin lekin ona tili fonetika tizimida ifoda etilmaydigan tovush talaffuz etiladi. Masalan, tish aro sigmatizm, yon sigmatizm, velyar r (bunda til uchi tebranishi o'rniga yumshoq tanglay tebranadi), uvilyar r (bunda til uchi o'rniga kichik tileha tebranadi). Tovushlar tilning fonetik tizimida mavjud bo'lgan boshqa tovushlarga almashtirilishi (ko'p hollarda $r \rightarrow l, l \rightarrow i, i \rightarrow v, sh \rightarrow s, j \rightarrow z$) mumkin. Ovozning yetishmasligi ham (bu holat ko'proq [r] tovushida uchraydi) kuzatiladi.

Fonematik idroki

Nutqning to'g'ri rivojlanishi uchun bola normal eshitadigan bo'lishi muximdir. Eshitish organi bola tug'ilgan kundan boshlaboq ishg'a tushadi. Hayotining ikkinchi haftasiga kelib, bolaning ovozga quloq solayotganini kuzatish mumkinki, bu eshituv analizatorining funksional jihatdan yetarlicha yetukligi hamda markaziy nerv tizimida eshituv dominantasi paydo bo'la olishini ko'rsatadi. Nutqning rivojlanib borishida bolalarning kattalar bilan aloqa bog'lab, suhbatlashishi katta ahamiyatga ega. Bu esa bolaning eshitib, eslab qolish qobiliyatini rivojlanishiga va lug'at boyligini boyib borishiga yordam beradi.

Fonematik idrok asta-sekin talaffuzning shakllanishi bilan parallel ravishda rivojlanadi. Odatda, bola 4 yoshga yetganda o'z ona tilidagi barcha fonemalarni eshitish orqali ajrata olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda fonematik idroki yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi. Bolalar tovushlarni eshituv idroki bilan farqlashda qiynaladilar, shu bilan birga ular nafaqat talaffuzi buzilgan tovushlarni, balki ba'zi to'g'ri talaffuz qilinadigan: qattiq-yumshoq, jarangli-jarangsiz undosh tovushlarni ham yaxshi ajrata olmaydilar. Bolalar so'zlardagi bo'g'inlar tartibini to'g'ri tuzishda qiynaladilar.

Fonematik eshitishning yaxshi rivojlanmaganligi bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni keltirib chiqaruvchi sabablardan biridir. Bu holda tovushlar differensiyasi (tovushlarni farqlash) qiynlashadi. Bolalar asosan bir-biriga o'xshash: jarangli-jarangsiz, sirg'aluvchi va shovqinli tovushlarni ajrata olmaydilar. Bu qiynchiliklar natijasida tovushlarning to'g'ri talaffuzi uzoq vaqtga cho'zilib ketadi.

Shu bilan birga, tovushlar talaffuzidagi kamchiliklar, ayniqsa, tovushlarni almashtirish hollari, o'z navbatida, fonematik eshituvning shakllanishini qiynlashtiradi va kelgusida nutqning umumiy rivojlanmaganligiga va o'qish-yozishda buzilishlar bo'lishiga sabab bo'ladi. Bolalar 3 ta bo'g'in o'rniga 2 ta bo'g'in ("da - ta - da"ni "da - ta" kabi) yoki ketma - ketligini o'zgartiradilar.

Tovushlar analizi

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar fonematik idrokining buzilganligi tovushlar analizi va sintezining shakllanmaganligida ham namoyon bo'ladi. Ushbu nuqson ancha turg'un bo'lib, bir necha yil davom etadi va maktab ta'limida o'qish va yozma nutq nuqsonlarini keltirib chiqaradi. Tadqiqot ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, maqsadli korreksion ishisiz ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar so'zlarning tovush tahlilini o'zlashtira olmaydi.

Maktabgacha yoshdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar jarangli unlilarni ajrata olish nisbatan yaxshiroq rivojlangan bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda birinchi undosh tovushlarni ajratish biroz qiynchiliklarga olib keladi - ko'p hollarda bolalar birinchi tovushni emas, balki birinchi bo'g'inni (dada - birinchi tovush [da]) ajratadilar. Shunga o'xshash qiynchiliklar oxirgi unli tovushni ajratishda (archa - oxirgi tovush [cha]; igna - oxirgi tovush [na]) qayd etiladi.

Maktabgacha yoshdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda eng katta qiynchiliklar ketma - ket kelgan undosh tovushlarni birlashtirish va bo'g'inni analiz qilish bilan bog'liq (tong, arra, ikki, to'rt, issiq, taxta, stol, stul). Eng ko'p tarqalgan xatolardan bu - so'zlardagi birikmadan bitta undoshni tushirib qoldirish (tong - t, o, n; arra - a, r, a; ikki - i, k, i; to'rt - t, o', r; issiq - i, s, i, q;). So'zdagi tovushlar soni va ketma-ketligini aniqlash, tovushlarning pozitsion nisbatlarini aniqlash kabi vazifalarni o'zlashtirishda qiynaladilar.

Leksika

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda lug'at boyligi va nutqni tushunishning o'ziga xos xususiyati ularning intellektual va hissiy yetukligi, kognitiv faolligining pasayishi bilan bog'liq. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarga lug'at boyligining quyidagi xususiyatlari xosdir:

- passiv lug'atning faol lug'atdan ustunligi;
- lug'at boyligining cheklanganligi;
- lug'at boyligini faollashtirishda qiynchiliklar mavjudligi;

– nutqda soʻzlarni toʻgʻri qoʻllamaslik, baʼzan esa farqlanmagan va nooʻrin qoʻllash hollari uchraydi.

Nutqning umumlashtiruvchi funksiyasi – umumlashtiruvchi soʻzlar bilan oʻzaro munosabat bogʻlashga (masalan, gul – bu atirgul, lola gul, karnaygul, gulsafsar, rayhon va boshqalar) qiynaladi. Bolalar oʻrganilgan obyektni, uning xususiyatlari va ahamiyatli tomonlarini nomlay olmaydilar. Uning oʻrniga, ular mavzu bilan bogʻliq boʻlgan vaziyatni yoki harakatni tasvirlashni boshlaydilar (masalan, farrosh – koʻchalarni tozalovchi xola). Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda boshlangʻich umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanish sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Passiv lugʻat mavjud boʻlsa ham, umumlashtiruvchi tushuncha koʻpincha umumiy, har qanday oʻziga xos yoki aniq tushuncha bilan (masalan, qulupnay yoki tut – bu malina) almashtiriladi. Yoki aksincha, baʼzi mavzularga nisbatan bolalar faqat umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanadilar: “oʻsimliklar”, “daraxtlar”, “gullar” va boshqalar – ularning lugʻat boyligida “oʻsimliklar”, “daraxtlar”, “gullar” va boshqalarning oʻziga xos turlarining alohida nomlari yoʻq.

Ogʻzaki nutq

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar hissiy holatlarni bildiruvchi feʼllardan kam foydalanadilar (xursand boʻldi, qoʻrqdi, hayron boʻldi).

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ish harakatini bildiruvchi feʼllarni ot yoki sifat soʻz turkumiga oid soʻzlar bilan birlashtirib, bitta soʻzni emas, balki butun iborani (“qish keldi”, “qor keldi” degan maʼnoda) nomlaydilar. Bunday holat ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlangʻich taʼlim oʻquvchilari uchun ham xosdir, biroq, ushbu sinkretik ogʻzaki aloqalar odatda oʻrta maktabgacha yoshdagi bolalarda kuzatilishi mumkin boʻlsa-da, lekin, qoida tariqasida, ular maktab taʼlimini boshlaganlaridan keyin bartaraf etiladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar obyektlarning xususiyatlari va belgilarini bildiruvchi soʻzlarni juda cheklangan va farqlanmagan tarzda qoʻllashadi.

Koʻpincha ular bevosita qabul qilingan belgilarni bildiruvchi sifatlardan foydalanadilar. Shunday qilib, obyektlarning rangini tavsiflash uchun asosiy ranglarning nomlarini qoʻllaydilar va obyektlarning oʻlchamlarini (uzunlik, kenglik, balandlik va boshqalar) koʻrsatish uchun «katta» - «kichik» soʻzlaridan foydalanadilar.

Bolalarda shaxsiy fazilatlarini baholovchi sifatlardan foydalanish juda kam uchraydi: barcha ijobiy fazilatlar (mehrbon, jasur, aqlli) «yaxshi» soʻzi bilan, salbiy fazilatlar (baxil, qoʻrqoq) esa «yomon» soʻzi bilan almashtiriladi.

Maktabgacha yoshdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar antonimlarni tanlashda koʻpincha «emas» salbiy qoʻshimchasi bilan bir xil sifatlardan: jasur – jasur emas (qoʻrqoq oʻrniga), quvnoq – quvnoq emas (maxzun oʻrniga) foydalanadilar. Bolalar, shuningdek, antonim soʻzlarni tanlashdan koʻra koʻproq sinonim soʻzlarni tanlashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ular quyidagi xatolarga yoʻl qoʻyadilar:

- sinonim, antonimlarni birgalikda qoʻllash yoki inkorni, boʻlishsizlikni ifodalaydigan, soʻzdan anglashilgan maʼno ziddini bildiradigan (emas, yoʻq) qoʻshimcha soʻzlardan foydalanmaslik:

- nutqning boshqa qismidagi soʻzlardan foydalanish (gʻam–qaygʻu - xafa).

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda soʻz hosil qilish davri maktabgacha yosh davrining oxiridan boshlanadi va maktab taʼlimining birinchi va ikkinchi yillarigacha davom etadi, sogʻlom rivojlanayotgan bolalarning soʻz hosil qilish davri 2 yoshdan – 5 yoshgacha boʻlgan davrni qamrab oladi va bu holat 5-6 yoshga kelib tugaydi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda nutqning grammatik tuzilishini oʻrganish natijalarinishuni koʻrsatadiki, ularda soʻzning shakllanishi, soʻzlarni oʻzgartirish, gapning, jumlaning sintaktik tuzilishi jarayonlari sezilarli darajada rivojlanmaganligi aniqlangan. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar tomonidan qoʻllaniladigan jumlar 3-4 ta soʻzdan iborat bir chiziqli uzunlikda ifodalanishi mumkin. Bolalar 6-7 soʻzdan iborat uzunroq jumalarni idrok yetishda soʻz tartibini buzadilar, alohida jumla soʻzlarini oʻtkazib yuboradilar, notanish soʻzlarni almashtiradilar, bu nutqni grammatik tuzilishining yetarlicha shakllanmaganligi bilan bogʻliq.

Bogʻlangan nutq

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda nutqni tartibga solish va nutq funksiyalarini rejalashtirish va qayta hikoya qilishni shakllantirishning asosiy bosqichlari (qolip, ichki rejalashtirish va grammatik tuzilish) yetarli darajada shakllanmagan.

Dialogik nutq - bolalar gapirishga boʻlgan zaif istagi tufayli savollarga javob bermasligi mumkin yoki ular kattalar savollariga yetarlicha javob berishmaydi, koʻpincha gapirishni toʻxtatadilar, muloqot qilmasdan

o'ynashni afzal ko'rishadi, ammo keyingi muloqotga bo'lgan har qanday istak muloqot qilish istagining oshishiga olib keladi.

Monologik nutq – tabiatan vaziyatli xarakterga ega. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarda monologik nutqning shakllanish darajasi turlichadir. Biroq, ularning aksariyatida matnni rejalashtirishda jiddiy kamchiliklar kuzatiladi, nutq faoliyatini rejaga bo'ysundira olmaslik va yon qatorlar bilan aloqa bog'lab, sirg'anib o'tib ketishi mumkin.

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun hikoya qilib berish nutq faoliyatining eng qulay shakli hisoblanadi. Biroq, ular bunday izchil hikoya qilib berishda ham qiyinchiliklarga duch kelishadi, xususan:

- kichik hajmdagi matn;
- matn mazmunining yetarli darajada yoritilmaganligi;
- matnning alohida jumalari orasida yetarlicha aloqa o'rnatilmaganligi;
- takrorlashlar, pauzalar mavjudligi.

Syujetli rasmlar seriyasi asosida hikoya tuzish

Syujetli rasmlar seriyasi asosida hikoya tuzish ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning nutq faoliyatini faollashtiradi. Biroq, bolalar tez charchaydilar, chalg'iydilar, bu esa, izchil tuzilgan hikoya so'zlarining sifatiga ta'sir qiladi.

Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning hikoya qilib berishlari quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- alohida rasmlar orasidagi aloqalarni tushunmaslik, tasvirlangan belgilar harakatlarining sabablari va oqibatlarini, ularning motivlarini aniqlash qiyinligi;
- hikoyaning mantiqiy yo'nalishiga rioya qilmaslik;
- tasvir obyektlari va ularning harakatlari haqida ma'lumot uzatishning yetarli darajada shakllanmaganligi.

Bolalar nutqini shakllantirish va rivojlantirish

D.R.Babayevaning tadqiqotlarida bolalar nutqini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik shart-sharoitlari, nazariy, tashkiliy-pedagogik va metodik tomonlari, bolalar nutqini rivojlantirishda oilaning o'rni, mazkur muammoni ta'lim jarayonida rejalashtirish va tashkil etish, tevarak-atrof bilan tanishish jarayonida bolalar nutqini o'stirish usullari, bolalarning tevarak-atrofnii bilish jarayoni bilan bog'liq nutqni rivojlantirish texnologiyasi kabi masalalar tadqiq etilgan.

Nutq ong va tafakkur bilan chambarchas bog'liq. Bu ikki tushuncha birbirini taqazo etadi va biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi. Tafakkur jarayoni ongimizda til elementlari ko'rinishida kechadi. So'z va boshqa til unsurlari tushuncha sifatida ongda tafakkur yuritish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon til unsurlarisiz amalga oshmaydi. Demak, til ong va tafakkur bilan chambarchas bog'liq.

Nutq til bilan bog'liq hodisa bo'lib, uning takomili tildagi leksik birliklarning insonning tezkor xotirasidan o'rin olishi va uning nutq jarayonida tezkor qo'llay olish qobiliyatiga bog'liq. Insonning lug'at boyligini oshirmasdan turib uning nutqiy qobiliyatini rivojlantirib bo'lmaydi. Shuningdek, leksik birliklarning uslubiy xoslanganligi va uning o'ziga xos ma'no tovlanishlarini tajriba va tabiiy intuitsiyaga tayangan holda his qilish insonga so'zdan o'rinni foydalanish imkoniyatini oshiradi. Bu esa so'zga e'tibor, badiiy mutolaa, turli ijtimoiy munosabatlar vositasida hosil bo'ladigan lingvo-psixologik ko'nikmalar bo'lib, unga ichki va tashqi omillar vositasida ta'sir qilish mumkin.

Nutqni egallashning asosiy bosqichi boshlang'ich ta'lim davriga to'g'ri keladi va keyinchalik u muntazam rivojlanish xususiyatiga ega. Shundan kelib chiqqan holda, hozirgi paytda nutqni rivojlantirish bosqichlarini alohida o'rganishga keng e'tibor qaratilmoqda. Boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar nutqni tadqiqotchilari YE.I.Tixeyeva, YE.A.Flerina, A.M.Leushina, L.A.Penyevskaya va boshqalar bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirish va hikoya qilish ko'nikmalarini o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari, dialogik nutq shakli bilan va monologik nutqning ifoda yo'sinidagi o'zaro bog'liqlik, farq va o'xshash xususiyatlar, ravon nutqni shakllantiruvchi omillar tadqiq qilingan. Shuningdek, mazkur tadqiqotchilar tomonidan bolalar nutqini rivojlantirishning amaliy jihatlari, xususan, bolalar hikoyalarini tasniflash, hikoya o'qish (tinglash) jarayonining nutqni shakllantirishdagi roli, tevarak-atrofdagi predmetlarni tavsiflash, adabiy asarlarni hikoya qilib berish, rasmga qarab hikoya qilish, shaxsiy va jamoa tajribasidan misol keltirish, ijodiy hikoya qilish kabi omillar tavsiflangan.

Boshlang'ich ta'lim yoshidagi bolalar nutqini rivojlantirish maktabgacha ta'lim muassasalarida shu yo'nalishda olib borilgan amaliy ishlarga asoslanadi. Shunday ekan, maktabgacha va boshlang'ich ta'limda nutqni shakllantirish va rivojlantirish borasidagi ishlarning integratsiyasini ta'minlash, dasturlardagi uzviylik va uzluksizlik masalalarini qaytadan

ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Bunda, maktabgacha ta'limda nutqni shakllantirish bilan bog'liq: fikrni ifodalay olish, bog'liqliq nutq ko'nikmalari, boshlang'ich ta'limda esa uni rivojlantirish masalasiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq; boshlang'ich ta'limda yana rasm asosida hikoya tuzish, badiiy matnni qayta hikoya qilib berish, til elementlarining grammatik tabiatiga ham e'tiborni qaratish qo'l keladi.

Bolalar nutqini shakllantirish va rivojlantirish borasida olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar nutqiy faoliyatning yaxshilanishiga rag'batning kuchaytirishiga sabab bo'lmoqda. Nutqiy faoliyat nutqiy harakatlar bilan yaxlitlik kasb etganda samarali muloqot jarayoni qaror topadi. Tadqiqotchilarning bolalar nutqiy faoliyatini rivojlantirish borasidagi nazariy qarashlarida mazkur yondashuv markaziy o'rinni egallaydi. Ularda verbal va noverbal muloqot shakllaridan o'rinli va unumli foydalanish nutqning ta'sirchanligini oshirishi isbotlangan.

O'qish va o'qitish metodiga isloh kiritilishi, yangi maktablarning tashkil qilinishi, o'quvchilarga zamonaviy bilimlar berish, sharq va g'arb tillarini o'rgatish kabi masalalarning ta'lim amaliyotiga kiritilishi Abdulla Avloniy nomi bilan bog'liq.

Abdulla Avloniy yoshlar tarbiyasida badiiy adabiyotning o'rni beqiyos ekanligini anglagan holda o'zining darsliklarida xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot namunalarini muayyan tarbiya shaklini asoslash maqsadida keltiradi.

Abdulla Avloniy dunyoqarashining shakllanishida rus adabiyoti va madaniyati muhim rol o'ynaydi. U A.S.Pushkin, L.N.Tolstoy, M.Gorkiyning ijodiy meroslariga katta hurmat bilan munosabatda bo'lgan va K.D.Ushinskiyning pedagogik merosini yuqori baholagan. Avloniyning pedagogik qarashlarida bolalar nutqiy faoliyatini rivojlantirish masalasi badiiy adabiyot, ayniqsa, bolalar adabiyoti bilan bog'liqlikda qaraladi. U pedagog sifatida badiiy adabiyotning lingvistik va kommunikativ imkoniyatlarini bolalar ma'naviy kamoloti, xususan, nutqining rivojlanishida asosiy omil sifatida ko'radi.

Avloniyning dastlab yaratgan darsliklarida berilgan kichik hikoyalarning ikki jihatini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) hikoyalardagi ibratli xulosalar o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, hayot haqidagi xulosalarini boyitish, tafakkurini o'stirish bilan bog'liq tarbiyaviy jihat;

2) hikoyalarni o'qish jarayonida o'zlashtiriladigan nutqiy ko'nikmalar bilan bog'liq ta'limiy jihat.

Demak, Abdulla Avloniy o'zining ta'lim va tarbiya konsepsiyasida bolalarning nutqiy qobiliyatlarini o'stirish masalasiga e'tibor qaratgan, ularni o'zlashtirishda badiiy adabiyotga asosiy vosita sifatida qaragan.

Umuman xulosa qiladigan bo'lsak, bolalar nutqini rivojlantirish masalasi keng qamrovli va ko'p omilli pedagogik muammo sifatida ilmiy jamoatchilikning e'tiborini ko'pdan beri jalb qilib kelmoqda. Ularda muammo turli xil aspektlarda tadqiq qilingan. Ayniqsa, bu borada rus pedagog olimlarining xizmati katta bo'lib, mahalliy tadqiqotchilar tomonidan hali amalga oshirilishi lozim bo'lgan tadqiqotlar talaygina. Shubhasiz, bolalar nutqini rivojlantirish masalasini turli rakurslar orqali tadqiq qilinishi o'zining nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatiga ham ega.

Savol va topshiriqlar:

1. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatining yuzaga kelishida omil va sababning bir-biri bilan o'zaro bog'liqligini izohlang.
2. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixologiyasining xususiyatlarini yoritib bering.
3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar kognitiv-bilish sohasini rivojlanishining o'ziga xosligini izohlang.
4. Idrok haqida umumiy fikrlaringizni izohlab bering.
5. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning idrok xususiyatlari haqida fikrlaringizni bildiring.
6. Diqqat haqida fikrlaringizni bildiring.
7. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning diqqat xususiyatlarini yoritib bering.
8. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning xotira xususiyatlari haqida fikrlaringizni bildiring.
9. Tafakkur haqida umumiy tushunchalaringizni yoritib bering.
10. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning tafakkur xususiyatlari haqida fikrlaringizni bildiring.
11. Bolalarda nutqni rivojlanish davrlarini yoritib bering.
12. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning nutq xususiyatlari haqida fikrlaringizni bildiring.

2.4. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsining xususiyatlari va rivojlantirish usullari

REJA:

1. Shaxs tushunchasiga tavsif
2. Bolani shaxs sifatida shakllanishida ijtimoiylashuvning ahamiyati
3. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalar shaxsining xususiyatlari
4. Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'quv faoliyatiga munosabatlari
5. Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsini rivojlantirish metodikalari

Tayanch tushunchalar: *individ, individual, shaxs, biologik omil, ijtimoiy muhit, ijtimoiylashuv, shaxslararo munosabat, shaxs manfaati, shaxs ijtimoiylashuvi, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shaxsi, o'quv faoliyati.*

1. Shaxs tushunchasiga tavsif

Shaxs tushunchasi keng va ko'p qirralidir. Bilim olish, mehnat qila olish ko'nikmasining mavjudligi, insonlar bilan birgalikda faoliyat munosabatni amalga oshirayotgan inson asta - sekin shaxsga aylanib boradi. Bevosita moddiy dunyoni, jamiyatni va xususan o'zini o'rganish va faol tarzda qayta o'zgartirish jarayonining subyektga aylanmoqda. Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi, ya'ni shaxs, individ, individuallik tushunchasining o'zaro bog'liqlik jihatlari mavjudmi? Buning uchun mazkur tushunchalarning mazmunini tahlil qilish samarali hisoblanadi. Shuning uchun ham dastlab individ tushunchasining mazmuniga to'xtalish lozim.

Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan inson ijtimoiy muhit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi.

Ijtimoiy qurshov (oilalari, mahalla ahli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (insonlarning og'ushida, ularning

qalb to'risida) insonning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllantiruvchi, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi.

Individ tushunchasi professor E.G'oziyevning «Umumiy psixologiya» darsligida tavsiflanishicha, **individ** lotincha ajralmas, alohida zot ma'nolarini anglatib, inson zotiga xoslik masalasini belgilab beradi. Shuningdek, katta yoshdagi ruhiy sog'lom insonlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi.

M.G.Davletshin tahriri ostida chiqqan «Psixologiyadan qisqacha izohli lug'atda» **individ** bo'linmas, ayrim jins, shaxs ma'nolarini anglatib, biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudot sifatida ko'rsatib o'tiladi.

Keltirilgan ta'riflardan shuni xulosa qilish mumkinki, **shaxs** deb muayyan jamiyatda yashovchi, faoliyatning biror turi bilan shug'ullanuvchi, insonlar bilan normal til orqali munosabatga kirishuvchi ongli individga aytiladi. Shu bilan birga shaxsiy dunyoqarashga ega bo'lgan, o'zini boshqara oladigan, o'zining kelajagini rejalashtira oladigan insonga **shaxs** deyiladi.

Ijtimoiy munosabatlarning dastlabki va birlamchi asosi, ularni keltirib chiqaruvchi manbai – **shaxs** hisoblanadi. Sotsiologiyada shaxsning shakllanishi, ijtimoiy birliklar bilan bog'liq holda rivojlanib boruvchi, uning ehtiyojlarini, shaxs va jamiyat, shaxs va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi funksional munosabatlarni, shaxs huquqini o'z-o'zidan boshqarilishi jarayonlarini o'rganadi.

Rivojlangan inson shaxsi deganda, asosan ma'lum dunyoqarashga ega bo'lgan, jamiyatda o'z o'rniga ega, ma'lum maqsadga ega bo'lgan, maqsadlar yo'lida mustaqil harakat qila oladigan ma'lum bir insonni tushunamiz. Shu sababli, dunyoqarash, ong, mustaqilik shaxsni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Shaxs konkret sotsial munosabatlar subyekt sifatida namoyon bo'lishi e'tiborga olinadigan bo'lsa, shaxsning asosiy sotsial sifatleri konkret sotsial guruhlar, jamoalar faoliyati va munosabatidan tarkib topadi. Shu sababli shaxsning sotsial sifatleri 3 ta kichik tizimdan iborat:

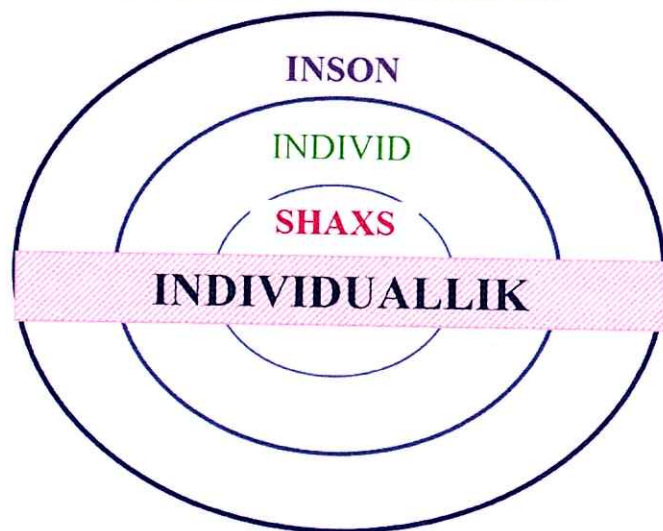
- shaxsning individualligi;
- uning shaxslararo munosabatlari;
- munosabatlar subyekt sifatida mavjud bo'lishi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jihatlardan biri - bu uning individualligidir, ya'ni yakkaholligidir.

Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, hukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Undagi individual xususiyatlar uning amaliy faoliyatida namoyon bo'ladi. Psixik xususiyatlarning birikmasini aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas. Masalan, yaqin insondan ayrilganligi qayg'u-alam, uning bilan birga esa hayotda tiklab bo'lmovchi va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlar murakkab voqelikning manguqlikka yo'nalishi bilan izohlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmati va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jihatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

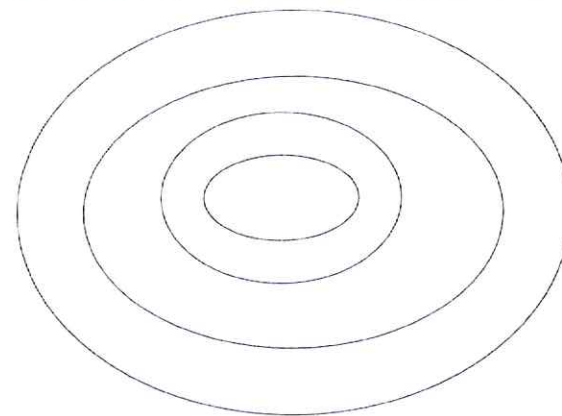
Insonning shaxsiy individuallik sikli

1-rasm. Insonning individuallik sikli.

Bola sotsializatsiyasiga omillarning ta'siri chizmasi

2. Bolani shaxs sifatida shakllanishida ijtimoiylashuvning ahamiyati

Ijtimoiylashuv (lotincha – sotsium, yaqin muhit) – bola sotsiolizatsiyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu yaqin ijtimoiy muhitni bola asta-sekin o'zlashtiradi. Boshida u (bola) asosan, oilada rivojlanadi, so'ng yangi muhitlarni o'zlashtiradi – maktabgacha muassasalar, maktab, maktabdan tashqari muassasalar, o'rtoqlar davrasi va h.k. Yosh o'tgan sari bola tomonidan o'zlashtirilgan ijtimoiy muhit "hududi" tobora kengayib boradi.

Shaxsning shaxslararo munosabati – shu munosabatlar tizimining elementlaridan biri ekanligini bildiradi. Shaxslararo munosabat shaxs rivojlanishining, uning komil inson sifatida tarkib topishining asosi sifatida xizmat qiladi.

Shaxsning ijtimoiy munosabatlar subyekti sifatida mavjud bo'lishi, uning shu munosabatlardagi subyekt sifatidagi maqomini belgilaydi.

Shaxsning ijtimoiy mavqei – bu shaxsning uning huquq va majburiyatlari, yoshi, jinsi, kelib chiqishi, kasbi, oilaviy ahvoliga mos ravishda jamiyatda egallagan o'rnidir.

Shaxs faoliyati – bu uning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lish xususiyatlaridir.

Shaxs manfaati – bu individ faoliyatining u yoki bu ehtiyojini qondirish bilan bog'liq yo'nalganligidir. Manfaatning 4 ta turi farqlanadi:

1. Munosabat manfaati
2. Harakat manfaati

3. Tayanch manfaati
4. Yo'nalish manfaati

Munosabat manfaati – shaxsning faoliyati jarayonida u yoki bu obyektidagi voqea – hodisalarga nisbatan qiziquvchanligini anglatadi. Munosabat manfaati shaxsda shu voqelikka nisbatan e'tiqodining shakllanishidan paydo bo'ladi. Shu sababli munosabat manfaati ijtimoiy munosabatlar tizimida muhim ahamiyatga ega.

Harakat manfaati - shaxsning u yoki bu faoliyati sohasida qatnashishida namoyon bo'ladigan manfaat shaxsning faoliyat jarayonining aktivligi yoki passivligini bildiradi.

Tayanch manfaat – shaxsning boshqa shaxslar, guruhlar bilan uzoq ijtimoiy ta'sirlashuv jarayonida shakllangan va turli shaxslararo, guruhlararo munosabatlarda ma'lum bir faoliyatda yoki ijtimoiy munosabatlarda shakllanadi va ijtimoiy dinamik xususiyatga ega bo'ladi. Tayanch manfaat shaxsda o'zining imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda, unda stereotiplarning shakllanishida asos bo'lib xizmat qiladi.

Yo'nalish manfaati – manfaatlar ichida murakkab hisoblanadi, chunki shaxs manfaatlaridan birinchi, ya'ni o'zi uchun muhimini tanlashini talab qiladi. Shaxs manfaatlari ma'lum bir ijtimoiy muhitda shakllanadi va ijtimoiy dinamik xususiyatga ega bo'ladi. Ijtimoiy muhitning o'zgarishi shaxsdan o'z manfaatlarini o'zgartirishni talab qiladi.

Shaxsning ijtimoiylashuvi ya'ni, ijtimoiy shakllanishi va rivojlanishi bu juda murakkab, ko'p qirrali jarayondir. U obyektiv muhit ta'siri ostida ham, maxsus tashkil etilgan va ongli yo'naltirilgan tarbiya ishlari ta'siri ostida ham yuzaga keladi.

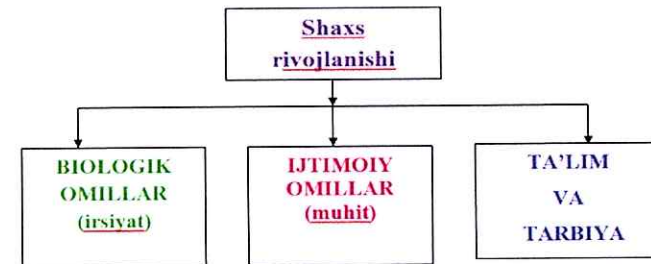
Fanda insonning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri o'rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko'pdan buyon davom etmoqda.

Ijtimoiy muhitning shaxsga ta'siri jarayoni ko'p qirralidir. U ijtimoiy tizimning barcha tomonlari, jarayonlarining majmuasini ifodalaydi: moddiy elementlar, individni o'rab turgan, o'zining konkret ijtimoiy roli, pozitsiyasi, qarashlari va o'rganishlariga ega bo'lgan insonlar, individ tomonidan o'zlashtiriladigan, xulq – atvor normalari, shuningdek, jamiyatda obyektiv mavjud bo'lgan ijtimoiy imkoniyatlar, ijtimoiy "ko'nikmalar", talablar tizimi.

Insonning shaxs sifatida rivojlanishiga ijtimoiy voqealar, tabiiy omillar yoki tarbiya ta'sir etadimi? Bu uch omilning o'zaro munosabati qanday?

Fanda biologik yo'nalish deb nomlangan nuqtai nazar yetakchi o'rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy-biologik omillarni yuqori qo'yadi. Ular tug'ma imkoniyatlar, taqdir, tole' har kinning hayotdagi o'rnini belgilab bergan, deyдилar.

Shaxsni shakllantirish, boshqarish, nazorat qilish xarakteriga ega bo'lib, bu borada belgilangan vazifalar tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldinda belgilangan va puxta o'ylangan rejalar asosida hal etib boriladi. Tarbiya jarayonida uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'zini-o'zi tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim o'rin tutadi. Tarbiya mazmuni ijtimoiy jamiyat buyurtmasi asosida belgilanib, uning amalga oshishi uchun ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi talab etiladi. Ushbu g'oyalar yaxlit tarzda quyidagicha aks etadi:

Tarbiya mazmunini o'zida aks ettiradigan g'oyalar tizimi

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiya maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat.

Insonning ijtimoiylashuv va tarbiya asosidagi shaxsga xos xususiyatlarning shakllanish jarayonini qator obyektiv va subyektiv faktorlar bilan asoslash muhimdir:

1. Ijtimoiy ehtiyojlar va qiziqishlar.
2. Ijtimoiy yo'nalishlar va pozitsiyalar.
3. Xulq – atvorni strategik tashkil etish.
4. Ijtimoiy aktivlik.

Ijtimoiy ehtiyojlar va qiziqishlar tizimi shaxsning ijtimoiylashuvi va tarbiyasi asosini tashkil etadi. Ehtiyojlar inson faoliyatining va xulq – atvorining birlamchi asosidir, ularni yuzaga chiqaruvchi kuchdir.

Ijtimoiy yo'nalishlar va dunyoqarash tizimiga dasturlar, maqsadlar, ishonch-e'tiqodlar va baholovchi mezonlar yig'indisi kiritiladi. Ular shaxsning muhim va majburiy xulq – atvorini belgilaydi.

Xulq – atvorni strategik tashkil etish tizimini ijtimoiylashuvning asoslovchi mexanizmlarini harakatga keltirish "vositasi" sifatida qarash mumkin. U bir tomondan, shaxsning ehtiyojlari, qiziqishlari, orzulari va maqsadini, ikkinchi tomondan uning aktivligi o'rtasida "ko'prik" sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiylashuvning shaxsga xos tizimlari konkret tarixiy xarakterga ega va shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni mohiyatini ochib beruvchi ijtimoiy munosabatlar ko'rinishi va xarakteriga bog'liq.

3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shaxsining xususiyatlari

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning shaxsiy sifatleri maxsus psixologiyada yetarlicha o'rganilmagan.

Maktabgacha yoshdagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda shaxsiy xususiyatlar o'yin faoliyati jarayonida aniq namoyon bo'ladi: ba'zilar tezda sust, passiv, jim bo'lishadi, maqsadsiz derazadan tashqariga qarashadi, yolg'iz qolishga harakat qilishadi, boshqalari esa boshqa bolalar bilan

o'ynashga doimiy qiziqish bildiradilar, bu esa haddan tashqari hissiy va xulq-atvor reaksiyalari bilan birga keladi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan boshlang'ich maktab o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini o'rganish ushbu toifadagi bolalarni chuqurroq tushunish uchun ham, boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zlashtirish qobiliyatini rivojlantirish va psixologik differensial diagnostikasi metodlarini takomillashtirish uchun ham muhim va dolzarbdir.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning qiziqishlari maktabgacha yoshdagi bolalar qiziqishiga o'xshab ketadi. Shuning uchun o'qish faoliyati yetakchilik qilish davrida o'yin faoliyati ular uchun asosiy faoliyat rolini o'ynaydi. Ularning aksariyati 7 yoshda ham maktabga bormasdan maktabgacha ta'lim muassasasida qolishni xohlaydi. O'qishga bo'lgan qiziqishlariga nisbatan o'yinga bo'lgan qiziqishlari ustunlik qiladi. O'yinga bo'lgan qiziqishlarining ustunlik qilganligi va maktabda muntazam muvaffaqiyatsizlikka uchrab turishi natijasida bu bolalarda ta'lim olishga nisbatan salbiy munosabat shakllana boradi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shaxsiy sifatlarining ayrim tomonlari, ular faoliyatining o'ziga xos tomonlari N.V.Babkina, O.V.Zashirinskaya, V.I.Lubovskiy, K.K.Mamedov, Y.M.Milanich, G.B.Shoumarov va boshqalar tomonidan o'rganilgan va o'rganilmoqda.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik – bu shunday kamchilikki, bolaning individual psixologik funksiyalari (xotira, diqqat, tafakkur, fikrlash, hissiy-emotsional irodaviy sohalar) ma'lum bir yosh uchun qabul qilingan psixologik meyorlar rivojlanishi tempi va sur'atining orqada qolishidir.

Pedagogika va psixologiya sohasida eng ko'p qo'llaniladigan ruhiy rivojlanishi sustlashganlik klassifikatsiyasi:

1. Birinchi klinik klassifikatsiya nazariy va amaliy tadqiqotchilar T.A.Vlasova va M.S.Pevznerga oid bo'lib, klassifikatsiyaning 2 ta variantini (bu ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holati paydo bo'lishining 2 ta asosiy mexanizmini amalda aks ettiradi) ajratib ko'rsatadilar:

Birinchi holda, kognitiv faoliyatning hamda bolaning hissiy va ixtiyoriy sohalarining yetarlicha rivojlanmaganligi, ya'ni psixologik infantilizm bilan bog'liq.

Ikkinchi holda, turli xil kelib chiqadigan kognitiv faoliyatning doimiy buzilishi **serebrastenik holat** (psixik funksiyalarning tamoman ishdan

chiqishining kuchayishi) sabab bo'lgan "ikkilamchi" ruhiy rivojlanishi sustlashganlik, ya'ni bu holat ontogenezning dastlabki bosqichlarida paydo bo'lgan, shu sababli kognitiv faoliyat va samaradorlik birinchi navbatda buziladi.

2. Jahonda keng tarqalgan K.S. Lebedinskaya (1982) tomonidan taklif qilingan ruhiy rivojlanishi sustlashganlik klassifikatsiyasi bo'lib, u bu holatni 4 ta turga ajratib ko'rsatgan holda, kognitiv buzilish mexanizmlarini va rivojlanishning kechikish sababini aks ettiradi.

1. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning konstitusional shakli.

Bu shaklda garmonik, psixik va psixo-fizik infantilizm asosiy o'rinni egallaydi (parsial xarakterdagi⁶³, psixik turg'un bo'lmaganlar).

2. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning somatogen shakli.

Bu shakl asosan surunkali infeksiyalar, allergik holatlar, turli ichki kasalliklar (ichki a'zolar, ayniqsa, yurak kasalligi) natijasida kelib chiqadi.

3. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shakli.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shaklida asosan hissiy iroda sohasining buzilishi, yetarli pedagogik sharoitning bo'lmashligi natijasida kelib chiqadi.

4. Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shakli.

Ruhiy rivojlanishi sustlashganlikning ushbu shakli polimorfik⁶⁴ rivojlanish anomaliyaga ko'ra, asosiy o'rinni egallaydi. Serebral-organik shakl yuqorida tavsiflangan boshqa shakllarga qaraganda hayotda ko'proq uchraydi, ko'pincha hissiy-irodaviy sohada ham, kognitiv faoliyatda ham buzilishlarning doimiyli va jiddiyligi bilan kechadi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning tibbiy, psixologik-pedagogik tekshirish usullari asosida ular shaxsining xususiyatlari aniqlanadi. Bunday bolalarni ta'lim jarayonida kuzatish asosida ularning o'qishga munosabatlari, istak va xohishlarini o'rganish mumkin. Tadqiqotlarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning darslardagi javoblari aksariyat hollarda o'ylab ko'rilmadan, impulsiv, tartibsiz bo'lib berilgan savollarning ayrim bo'laklarigagina javob beradilar. Bunday xarakterli xususiyatlar boshqa tadqiqotchilarning ishlarida ham qayd etilgan bo'lib, umumta'lim maktablardagi o'zlashtirmaslik sabablaridan hisoblanadi.

⁶³ "Parsial xarakter" deganda, ba'zi psixik funksiyalar faoliyati qo'pol buzilgan bo'lsa, ba'zilar yaxshi saqlangan bo'lishi mumkin.

⁶⁴ Polimorf (yunoncha – polys - ko'p va morphe - ko'rinish, belgi) ko'p qirrali, ko'p belgili, turli xil ma'nosini bildiradi.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shaxsi uchun xos bo'lgan psixologik xarakterli belgilar:

- xotira hajmining va eslab qolish tezligining past darajada ekanligi;
- topshiriq asosida matnni yodlash darajasining past darajada ekanligi;
- ko'ruv xotirasining og'zaki xotiradan ustunligi;
- ixtiyoriy xotira faoliyatining past darajada ekanligi;
- mexanik xotiradagi buzilishlar;
- diqqat konsentratsiyasida yetishmovchilik, tez chalg'ish, tez ishdan chiqish va tez toliqish hollari mavjudligi;
- diqqat barqarorligi past darajada ekanligi;
- diqqat hajmining tor doirada ekanligi;
- idrokning to'liqligi va aniqligi yetarli darajada emasligi;
- diqqatni maqsadga yo'naltirilmaganligi va bir nuqtaga to'play olishning yetishmasligi;
- narsa va hodisalarni to'liq idrok etish uchun ma'lumotni idrok etish va qayta ishlashning sustligi;
- analitik idrok qilish darajasining pastligi;
- faol idrok qilishning past darajada ekanligi;
- bir nechta analizatorlarning ishtirokini talab qiladigan va murakkab xarakterga ega bo'lgan – ko'ruv idroki, ko'ruv-tayanch harakat idrokini muvofiqlashtirish, ya'ni idrok qilishning murakkab shaklining buzilganligi;
- ko'rgazmali – obrazli tafakkur qilishning buzilganligi;
- mantiqiy fikrlashning buzilganligi;
- tafakkurning analiz – sintez qilish jarayonlarining buzilganligi;
- qiyoslash, taqqoslash, umumlashtirish, abstraksiyalash jarayonlarining buzilganligi va boshqalar.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaning shaxsiyati o'ziga xos xususiyatga ega.

Shaxs – bu rivojlangan odatlar va afzalliklar yig'indisi, psixologik munosabatlar va hayotiy faoliyati, ijtimoiy-madaniy tajriba va olingan bilimlar, kundalik xatti-harakatlar, jamiyat va tabiat bilan aloqani belgilaydigan shaxsning psixofizik xususiyatlari to'plami. Shuningdek, shaxs turli vaziyatlar va ijtimoiy o'zaro ta'sir guruhlari uchun ishlab chiqilgan «xulq-atvor maskalari»ning namoyon bo'lishi sifatida kuzatiladi.

V.V.Kovaleva va G.YE.Suxarevalarning tadqiqotiga ko'ra, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolaning shaxsi psixologik beqarorlik bilan

shakllanadi. Bolada faol ta'sirni boshqara olish bilan bog'liq xatti-harakatlar rivojlanmaydi. Kognitiv faoliyat va intellektual qiziqishlarning rivojlanishi rag'batlantirilmaydi. Hissiy-emotsional irodaviy sohaning yetuk emasligi belgilari mavjud, xususan: affektiv⁶⁵ o'zgaruvchanlik, impulsivlik⁶⁶, ishonuvchanlikning yuqoriligi. Umumta'lim maktabi o'quv dasturlarini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan asosiy bilim zahirasi va tasavvurlari yetarlicha emasligi ham mavjud.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarda kommunikativ muloqot qilish jarayonini shakllantirish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlar yetarlicha emas: sababi bolalarda kognitiv va nutq faoliyati, nutqiy fikrlash faoliyati, nutq komponentlari va nutqiy faoliyatni barcha ko'rinishlarining shakllanmaganligi kuzatiladi.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'z tengdoshlari bilan muloqot qilish jarayonlari epizodik xarakterga ega. Sog'lom rivojlanayotgan bolalar, odatda, bunday bolalar bilan kamdan-kam muloqot qilishadi, ularni deyarli o'z o'yinlariga jalb qilmaydi. Odatda, guruhda sog'lom rivojlanayotgan tengdosh bolalar ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar bilan aloqa, hamkorlik qilmaydilar. Aksariyat ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar yolg'iz o'ynashni afzal ko'radilar. Bolalar birgalikda o'ynagan hollarda, ularning harakatlari ko'pincha muvofiqlashtirilmaydi.

Dars, mashg'ulot jarayonlarida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar yolg'iz ishlashni afzal ko'radilar. Hamkorlikdagi faoliyatni o'z ichiga olgan amaliy vazifalarni bajarishda hamkorlik qilish juda kam uchraydi, bolalar deyarli bir-biri bilan muloqot qilmaydi. Ko'zga ko'rinmas sabab ham hissiy qo'zg'alishni va hatto vaziyatga mos kelmaydigan keskin ta'sirchan reaksiyani keltirib chiqarishi mumkin. Bunday bola ba'zida boshqalarga mehr ko'rsatadi, ba'zan esa, to'satdan g'azablanadi va tajovuzkor bo'ladi. Shu bilan birga, tajovuzkorlik shaxsning xatti-harakatiga emas, balki shaxsning o'ziga qaratilgan bo'ladi.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalar ko'pincha ma'lum bir vaziyatda o'zlarining emotsional – hissiy holatini ifodalashda va boshqa insonlarning his-tuyg'ularini tashqi ifodadan ko'proq yoki kamroq muvaffaqiyatli

⁶⁵ **Affektiv** – asabiy holat, jazavaga tushish.

⁶⁶ **Impulsivlik** – ichki turtki tufayli yuzaga keladigan beixtiyor harakatlar, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik.

aniqlashda qiynaladilar. Bu juda qat'iy bo'lib, hissiy sohaning ma'lum bir rivojlanmaganligini ko'rsatadi. Shaxslararo munosabatlar sohasidagi muammolar natijasida bolalar o'zlari haqida salbiy tasavvurga ega: ular o'zlarining qobiliyatlariga unchalik ishonmydilar, o'z-o'zini va o'z imkoniyatlarini past baholaydilar.

4. Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'quv faoliyatiga munosabatlari

Ruhii rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'quv faoliyatlarini o'rganish asosida maxsus maktablardagi korreksion ishlarni rejalashtirish mumkin. O'quvchilarning o'quv faoliyatlari ularning boshqa faoliyatlaridan (o'yin, mehnat) ilmiy bilimlar, ma'lum ko'nikma va malakalar tizimini egallashga maqsadga muvofiq ravishda rejalashtiriladi. O'quv faoliyatlarida insonning psixologik jarayonlarini boshqarish ko'nikmasi shakllanadi. Belgilangan maqsad asosida o'z faoliyatlarini shakllantirib boradilar. O'quvchilar tomonidan o'quv vazifalarini tushunib yetish asosida o'qish, ular uchun ongli, tushunarli, qiziqarli faoliyatga aylana boradi.

O'quv topshiriqlarining asosiy vazifasi bundan tashqari, bolalarda umumta'lim maktabi dasturini umumiy yo'llar bilan egallab borishga intilishlarini yuzaga keltirishi lozim. Dastur materiallarini egallash vaqtlarida o'quvchilar u yoki bu o'quv harakatlarini bajaradilar. Bu bo'limda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning namuna asosida, berilgan ko'rsatmalar asosida harakat qilishlarini hamda o'z faoliyatlarini boshqarish va baholay olish ko'nikmalari haqida ma'lumotlar beriladi. O'quvchilarning ta'lim va ta'limga aloqasi bo'lmagan vazifalarni sinfda hamda alohida sharoitlarda bajarishlari eksperimental sharoitda o'rganilgan. Shu bilan birga, 1-2-sinfda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar haqida olingan ma'lumotlar, shu sinflardagi normal va aqli zaif bolalar natijalari bilan taqqoslangan. Tekshirishda asosiy e'tibor o'quvchilarning namuna asosida o'quv ishlarini bajarishlariga qaratilgan. Namuna asosida ishlash o'quvchilarda vazifalarni mo'ljalga olish, o'z ishlarini rejalashtirish va ma'lum tartibda ta'lim jarayonlarini nazorat qilish ko'nikmalarining shakllanishiga yordam beradi. Kundalik ta'lim faoliyatlarida o'quvchilar ko'rgazma, so'zli namunalar asosida topshiriqlarni bajaradilar.

Ruhii rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar bilan turli geometrik shakllar: uchburchak, to'rtburchak, aylana, kvadratlar asosidagi topshiriqlarni bajarish

ishlari olib borilgan. Ular topshiriqlarni bajara olganlar, biroq, ularning faoliyatlari turli ko'rsatkichlar bo'yicha normal bolalardan birmuncha farq qilganligi aniqlangan. Ayniqsa, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar ishlari to'g'rilangan va to'g'rilanmagan xatolarning ko'pligi aniqlandi. Xatolarni to'g'rilash, so'zlarni yozib tugatmasdanoq, amalga oshirilgan. Bu esa ularning qo'zg'aluvchanliklarini ko'rsatadi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar geometrik figuralardan rombni namunaga qarab chizishlarida ham, normal rombni to'rtburchak qilib chizmagani ham yutuq hisoblanadi.

Normal bolalar rombni chizishning barcha bosqichlarida namunaga asoslanib ish tutganlar. Eksperimental sinf o'quvchilarining shaxsiy sifatlarini, ularning bajargan ishlariga nisbatan munosabatlaridan ham bilish mumkin. Bajargan ish sifatleri haqida berilgan savollarga bir shaklda qarama-qarshi xarakterdagi: "ha", keyin "yaxshi", "yo'q", "yomon" kabi javoblar olingan. Ba'zan bola tomonidan berilgan javobda bajarilganlik darajasi haqida fikr bayon etilgan. Masalan: "unchalik yaxshi emas", "ozgina yomon" kabi. Ba'zilar bosh chayqash bilan bilangina cheklanib qolganlar. Bajarilgan ishga tez, o'ylanmasdan, ikkilanmasdan baho berishgan.

Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar o'zlari bajargan ishlarining e'tiborsiz, ikkinchi darajali elementlarigagina e'tibor berishgan. Tabiiyki, bunday bolalar topshiriqni 2 marta bajarganlarida ham natija o'zgarmagan.

Normal bolalarning o'z ishlariga bergan baholari ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarnikidan tubdan farq qiladi. Ular savolga javob berishda shoshilmagan, ikkilanishmagan, bajargan ishlarini namuna bilan taqqoslab ko'rganlar. Qiynalgan vaqtlarida esa "bilmayman" deb javob berishgan. Normal bolalar o'z faoliyatlariga baho berishda, bahoni o'ziga va eksperimentatorga tegishli tarzda: "men uchun yaxshi, - siz uchun bilmayman", deb javob berishgan. Ba'zan bu bolalar bu javoblarida: "menimcha, bunday bo'lsa kerak" kabi jumalarning qo'llanilishi, ular o'z imkoniyatlarini ongli ravishda baholashlaridan darak beradi. Ularning baholarida tahlil elementlarini ko'rishimiz mumkin. Bolalarning 3/1 qismigina sodda gaplar orqali o'z harakatlarini bayon etgan bo'lsa, qolganlari ma'lum darajada batafsil o'z harakatlarini, xatolarini bayon qila oladi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, sodda va namunaga qarab topshiriqlarni bajarish ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilardagi qator kamchiliklarni: vazifadagi maqsadga intilishning yo'qligi, impulsivlik, o'zlarini nazorat

qilish saviyasining pastligi, qilgan ishlarini to'g'ri baholay olmasliklarini ko'rsatadi. Bunday ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilardagi xususiyatlar tasodifiy bo'lishi mumkin emas. Chunki, bu xislatlar bolaning turli faoliyatlarida, turli eksperimental sharoitlarda namoyon bo'lgan.

O'zgargan namunalar asosida topshiriqlar bajarishda ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar bilan aqli zaif o'quvchilar orasida sezilarli farqlar mavjud. bu bolalarning yo'l qo'ygan xatolari orasida o'xshashlik bo'lsa ham, aqli zaif o'quvchilarning xatolari ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar xatolaridan 2.5 barobar ko'pligi aniqlangan. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning biror bir buyum, narsa yasayotgan vaqtlarini kuzatganda, ularning ishlari ortiqcha, keraksiz, bir xil mazmundagi harakatlar ko'pligni ko'rish mumkin. Bu harakatlarda aniq, to'g'ri, yagona yo'lni ongli qidirish emas, balki maqsadsiz, ma'nosiz sinov ishlarini ko'p bora bajaradilar. Bunday maqsadga muvofiq bo'lmagan harakatlar faoliyatning impulsivligi bilan belgilanadi. O'quvchilarning o'z ishlarini baholashlari namunani tahlil qilish bilan bevosita bog'liq. Eksperimentda qatnashgan 9 nafar bolaning 5 nafari o'z ishini ijobiy baholagan (haqiqatga to'g'ri kelmaydi). O'z faoliyatlari natijalarini baholashdagi bunday noto'g'ri fikrlar haqida o'ylab ham o'tirishmaydi. Eksperimentda qatnashgan bir bolaga ishingni qanday baholaysan? – deb berilgan savolga o'ylamay, namunaga qaramay, "5" bahoga, deb javob bergan. Shu zahotiy oq eksperimentatorga turli, ishga aloqasi bo'lmagan savollar bera boshlagan.

Demak, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar o'z ishlariga ko'p hollarda yuqori baho beradilar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar lug'at boyligining kambag'alligi, o'z fikrlarini bayon etishdagi qiyinchiliklar, so'zlarning ma'no-mazmunini aniq bilmasliklari, ular nutqining o'ziga xos xususiyatlaridir. Nisbiy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar normal o'quvchilarga qaraganda impulsiv harakatlar 3 marta, topshiriqlarni to'g'rilashda 12 dan ortiq xatoliklarga yo'l qo'yganlar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar o'zining normal tengdoshlariga qaraganda tajriba vaqtida diqqatlarining tez chalg'ishi, faoliyatlarida tartibsizlik, topshiriq ko'rsatmasini oxirigacha eshitmasdan, ishga kirishib ketishlari bilan ajralib turadilar.

Aqli zaif o'quvchilar topshiriqlarni bajarish vaqtida ko'rgazma tarzidagi ko'rsatmalardan unumli foydalanib, og'zaki ko'rsatmalarda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar esa ko'rsatmaning

ikki turidan ham unumli foydalanganlar. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar berilgan ma'lum sonlardan ma'lum sonlarni ayirish vaqtlarida qo'shimcha tushuntirishni talab qiladilar.

Normal maktab o'quvchilari og'zaki hisoblash ishlarini qiyinchiliklarsiz bajarganlar. Ular ko'rsatmani to'g'ri tushunib, unga amal qilib, maqsadga muvofiq harakat qilganlar. Ma'lum o'quvchilar topshiriqni "10 dan 1 ni ayirsak, 9 qoladi", deb yozma shaklda bayon etganlar. Biroq, eksperimentatorning eslatishidan keyin to'g'ri ishlay boshlaganlar. Arifmetik misollarni yechish vaqtida ham turli xatoliklarga yo'l qo'yilgan. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar xatolarni to'g'rilashda 3,5 marta to'g'rilanmagan. Xatolar ko'pligi bo'yicha 7 marta normal tengdoshlaridan ko'p xatolikka yo'l qo'yg'nanlar. Bu farqlar yozma ishlarida ham yaqqol ko'rinib turadi.

Tadqiqotlarda aniqlangan ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilardagi xususiyatlar, ularning intellektual imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga to'siqlarni keltirib chiqaradi. Ularning ta'lim-tarbiyaviy ishlarini tashkil qilishda alohida e'tiborni talab qiladi. Shu sababli ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini korreksiyalash barcha fanlarda amalga oshirilib borishini taqozo qiladi. Ayniqsa, texnologiya darslari yaxshi natijalarni beradi. Bu darslarda o'quvchilarda ko'rgazmali-amaliy harakatlardan farqlash jarayonlarga o'tishlari birmuncha sodda kechadi.

Texnologiya darslarida ko'rgazma, namuna asosida harakatlar shakllanishi, nutq va o'quvchilar faoliyati orasidagi bog'liqlikning kuchayishiga yordam beradi. Bajargan va bajarishi kerak bo'lgan ishlarni og'zaki gapirib berish malakasini shakllantirish, ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilardagi qo'rqish, o'z kuchlariga ishonmaslik, tartibsizlik kabi salbiy shaxsiy sifatning oldini olishga yordam beradi. Faoliyatlaridagi o'ylamay bajarilgan ishlar o'z o'rnini maqsadga muvofiq bajariladigan harakatlarga bera boshlaydi.

Korreksion-pedagogik ishlarda asosiy e'tibor og'zaki ko'rsatmalar asosida topshiriqlarni bajarishga qaratilishi, o'quvchilar diqqat bilan tinglashlari, bajariladigan topshiriqlarning bosqichlarini ko'z oldilariga keltira olishlari zarur. O'quv faoliyatlarini shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshirib borilishi, o'quvchilar o'qituvchi yordamida, so'ngra mustaqil bunday ko'nikma, malakalarni o'zlarida shakllantirib borishlari

talab qilinadi. O'z-o'ziga ishonmaslik hislari shakllanadi. O'zlarining qobiliyatlarini baholashda haddan tashqari yuqori yoki haddan tashqari past baholash hollari kuzatiladi. Bu esa ular shaxsining shakllanishiga, hissiy-irodaviy soha faoliyatlarida o'quv faoliyati uchun zarur bo'lgan bilish ehtiyojlarining shakllanmaganligida o'z ifodasini topadi.

Aksariyat hollarda, ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarda intellektual faollik, qiziqishlar yetarlicha bo'lmaydi. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilar faoliyati o'rganilganda, ularning o'z faoliyatlarini yetarlicha rejalashtira olmasligi, xatti-harakatlarining normal bolalarga nisbatan qo'zg'aluvchanligi, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatining pastligi, o'z imkoniyatlarini yetarlicha baholay olmasligi va faoliyatlarini maqsad sari yo'naltirishning yetarlicha emasligi tadqiqotlar jarayonida aniqlangan.

G.I.Jarenkova ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar faoliyatini eksperimental o'rganib, ularni 3 guruhga bo'lgan.

Birinchi guruh – barcha ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning deyarli yarmini tashkil qilib, har qanday faoliyatga sekin kirishadigan, biroq, ishga kirishganidan keyin ma'lum vaqt samarali ishlaydigan o'quvchilarni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi guruh – ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning 32,3 % ini tashkil qilib, asosan tez toliqadigan o'quvchilardan iborat bo'ladi. Bu guruhga kiruvchi o'quvchilar faoliyatga tez kirishadilar. Dastlab, normal ishlab ma'lum vaqt o'tgach, faoliyat samaradorligi keskin pasayib boradi.

Uchinchi guruh - ruhiiy rivojlanishi sustlashgan o'quvchilarning 17,7 % ini tashkil qilib, bular ham tez toliqadigan o'quvchilardan iborat.

Turli faoliyatlarga 1-guruhga kiruvchi bolalarga nisbatan tezroq kirishadi, biroq ularning ish samaradorligi tezda, keskin pasayib ketadi. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan mutaxassislar bu o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini bilib, ularga nisbatan individual munosabatda bo'lishlari lozim.

5. Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsini rivojlantirish metodikalari

Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsi maktabgacha yoshdagi bola shaxsida bo'lmagan xususiyatlar tizimi bilan belgilanadi. Bu xususiyatlar boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsi hayotida yangi ta'lim muhitining tashkil etilishi bilan bog'liq. Ular mustaqil harakatlanishni o'rganadilar, ichki harakatlar rejasini

tuzib oladilar va mustaqil bajaradilar. Shular asosida bolalarda nazariy fikrlash rivojlanadi, bularsiz keyingi ta'limni o'zlashtirish qiyin kechadi.

Shaxs - bu ijtimoiy va biologik omillarni o'z ichiga olgan murakkab psixologik tuzilishga ega individ. Har bir omil o'ziga xos ahamiyatga ega va hatto ulardan birining o'zgarishi shaxsning ichki tuzilishiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Psixologik yordam dasturini ishlab chiqish uchun muammoli jihatlarni aniqlashga qaratilgan shaxsni o'rganishda turli xil yondashuvlar mavjud.

V.D. Shadrikov ehtiyojlarni qondirish shartlari va usullari to'liq hayot darajasiga va shaxsiy fazilatlarini shakllantirishga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqishni taklif qiladi. Uning ta'kidlashicha, aksariyat hollarda bolaning ehtiyojlari oilada yoki tengdoshlari orasida qondiriladi. Agar bu oilada sodir bo'lsa, barcha oila a'zolarining tengligini hurmat qilish juda muhim, imtiyozlarni taqsimlashda ustunlik yo'q, chunki bu ehtiyojlarni qondirish shartlari va usullari shaxsning shakllanishiga va uning individual xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Boshlang'ich sinf yoshi – 6-7 yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bola bu davrda ham jismonan, ham fiziologik, ham ruhan o'zgarib boradi. Ushbu davrning asosiy rivojlanish xususiyatlari – muskullar o'sadi, bola faollikni va harakatchanlikni xohlaydi. Bu davrda gavgani tutishga alohida e'tibor berilishi kerak, chunki u aynan 6-7 yoshda shakllanadi. Shuni esda tutish kerakki, boshlang'ich sinf o'quvchisi partada ko'pi bilan 10 (o'n) daqiqa jim o'tirishi mumkin. Shuning uchun uning o'quv o'rnini to'g'ri tashkil qilish, ko'rish qobiliyatini himoya qilish uchun tabiiy yorug'likni to'g'ri tushishiga ahamiyat berish juda muhimdir.

Zamonaviy boshlang'ich ta'limning asosiy maqsadi bola shaxsining yaxlit rivojlanishini ta'minlash, umumiy bilim qobiliyatlari va bilimdonligini shakllantirish, faoliyatning boshlang'ich madaniyatini shakllantirish, o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorlik va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishdir.

Shuning uchun o'quv jarayonining samaradorligini diagnostikalash faqat boshlang'ich sinf o'quvchilarida fan bilimlari va ko'nikmalarini shakllantirishni kuzatish bilan cheklanib bo'lmaydi. Har bir bolaning shaxsiyatini rivojlantirish jarayonini o'rganish muhim rol o'ynaydi, chunki bola o'z-o'zidan emas, balki uning atrofidagi dunyoga moslashish vositasi sifatida subyekt bilimiga muhtoj.

O'qituvchilarning bolaning rivojlanayotgan shaxsiga bo'lgan o'zaro ta'sirining samaradorligi bir qator talablar muvofiqligiga bog'liq.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun zarur ko'rsatmalar:

- bolaning yoshi va psixologik xususiyatlarini bilish;
- keyingi o'quv yillarida pedagogik tajriba, bilim, axloqiy ko'nikmalarni kengaytirish va chuqurlashtirish istiqbollari bilan boshlang'ich sinf o'quvchilarga ta'sir o'tkazish;
- har bir o'quvchi uchun uning individual xususiyatlari, bilimi va xulq-atvorini aks ettiruvchi batafsil obyektiv tavsif berish;
- boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun individual ta'sir ko'rsatish metodikasini ishlab chiqish;
- boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun talablarni oddiydan asta-sekin murakkablashtirib borish.

Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsi rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari:

- kognitiv rivojlanish: aqliy faoliyatning yoshga mos darajasi, psixologik jarayonlar (diqqat, xotira, tafakkur, fikrlash, bog'langan nutq), ya'ni, intellektual rivojlanish;
- kognitiv faoliyatni rivojlantirish: ta'lim motivatsiyasi, kognitiv bilishga qiziqishlar, o'quv faoliyatiga munosabat, tirishqoqlik va qunt bilan o'qish, intilish va noqulay vaziyatlarda foydalanish imkoniyati;
- o'quv faoliyatini shakllantirish: bilim olish qobiliyati, o'quv vazifasini bajarishning umumiy yo'lini aniqlash, taxminlarga to'g'ri yechim topish va muhim dalillarni izlash;
- mustaqillik, o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini analiz qilish ko'nikmalarini shakllantirish: ta'lim vazifasini hal qilish vositalarini tanlashda mustaqillik, o'zining bilimi sayozligini anglash, xato qilish sababini topish, o'z faoliyati natijalarini shablon bilan taqqoslash qobiliyati;
- kommunikativ muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish: o'zaro ta'sir va hamkorlik ko'nikmalari, axloqiy meyorlarni, xulq – atvor qoidalarini amalga oshirish va jamoada muloqot qila olish va boshqalar.

Ushbu parametrlarning rivojlanishini diagnostika qilish bunday nazoratning eng samarali shakllaridan biridir. Diagnostika nafaqat bolaning rivojlanish natijasini, balki jarayonni ham kuzatish, o'rganishning barcha bosqichlarida har bir bolaning o'ziga nisbatan rivojlanishini kuzatish,

qiyinchiliklarni oldindan bilish, ularning sabablarini aniqlash, oldini olish va korreksiyalash usullari va vositalarini aniqlash imkonini beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsini rivojlantirish diagnostikasi muntazam (sistemali) ravishda amalga oshirilishi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olishi kerak:

1. Dastlabki aniqlash bosqichi (bola maktabga qabul qilingandan so'ng) - bu 1-sinf o'quvchilarining boshlang'ich imkoniyatlari va individual xususiyatlarini aniqlashni, ushbu xususiyatlarga muvofiq ishlash usullarini va har bir bolaga yordam berish vositalarini tanlashni o'z ichiga oladi.

2. Oraliq bosqich (1-2-3-sinf o'quv yillarining natijalariga ko'ra), har bir bolaning rivojlanish dinamikasini kuzatish, o'quv jarayonini uning rivojlanish funksiyasini mustahkamlash yo'nalishi bo'yicha korreksiyalash maqsadida o'tkaziladi.

3. Yakunlovchi bosqich (4-sinf o'quv yilining ikkinchi yarim yilligida), o'quvchilarning shaxsini rivojlantirishda o'qituvchining faoliyatiga baho berish, ularning har birining boshlang'ich sinfga moslashuvi muvaffaqiyatini taxmin qilish, muammolarni aniqlash va yordam berish usullarini tanlash. Yakuniy bosqichni 4-sinfning uchinchi choragida o'tkazgan ma'qul, shunda kerakli korreksiyalash ishlarini olib borish uchun vaqt yetarli bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsini rivojlantirish diagnostikasining birinchi bosqichi natijalari individual yutuqlar ro'yxatida qayd etiladi.

Taklif etilayotgan psixodiagnostik metodlar tizimi maktabga qabul qilinayotgan bolalarning, shuningdek boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik rivojlanish darajasini har tomonlama baholash, shu jumladan ularning kognitiv jarayonlari, shaxsiyati va shaxslararo munosabatlarini tavsiflash, ularning amaliy ko'nikmalarini baholash uchun mo'ljallangan.

Ushbu metodlar tizimini qo'llash asosida bolalarning maktabda o'qishga psixologik tayyorgarligini, boshlang'ich sinf davrida ularning psixologik rivojlanishini, birinchi va to'rtinchi sinf davrigacha baholashni o'z ichiga oladi.

Ushbu psixodiagnostik baholash kompleksi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Atrof – olamda bolalarning umumiy mo'ljall olishi.
2. Bolaning ta'lim olishga bo'lgan munosabati.
3. Diqqati.
4. Xotirasi.

5. Tafakkuri.
6. Nutqi.
7. Badiiy – tasvirlash qobiliyati.
8. Mehnat qilish ko'nikmasi va malakasi.
9. Muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiya.
10. Shaxsiy fazilatlar.
11. Shaxslararo munosabati.

Kompleks tizimli psixodiagnostikani o'tkazish maktabdagi tarbiyaviy ishlarning samaradorligini bolalarning psixologik rivojlanishida ularning rivojlanishiga qay darajada hissa qo'shishi nuqtai nazaridan baholashga imkon beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilar shaxsini o'rganish, rivojlantirishga oid ba'zi metodlardan quyida namuna keltirsak va ularni atroflicha yoritarsak.

1. "Termometr" metodikasi

Metodikaning maqsadi: bolalarni maktabga moslashuvini diagnostikalash.

Diagnostikani o'tkazish jarayonidan oldin o'qituvchi o'quvchilar bilan dastlabki suhbat o'tkazadi, uning davomida u har bir oilada mavjud bo'lgan narsa va buyumni ko'rsatadi.

Bu – termometr. O'qituvchi bolalarga agar insonda temperatura ko'tarilgan bo'lsa – 38, 39, 40, 41 (raqamlarni doskaga yozib qo'yadi), u o'zini yomon his qiladi va bu holat xavotirlidir, deb tushuntiradi.

Har bir insonda normal temperatura – 36,6. Hammasi yaxshi, unda xavotirli holat yo'q, unda hammasi yaxshi bo'ladi, u sog'lom. Insonning temperaturasi 35 ham bo'lish mumkin. Inson bu temperaturada o'zida charchoq, zaiflikni, qiziqishning yetishmasligini his qiladi va shu vaqtda biror bir ish bilan shug'ullanishni istamasligi ustunlik qiladi.

O'qituvchi yuqoridagilarni tushuntirib bo'lganidan so'ng, o'quvchilarga "Termometr" o'yinini o'ynashni taklif qiladi. O'qituvchi o'quv fanlarini nomini aytadi, o'quvchilar esa ushbu o'quv fanini nomlashda ularda shartli ravishda paydo bo'ladigan o'z tasavvur va taxminlariga ko'ra, ushbu fanni "temperatura" sini nomlaydilar yoki yozadilar. Masalan:

- Ona tili – 38
- Texnologiya – 35
- Matematika - 36,6
- Jismoniy tarbiya - 36,6

2. "Sehrgar" metodikasi

Metodikaning maqsadi: bolalarning maktab o'quv faniga bo'lgan hissiy – emotsional munosabatlarini aniqlash.

O'qituvchi o'quvchilarga "sehrgar" rolini o'ynashni taklif qiladi. Har bir "sehrgar"ga sehirli tayoqcha berib chiqiladi va o'quvchilar o'z qarashlariga ko'ra, o'quv fanlari nomini turli xil hayvonlar nomi bilan nomlab chiqadilar. Masalan, maktab o'quv fani darsliklari stolga qo'yiladi, o'quvchi stolga yaqinlashib, sehirli tayoqcha bilan darslikka tekkizadi va u: nimaga (qaysi hayvonga) aylanadi? O'quvchilar nima uchun bu darslikni aynan shu hayvonga aylantirayotganlarini tushuntirib berishlari kerak bo'ladi.

Ushbu metodika bolalarga har bir o'quv fanini o'rganish bilan bog'liq hissiy – emotsional munosabatlarini ifoda qilish imkonini beradi.

3. "Kayfiyat" metodikasi

Metodikaning maqsadi: bolalarning o'qishga bo'lgan hamda alohida o'quv fanlarini o'rganishga bo'lgan munosabatini aniqlash.

O'quvchilarga aynan ular o'rganayotgan o'quv fanlarining ro'yxatini tuzib chiqish taklif etiladi. Har bir o'quv fanining qatorida emotsional holatlar tasvirlangan 3 xil yuz tasviri (quvnoq, g'amgin, neytral) keltirilgan. O'quvchilarga muayyan o'quv fanini o'rganayotganda, ularning kayfiyatiga mos keladigan yuz tasvirini tanlash va uni qog'ozda tagiga chizish taklifi beriladi.

Masalan:

Matematika – tabassumli yuz, chehra tasviri

Ona tili – g'amgin, so'lg'in yuz, chehra tasviri

Jismoniy tarbiya – tabassumli yuz, chehra tasviri

O'qish fani – neytral yuz, chehra tasviri

Metodika o'quvchining umuman o'qishga bo'lgan hamda alohida o'quv fanlarini o'rganishga bo'lgan munosabatini aniqlash imkonini beradi.

4. "Uy – daraxt - inson" metodikasi. Dj. Buk

Bu metodika shaxsni tadqiq qilishga yo'naltirilgan bo'lib, 1948 yilda Amerika tibbiyot psixologi Djon Buk tomonidan taklif qilingan. Metodika kattalar va bolalar uchun mo'ljallangan bo'lib, guruhli holda ham o'tkazish mumkin.

Metodikaning maqsadi: tadqiqot obyekti bo'lmish sinaluvchining shaxsini, uning rivojlanish darajasini baholash; mehnat qila olish qobiliyati va integratsiyasi; uning tashqi dunyo bilan, xususan, tanish insonlar bilan munosabatlari sohasiga oid ma'lumotlarni aniqlash.

Metodikaning mohiyati: tadqiqot o'tkaziluvchi shaxsga "Uy, daraxt va inson"ni chizish taklif qilinadi. So'ngra ishlab chiqilgan rejaga muvofiq savol-javob o'tkaziladi.

R.Berns tadqiqotni o'tkazayotganda "Daraxt, Uy, Inson"ni bitta tasvirda, bitta yo'nalishda davom etayotgan sahnada tasvirlashni talif qilgan. Uy, daraxt va insonning o'zaro ta'siri ko'ruv metafora⁶⁷si deb tasavvur qilinadi. Agar siz butun tasvirni harakatga keltira olsangiz, hayotingizda nimalar sodir bo'layotganini sezishingiz mumkin.

Uy, daraxt va insonni chizish tartibini talqin qilishning maxsus usuli mavjud.

Agar "**Daraxt**" birinchi bo'lib chizilgan bo'lsa, unda inson uchun asosiy narsa hayotiy energiya.

Agar "**Uy**" birinchi bo'lib chizilgan bo'lsa, unda xavfsizlik, muvaffaqiyat yoki aksincha, bu tushunchalarga e'tibor bermaslik birinchi o'rinda turadi.

Agar "**Inson**" birinchi bo'lib chizilgan bo'lsa, o'z-o'zini baholash, boshqa insonlar bilan munosabati, ijtimoiy moslashuvi, ichki konflikt⁶⁸lar va muammolar, farovonlik, xotirjamlik va hayotdan qoniqish.

Ushbu belgilar har bir insonning shaxsiy xususiyatlarini, uning hissiy holatini va hayotga munosabatini aks ettiruvchi oyna sifatida qaralishi mumkin. Shuning uchun "Daraxt, Uy, Inson" metodikasi psixologik diagnostika va tahlil qilish uchun samarali vositadir.

Yuqorida keltirilgan ba'zi metodikalar yuzasidan xulosa qiladigan bo'lsak, tabiiyki, shaxsni tadqiq qilishning ushbu metodlari uni to'liq o'rganish, tavsiflash uchun yetarli emas, lekin ular bolaning ba'zi shaxsiy

⁶⁷ **Metafora** – istiora, kinoya, majoz. Metafora yunoncha metaphora - ko'chirish; predmet, narsa, hodisalarning tashqi o'xshashligiga, shakliy, ichki belgilariga asoslanib ma'no ko'chishiga metafora deyiladi. Ko'proq tashqi o'xshashlikka metafora deyiladi. Arastu bu atamani keng ma'noda qo'llagan. Faylasuf o'zining "Ritorika" asarida quyidagi fikrni ifodalaydi: "Metafora yuksak darajada aniqlik, yoqimlilik va oxorlilik jozibasiga ega, undan o'rinli foydalanish nutqni bezaydi". Masalan: fan cho'qqisi, yurtimiz quyoshi, dalaning etagi....

⁶⁸ **Konflikt** – to'qnashuv, ixtilof, nizo, janjal, mojaro.

xususiyatlarini ochib berishga yordam berishi mumkin. Hozirgi kunda shaxsni tadqiq qilishda turli xil yondashuvlar mavjudligi tufayli, "Shaxs"ni aniqlovchi, o'rganuvchi metodikalar, testlar, so'rovnomalar, anketa savolnomalarning aniq va umumiy qabul qilingan klassifikatsiyasi mavjud emas.

"Shaxs"ni aniqlovchi, o'rganuvchi metodikalar, testlar, so'rovnomalar, anketa savolnomalaridan foydalanishning asosiy muammolari javoblarni soxtalashtirish imkoniyati borligi ehtimoli bilan bog'liq (subyektlarning javoblari hayotga bo'lgan "ijtimoiy maqsadga muvofiqlik" intilish kuchi tufayli samimiy bo'lmasligi mumkin). shuningdek, 2 ta asosiy omillar guruhining ta'siri bilan bog'liq olingan ma'lumotlarning ishonchliligi pasayishi mumkin:

O'rnatilish, o'zlashtirish tabiatiga ega omillar - munosabatlar, turli xil holatlar tufayli, subyektlarning javoblarini sezilarli darajada o'zgartirish mumkin, shuning uchun hozirgi vaqtda ko'plab tadqiqotlar munosabatlarning javoblarga ta'sirini minimallashtirishga bag'ishlangan.

Tekshiriluvchi, o'rganiluvchi subyektlar tomonidan testlarni, savolnomalarni tushinishdagi farqlar omili - tekshiriluvchi, o'rganiluvchi subyektlarga beriladigan savollarni intellektual baholash javoblarning ishonchligiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Noaniqlik, savollarning qiyinligi takroriy tekshiruv paytida javoblarning o'zgaruvchanligiga olib keladi va bu metodikaning yetarli darajada ishonchli emasligini ko'rsatadi.

Shaxs so'rovnomalarini ishlab chiqish va qo'llash bilan bog'liq holda muammolarni tahlil qilib, shuni ta'kidlash kerakki, savol yoki fikrni tasdiqlash metodikasi "shaxs"ni o'rganish uchun tuzilgan bo'lib, javobi uning mavjudligi (yo'qligi) ko'rsatkichi bo'ladi. Ammo, shuni esda tutish kerakki, tekshiriluvchi "shaxs"ning savolga javob berishi ko'p sonli omillarning ta'siriga (tekshirish, o'rganish jarayoniga munosabat, tekshirish, o'rganish shartlari, tekshiriluvchi subyektning jinsi, hayotiy tajribasi va boshqalar) bog'liq. Shunga ko'ra, tekshirilgan "shaxs" javob bilan aloqasi munosabati deterministik⁶⁹ emas, balki statistik⁷⁰ tarzda ifodalanadi.

⁶⁹ **Determinizm** – tabiat va jamiyatdagi barcha voqea – hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'lanishi haqidagi ta'limot.

⁷⁰ **Statistika** – jamiyat va inson taraqqiyotidagi miqdoriy o'zgarishlarni o'rganadigan fan.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, quyidagicha qisqa xulosa qilish mumkin:

1. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar qabul qilingan psixologik meyorlarga nisbatan o'z rivojlanishidan orqada qoladilar.
2. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik klassifikatsiyasining bir nechta ko'rinishlari aniqlangan.
3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, fikrlash jarayonlari yetarlicha rivojlanmagan.
4. Ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holati psixologik nuqsonlarga va o'z-o'zini anglashning rivojlanmaganligiga olib keladi.
5. Shaxsni tadqiq qilish metodikalari uni to'liq o'rganish, tavsiflash uchun yetarli emas, lekin ular bolaning ba'zi shaxsiy xususiyatlarini ochib berishga yordam berishi mumkin. Shuni esda tutish kerakki, tekshiriluvchi "shaxs"ning savolga javob berishi ko'p sonli omillarning ta'siriga bog'liq.

Savol va topshiriqlar:

1. Shaxs tushunchasini tavsiflab bering.
2. Bolani shaxs sifatida shakllanishida ijtimoiylashuvning ahamiyatini yoritib.
3. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shaxsi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
4. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning o'quv faoliyatiga munosabatlarini tavsif bering.
5. Boshlang'ich sinf o'quvchi shaxsini rivojlantirish metodikalaridan ba'zi namunalarni keltirib va izohlab bering.

GLOSSARIY

№	Termin	Izohi
1	Ta'lim	Ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon.
2	Davlat ta'lim talablari	Ta'limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo'yiladigan majburiy talablar
3	Davlat talablarining maqsadi	Mamlakatda o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni, xorijiy mamlakatlar ilg'or tajribasi hamda ilm-fan yutuqlari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini inobatga olgan holda maktabgacha ta'lim tizimida ma'naviy barkamol va intellektual jihatdan rivojlangan shaxsni tarbiyalash.
4	Davlat talablarining tarkibi	Davlat talablari rivojlanish sohalari integratsiyasini nazarda tutadi va bola rivojlanishiga ko'maklashadi. Davlat talablari tug'ilgandan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarning beshta asosiy rivojlanish sohalarga bo'lingan. Davlat talablari bolaning quyidagi rivojlanish sohalari bo'yicha belgilanadi: jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi; ijtimoiy-hissiy rivojlanish;

		nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari; bilish jarayonining rivojlanishi; ijodiy rivojlanish. Har bir rivojlanish sohasi o'z o'rnida kichik sohalarga bo'lingan bo'lib, ular har bir yosh guruhiga mos bir nechta talablardan (kutilayotgan rivojlanish ko'rsatkichlaridan) iborat.
5	Maktabgacha ta'lim	Maktabgacha yoshdagi bolalar qiziqishi, iqtidori, individual ruhiy va jismoniy xususiyatlari, madaniy ehtiyojlarini inobatga olgan holda hamda bolada ma'naviy meyorlarning shakllanishi, hayotiy va ijtimoiy tajriba egallanishini ko'zda tutgan har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan yaxlit jarayon;
6	Maktabgacha ta'lim tashkiloti ta'lim dasturi	Maktabgacha ta'lim tashkiloti davlat o'quv dasturiga asosan muayyan yosh guruhida tashkil etiladigan ta'lim jarayonini amalga oshirishga xizmat qiluvchi muhim hujjat bo'lib, u qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlashi lozim.
7	Dastur	Muhim vosita bo'lib, uning yordamida tarbiyachilar (mutaxassislar) O'zbekiston Respublikasida ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojiga oid Davlat talablariga muvofiq muayyan yosh guruhidagi bolalar uchun eng maqbul va samarali shakllar, metodlar va ta'lim jarayonini tashkil qilish yo'llarini belgilaydilar. Dastur majburiy qism va ta'lim jarayoni ishtirokchilari tomonidan shakllantiriladigan qismdan tashkil topadi. Har ikki qism ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojiga oid davlat talablarini amalga oshirish nuqtai nazaridan o'zaro bir-birini to'ldiruvchi hamda zarur tarkibiy qism hisoblanadi.

8	Dasturning asosiy bo'limlari	Dastur uchta asosiy bo'limni qamrab oladi: maqsadli - bu tushuntirish xati hamda dastur o'zlashtirilishining rejalashtirilayotgan natijalarini o'z ichiga oladigan bo'lim; mazmunli - bu dasturning umumiy mazmunini ifodalovchi va bolalar shaxsining to'laqonli rivojlanishini ta'minlovchi bo'lim; tashkiliy - bu dasturning moddiy-texnik ta'minoti ta'rifini, ta'lim va tarbiyaning metodik materiallar va vositalar bilan ta'minlanganligini, kun tartibini, shuningdek, tadbirlar, bayramlar, rivojlantiruvchi muhitni o'z ichiga oluvchi bo'lim. Dastur maktabgacha ta'lim tashkilotining pedagogik kengashida muhokama qilinadi va direktor buyrug'i bilan tasdiqlanadi.
9	O'quv-tarbiyaviy faoliyat	O'quv-tarbiyaviy faoliyat ta'lim va ijtimoiy ehtiyojlar (salomatlik, ovqatlanish va xavfsizlik)ni qondirish maqsadida bolaning yoshi va individual rivojlanishiga asoslanuvchi o'quv rejasiga muvofiq olib boriladi. O'quv-tarbiyaviy faoliyat bola hayoti va uning atrofini o'rab turgan muhitdan kelib chiquvchi yagona bir butun mavzuga birlashtiriladi. O'quv-tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirish ta'lim sharoitlariga bog'liq holda integratsiya, xilma-xillik va moslashuvchanlik tamoyillaridan tarkib topadi.
10	Maktabgacha yoshdagi (6-7 yosh) bolaning umumiy muhim kompetensiyasi	Maktabgacha yoshdagi (6-7 yosh) bolaning umumiy muhim kompetensiyalari quyidagilardan iborat: kommunikativ kompetensiya - muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda foydalana bilish ko'nikmasi; o'yin kompetensiyasi - bolaning o'yin jarayoni va uni tashkil qilishda tajriba, bilim

		va ko'nikmalardan ijodiy foydalanishi. O'quv-tarbiyaviy faoliyat uchun asos hisoblanadi; ijtimoiy kompetensiya - hayotiy vaziyatlarda kattalar va tengdoshlar bilan muloqotda axloq qoidalari va meyorlariga rioya qilgan holda o'zini tutish mahorati; bilish kompetensiyasi - atrofdagi olamni ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlardan o'quv va amaliy vazifalarni hal qilish uchun foydalanish.
11	Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyasi	Bolaning kompetensiyalari bola rivojining quyidagi sohalari belgilanadi: jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi; ijtimoiy-hissiy rivojlanish; nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari; bilish jarayonining rivojlanishi; ijodiy rivojlanish.
12	"Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish" sohasi kompetensiyasi	"Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi" sohasidagi o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakunlanganidan so'ng 6-7 yoshli bola: o'z imkoniyatlari va yoshi bilan bog'liq jismoniy rivojlanish meyorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko'rsatadi; turli harakatchanlik faolligini uyg'un ravishda va maqsadli bajarishni biladi; turli hayotiy va o'quv vaziyatlarida mayda motorika ko'nikmalaridan foydalanadi; o'z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi; shaxsiy gigiyena malakalarini qo'llaydi; sog'lom turmush tarzi va ovqatlanish asoslarini biladi; xavfsiz hayotiy faoliyat asoslari qoidalarga rioya qiladi.

13	"Ijtimoiy-hissiy rivojlanish" sohasi kompetensiyalari	"Ijtimoiy-hissiy rivojlanish" sohasidagi o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganidan so'ng 6-7 yoshli bola: o'z "Men"i va boshqa insonlarning hayotiy faoliyat muhitidagi roli to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi; o'z hissiyotlarini boshqaradi va ularni vaziyatga mos ravishda ifodalaydi; o'zgalarning hissiyotlarini farqlaydi va ularga mos ravishda javob beradi; kattalar va tengdoshlar bilan vaziyatga mos ravishda muloqot qiladi; murakkab vaziyatlardan konstruktiv chiqish yo'llarini topadi.
14	"Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari" sohasi kompetensiyalari	"Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari" sohasidagi o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganidan so'ng 6-7 yoshli bola: nutqni eshitadi va tushunadi; o'z nutqida to'g'ri talaffuz, qulay grammatik shakllar va xilma-xil gap konstruksiyalaridan foydalanadi; ikkinchi tilni o'rganishga qiziqish namoyon qiladi; ikkinchi tilni egallash bo'yicha dastlabki bilimlarini ko'rsatadi; badiiy adabiyot asarlariga qiziqish namoyon qiladi; so'zning lug'aviy, bo'g'inli va fonetik tuzilishi to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi; turli ma'no shakllarini mustaqil ravishda tuzish va so'zlab berishni biladi; yozishning dastlabki malakalari va vositalaridan foydalanishni biladi.
15	"Bilish jarayonining rivojlanishi" sohasi kompetensiyalari	Bilish jarayonining rivojlanishi sohasidagi o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganidan so'ng 6-7 yoshli bola: bilim olishga faol qiziqishni namoyon etadi; o'quv va hayotiy faoliyat uchun axborotni mustaqil ravishda topadi va undan foydalanadi; predmetlar, voqealar va ko'rinishlar o'rtasidagi oddiy aloqalarni tushunadi va ularni yaxlit bir butunlik sifatida idrok qiladi; raqamlar, hisob-kitobni biladi va

		ularni hayotda qo'llaydi; makon, shakl va vaqtga mos ravishda ish tutadi; elementar matematik hisoblashlarni amalga oshiradi; atrof muhitdagi voqea-hodisalar va ko'rinishlarni kuzatadi hamda tadqiq qiladi; atrof muhitga nisbatan ehtiyotkorona va g'amxo'r munosabatni namoyon etadi.
16	"Ijodiy rivojlanish" sohasi kompetensiyalari	"Ijodkorlik" sohasidagi o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga yetganidan so'ng 6-7 yoshli bola: san'at va madaniyatga qiziqish namoyon qiladi; milliy an'analarni qadrlaydi va ularni kundalik hayotning bir qismi sifatida idrok etadi; san'atning muayyan turini afzal ko'rishini mustaqil ravishda ifodalaydi; olingan bilim va ko'nikmalardan turli hayotiy vaziyatlarda o'z ijodiy rejalarini tuzish va tatbiq qilish uchun foydalanadi; insonning dunyoni o'zgartirishdagi yaratuvchanlik rolini tushunadi.
17	Rivojlantiruvchi muhit	Maktabgacha ta'lim tashkilotining ko'rgazmali-rivojlantiruvchi muhiti mazmuni madaniy-tarixiy qadriyatlarga: milliy va mintaqaviy an'analar; tabiat, iqlimdan kelib chiquvchi xususiyatlarga mos bo'lishi lozim; muhit mazmuni birlamchi dunyoqarash asoslarini shakllantirish, bolaning muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuviga yordam berishi lozim.
18	Rivojlanish	Inson tanasi tuzilishi, ruhiyati va xulqida biologik jarayonlar hamda atrof muhit ta'sirida ro'y beradigan o'zgarishlar;
19	Rivojlanish sohasi	Bola rivojlanishidagi aniq bir yo'nalishlar;
20	Aqliy rivojlanish	Bolaning yoshi va hayotiy tajribasining ortishi hamda tarbiyaviy ta'sirlar bilan bog'liq holda uning fikrlash faoliyatida sodir bo'ladigan sifat va miqdor o'zgarishlari

21	Kichik soha	Sohaning kichik guruhlari. Asosiy sohalarining kichik sohasi rivojlanishning ma'lum bir tomonlarini o'z ichiga qamrab oladi va ularning aniq bir yo'nalishini ko'rsatib beradi.
22	Bilish jarayoni	Nazariya va amaliyotga bo'linadi. Nazariya yangi bilimni yangicha bilishni ifodalovchi tizimli fikrdir. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, formula, grafik, raqam va boshqalar. Nazariyada g'oya shakllanadi.
23	Bilish qobiliyati	O'quvchilar ta'lim jarayonining ishtirokchilari – o'qituvchi, ota-onalar, ta'lim muassasasining rahbarlari va tengdoshlari bilan muloqotga kirishish, ular bilan munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yishga yordam beradigan individual psixologik xususiyat
24	Kutilayotgan natija	Bolalarda kutilayotgan bilim, ko'nikma va malakalar ko'rsatkichi;
25	Bola tarbiyasining majmui	Ma'lum bir yosh davriga xos bo'lgan vazifalarni maqsadli bajarish uchun yetarli bo'lgan bolaning bilimi, ko'nikmasi va malakasi hamda qadriyatlar;
26	Davlat ta'lim standartlari	Davlat tomonidan ta'limning mazmuni va sifatiga nisbatan belgilanadigan talablar majmui;
27	Davlat ta'lim standartining maqsadi	Umumiy o'rta ta'lim tizimini mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalari hamda ilm-fan va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etish, ma'naviy barkamol va intellektual rivojlangan shaxsni tarbiyalashdan iborat.

28	Davlat ta'lim standartining vazifalari	Umumiy o'rta ta'lim mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablarni belgilash; milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar asosida o'quvchilarni tarbiyalashning samarali shakllari va usullarini joriy etish; o'quv-tarbiya jarayoniga pedagogik va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'quvchilari va bitiruvchilarining malakasiga qo'yiladigan talablarni belgilash; kadrlarni maqsadli va sifatli tayyorlash uchun ta'lim, fan va ishlab chiqarishning samarali integratsiyasini ta'minlash; ta'lim va uning pirovard natijalari, o'quvchilarning malaka talablarini egallaganlik darajasini tizimli baholash tartibini, shuningdek ta'lim-tarbiya faoliyati sifatini nazorat qilishning huquqiy asoslarini takomillashtirish; davlat ta'lim standartlari talablarining ta'lim sifati va kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan xalqaro talablarga muvofiqligini ta'minlash.
29	Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartining asosiy prinsiplari	O'quvchi shaxsi, uning intilishlari, qobiliyati va qiziqishlari ustuvorligi; umumiy o'rta ta'lim mazmunining insonparvarligi; davlat ta'lim standartining ta'lim sohasidagi davlat va jamiyat talablariga, shaxs ehtiyojiga mosligi; umumiy o'rta ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi; umumiy o'rta ta'lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi; umumiy o'rta ta'limning mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya texnologiyalariga asoslanilganligi;

		o'quvchilarda fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun tayanch va fanlarga oid umumiy kompetensiyalarni rivojlantirishning ta'minlanganligi; rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim sohasida meyorlarni belgilash tajribasidan milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda foydalanish.
30	Davlat ta'lim standarti quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:	Umumiy o'rta ta'limning tayanch o'quv rejasi; umumiy o'rta ta'limning o'quv dasturi; umumiy o'rta ta'limning malaka talablari; baholash tizimi.
31	Umumiy o'rta ta'limning tayanch o'quv rejasi	Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qitiladigan o'quv fanlari nomi, o'quv yuklamasining minimal hajmi hamda ularning sinflar bo'yicha taqsimoti belgilangan hujjat hisoblanadi. Tayanch o'quv reja umumiy o'rta ta'lim muassasalarining dars jadvalini ishlab chiqish uchun asos hisoblanadi. Tayanch o'quv reja umumta'lim fanlari bo'yicha belgilangan ta'lim mazmunini o'quvchiga yetkazish uchun ajratilgan o'quv soatlari (davlat ixtiyoridagi va maktab ixtiyoridagi soatlar) ning minimal hajmini belgilaydi. xalq ta'limi bosh boshqarmasi va viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalarining ruxsati bilan umumiy o'rta ta'lim muassasalarining pedagogik kengashlariga dars jadvalini tuzishda tayanch o'quv rejadagi umumiy soatlar hajmidan oshmagan holda, ma'lum bir fanlarni chuqurlashtirib o'qitish maqsadida 15 % gacha o'zgartirish kiritish huquqi beriladi.

32	Umumiy o'rta ta'limning o'quv dasturi	Tayanch o'quv rejaga muvofiq o'quv fanlarining sinflar va mavzular bo'yicha hajmi, mazmuni, o'rganish ketma-ketligi va shakllantiriladigan kompetensiyalari belgilangan hujjat hisoblanadi. O'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.
33	Umumiy o'rta ta'limning malaka talablari	Umumta'lim fanlari bo'yicha ta'lim mazmunining majburiy minimumi va yakuniy maqsadlariga, o'quv yuklamalari hajmiga hamda ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablardan iborat bo'lib, u quyidagilardan tashkil topadi: bilim — o'rganilgan ma'lumotlarni eslab qolish va qayta tushuntirib berish; ko'nikma — o'rganilgan bilimlarni tanish vaziyatlarda qo'llay olish; malaka — o'rganilgan bilim va shakllangan ko'nikmalarni notanish vaziyatlarda qo'llay olish va yangi bilimlar hosil qilish;
34	Malaka talablari	Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat ta'lim standartlarining negizi hisoblanadi va standartlashtirishning umumta'lim fanlarini o'rganishning bosqichlarini, o'quv fanlari bo'yicha ta'lim mazmuni va malaka talablarining tuzilishini belgilaydi.
35	Baholash tizimi	Davlat ta'lim standarti bo'yicha umumiy o'rta ta'limning malaka talablarini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi darajasini hamda umumiy o'rta ta'lim muassasasining faoliyati samaradorligini aniqlaydigan mezonlar majmuidan iborat.

36	Boshlang'ich ta'lim (1-4-sinflar)	Ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko'nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan umumiy o'rta ta'limning asosiy bosqichlaridan biri hisoblanadi.
37	Integratsiya	Bola ta'limi va rivojlanishidagi mazmun tarkibiy qismlari o'rtasidagi bog'liqlik.
38	Inklyuziv ta'lim	Bolalarning alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda ta'lim va tarbiya olinishini teng ta'minlovchi jarayon.
39	Refleksiv faoliyat	Bolada o'z tushunchalari va xatti-harakatlarini anglash va mustaqil tahlil qilishi asosida xulosalar shakllanishi jarayoni.
40	"Men" konsepsiyasi	Bolaning o'zi haqidagi anglangan tasavvurlari tizimi, uning refleksiv faoliyatining bir qismi.
41	Bolaning ruhiy jihatdan rivojlanishi	Murakkab, oliy psixik funksiyalarning genetik jihatdan aniqlangan, turli xil tashqi omillar ta'sirida aqliy funksiyalarning (ongli) yetuklikka erishishi.
42	Diagnostika	Bu shaxsiy, ruhiy, jismoniy holatning aniq yo'nalishi bo'lib, uning yordamida ta'lim-tarbiyaning ko'rsatkichlari aniqlanadi.
43	Intellekt	Bu egallangan bilimlar, tajribalar va ularni keyinchalik ham oshirib borish va aqliy faoliyat davomida qo'llash imkoniyatlarining majmuasidir. Insonning intellektual sifatлари uning qiziqishlari doirasi, bilimlarining hajmi bilan o'lchanadi.

44	Tafakkur (arabcha – fikr yuritish, o'ylash, fikrlash)	Obyektiv voqelikning tasavvur, tushuncha va muhokamadagi faol in'ikos jarayoni, insonning fikrlash qobiliyati. Nutq tafakkur bilan bevosita bog'liqdir. Tafakkur intellektning faol funksiyasi bo'lib, mantiq qonunlariga ko'ra rivojlanadi. Analiz, sintez, solishtirish, fikr yuritish va xulosa chiqarish kabi fikrlash operatsiyalari mustaqil kategoriyalardir, ammo bular intellektual imkoniyatlar, tajriba va bilimlar asosida amalga oshiriladi. Tafakkur bu harakatdagi intellektidir.
45	Sezgi	Oddiy psixik bilish jarayoni hisoblanib (predmetning birorta tashqi xususiyatlarini: shakli, hidi, ta'mi va boshqalar), moddiy qo'zg'atuvchilarning muayyan retseptorlarga bevosita ta'sir etishi orqali real olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini va shuning bilan birga, inson organizmining (uning a'zolarining) ichki holatlarini aks ettirishdan iborat bilishning dastlabki bosqichidir.
46	Idrok	Tirik organizmning ma'lumotlarni qabul qilib, qayta ishlash jarayoni bo'lib, organizmga obyektiv reallikni aks ettirish va tashqi olamdagi yangdan-yangi vaziyatlarni baholab, shunga ko'ra harakat qilish imkonini beradi.
47	Tasavvur (arabcha – o'ylash, xayol qilish, ko'z oldiga keltirish; o'ylab zehnda gavdalantirish)	Narsa, hodisa va shular kabi haqida inson ongi-xayolidagi ma'lumot, bilim, tushuncha; shunday ma'lumot, tushuncha, bilim shakllanishining manbai sifatidagi ong, xayol.
48	Tushuncha	Narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilarini aks ettiruvchi fikrdir.
49	Nutq (arabcha – so'zlash, nutq, gapirish qobiliyati)	Tilning fikr ifodalash va almashish jarayonlarida amal qilishi; so'zlovchining til vositalaridan foydalanish jarayoni va shu jarayonning hosilasi.

50	Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik (RRS)	Bu aqliy yetishmovchilikning cheklangan shakli bo'lib, shaxsiy yetuklik, kognitiv sohaning qo'pol buzilishi, psixikaning umumiy yoki alohida funksiyalarining (motor, sensor, nutqiy, hissiy, irodaviy sohalar) vaqtinchalik orqada qolish sindromi hisoblanadi.
51	Ontogenez	Insonning butun umr sikli, ya'ni tug'ilgandan to o'lingacha bo'lgan davrlar ichiga antinatal (tug'ilguncha) va postnatal (tug'ilgandan keyingi) davrlarga farqlanadi.
52	Irsiyat	Organizmning o'z belgilari va xususiyatlarini kelgusi avlodlarga o'tkazish, ya'ni organizmlarning o'ziga o'xshash nasllarni bunyod etish xossasi. Irsiyat tufayli avlodlararo moddiy va funksional izchillik ta'min etiladi.
53	Endogen	Xromosoma kasalligi, nasliy kasallik yoki kasallikka nasliy moyilliklar, ularning patogenezi ichki, genetik mexanizmlarga bog'liq bo'lgan noaniq etiologiyali psixik kasalliklardir.
54	Ekzogen	Bu kasalliklarda etiologik omil tashqi muhitdan ta'sir qiladi va organizm bilan o'zaro ta'siridan uning zararlanishiga olib keladi.
55	Psixogen	Bunda sabab omil bo'lib mikroijtimoiy (konflikt) ziddiyat, turli kuch va davomiylikdagi psixik jarohatlanishlar hisoblanadi.
56	Somatogen (simptomatik)	Bunda psixik kasallik sababi somatik kasallik hisoblanadi. Somatik kasallik organizm ichki muhitini o'zgartiradi va bu muhit miya uchun patogen bo'lib uning turli xil buzilishlariga olib keladi.

57	Zahm kasalligi	Jinsiy yo'llar orqali yuqadigan kasallik bo'lib, bu infeksiya tanaga tushganida, immun javob, spetsifik va nospetsifik antitela mahsulotlariga ko'ra kelib chiqadi. Homiladorlik davrida zahm kasalligi davolanmagan holatlarda kasallikni homilaga berilishi 70-100 % tashkil qiladi, homiladorlikning uchdan bir qismi o'lik homila tug'ilishi bilan tugaydi.
58	Asfiksiya	Organizmida kislorod yetishmay karbonat angidrid ko'payib ketishi natijasida paydo bo'ladigan kasallik holati. Asfiksiya hayotda turlicha holatlarda kechadi.
59	Infantilizm	Kattalarda ilk bolalik davriga xos bo'lgan morfologik, fiziologik va psixologik xislatlarning saqlanib qolishi bilan ifodalanadigan klinik sindrom. Bolaning umumiy harakatlari, qiziqishlari o'z yoshiga mos bo'lmay, balki birmuncha o'zidan yosh bolalarni eslatadi.
60	Affektlar	Kuchli darajadagi hissiy o'zgarishlar affekt deyiladi. To'satdan paydo bo'lib, qisqa muddat davom etuvchi, lekin ancha jadal hissiyotdir. Qahr, g'azab, ajablanish, xursandchilik affektlari bo'lishi mumkin.
61	Hissiyot – iroda sohasining rivojlanmaganligi	Bunda ba'zan bilish jarayonlarining rivojlanmaganligi birga keladi. Ba'zan esa bilish jarayonlarining buzilishi kuzatilmasligi mumkin. Bunday holatlarni tibbiyot xodimlari qoldiqli va qoldiqsiz "psixo-fizik infantilizm" deb qo'llaydilar.
62	Astenik (grek. Asthenikos – kuchsiz, zaif, og'riqli)	Boshqalardan tana tuzilishining uzunligi, bosh suyagi va yuz cho'zinoq, juda ham ozg'in ko'rinishga egaligi bilan ajralib turadigan odam. Asteniya - shaxsiyatida astenik buzilishi bo'lgan odam.

63	Serebrasteniya (lot. cerebrum - bosh miya + qadimgi grek. asthenikos - kuchsizlik)	Organik psixosindromning ko'rinishlaridan biri. Bunda astenik holatlar bilan birga bosh og'rig'i, bosh aylanishi, xotiraning biroz zaiflashishi, intellektual-mnestik faoliyatning sezilarli darajada tushib ketishi, vegetativ (nerv sistemasi) kasalliklar bilan birga tavsiflanadi.
64	Ensefalopatiya	Yallig'lanish bilan bog'liq bo'lmagan, bosh miyada qon aylanishining surunkali buzilishi bo'lib, aksariyat hollarda insult rivojlanishi bilan kechishi mumkin. Ensefalopatiyada oliy nerv sistemasi faoliyatini buzilishi kuzatiladi.
65	Minimal bosh miya disfunktsiyasi (MBMD)	Bolalik davridagi neyropsixologik kasalliklarning keng tarqalgan shakli bo'lib, u xulq-atvor muammosi emas, yomon ta'lim natijasi emas, balki faqat maxsus diagnostika natijalari asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan tibbiy va neyropsixologik tashxisdir.
66	Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning konstitutsional shakli	Bu shaklda garmonik, psixik va psixo-fizik infantilizm asosiy o'rinni egallaydi (parsial xarakterdagi, psixik turg'un bo'lmaganlar). Bu turdagi bolalar o'zlaridan bir necha yosh kichik bo'lgan bolalar sifatida rivojlanishiga to'g'ri keladi.
67	Parsial xarakter	Ba'zi psixik funksiyalar faoliyati qo'pol buzilgan bo'lsa, ba'zilari yaxshi saqlangan bo'lishi mumkin.
68	Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning somatogen shakli	Bu shakl asosan surunkali infeksiyalar, allergik holatlar, turli ichki kasalliklar (ichki a'zolar, ayniqsa, yurak kasalligi) natijasida kelib chiqadi. Ruhiv rivojlanish susayishining bu turida asosiy rolni turg'un asteniya o'ynaydi, ya'ni bolalarda tez charchash, umumiy ruhiy tonusning pastligi ko'rinadi.

69	Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning psixogen shakli	Asosan hissiy iroda sohasining buzilishi, yetarli pedagogik sharoitning bo'lmashligi natijasida kelib chiqadi. Atrof-muhitning bolaga erta yoshligidan boshlab salbiy ta'sir qilishi natijasida bola ruhiyatining o'zgarishi xosdir. Ammo, bu shakldagi ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni pedagogik qarovsiz bolalardan ajratib olish zarur.
70	Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning serebral-organik shakli	Ruhiv rivojlanishi sustlashganlikning ushbu shakli polimorfik rivojlanish anomaliyaga ko'ra, asosiy o'rinni egallaydi. Serebral-organik shakl yuqorida tavsiflangan boshqa shakllarga qaraganda hayotda ko'proq uchraydi, ko'rincha hissiy-irodaviy sohada ham, kognitiv faoliyatda ham buzilishlarning doimiyligi va jiddiyligi bilan kechadi.
71	Polimorf (yunoncha – polys - ko'p va morphe - ko'rinish, belgi)	Ko'p qirrali, ko'p, belgisi, turli xil ma'nosini bildiradi.
72	Serebral-endokrin infantilizm	Bunda asosan ichki sekretsiya bezlari faoliyati buzilgan bo'ladi. Buning natijasida bolalarda nevropatiyalar, hissiy holatlarning rivojlanmasligi yuzaga keladi. Bunday hollarda uyquning buzilish, ishtahaning yo'qolishi, dispepsiya holatlariga moyillik yuzaga keladi.
73	Dispepsiya sindromi	Bu oshqozon-ichak sohasining turli kasalliklari va ularning chegara bosqichlariga xos bo'lgan ovqat hazm qilishning buzilishi va alomatlari. Ovqat hazm qilish buzilganda, umumiy nom bilan birlashtirilgan sindrom paydo bo'ladi - bu oshqozon dispepsiyasi. Bunga quyidagilar kiradi: yutish bilan bog'liq muammolar: ko'ngil aynishi va qayt qilish; oshqozon osti og'rig'i; oshqozon qurillashi; oshqozon damlashi, ich ketish; qabziyat va hokazo...

74	Affektiv buzilishlar	Kayfiyatning sababsiz o'zgarib turishi, agressiv ishlarga moyilligi bilan xarakterlanadi; psixik faoliyatning qisqa muddatli buzilishi bo'lib, sababsiz yoki adekvat bo'lmagan sabab tufayli yuzaga keluvchi jo'shqin hissiy reaksiyadir.
75	Nevroz	Asabiylik - uzoq davom etgan ruhiy iztiroblar natijasida nerv sistemasi faoliyatining buzilishidan kelib chikadigan asabiy, ruhiy kasalliklar; o'zaro yaqin funksional ruhiy kasalliklar (nevrazeniya, isteriya, psixoasteniy), emotsional yoki aqliy jihatdan toliqish natijasida, ko'pincha infeksiya va boshqa kasalliklar ta'sirida yuzaga keladi.
76	Amneziya (yun. a - inkor qo'shimchasi va mneme - xotira, es)	Xotiraning buzilishi; bo'lib o'tgan voqea va kechinmalarni eslay olmaslik yoki chala eslash. Amneziyaga bosh miyaning shikastlanishi, tutqanoq, qattiq ruhiy iztirob va boshqalar sabab bo'ladi.
77	Emotsional buzilishlar	Psixik buzilishlarda katta o'rin egallab, juda turli-tumandir. Hissiy buzilishlar ham kasallik boshlanishi, ham rivojlanishi bosqichida uchray, xavf, qo'rquv affekti, kayfiyatning pasayishi, depressiya va ko'tarinki kayfiyat ko'rinishida namoyon bo'ladi.
78	Psixologik buzilishlar	Aqliy faoliyatga bo'lgan qiziqishlarning pastligi, o'qishga salbiy munosabatda bo'lish, yolg'on gapirish, jinoyatchilikka moyillik kabi salbiy - shaxsiy xislatlar kuzatiladi.
79	Epilepsiya	Bosh miyaning surunkali kasalligi bo'lib, paroksizmal ravishda paydo bo'ladigan turli xildagi talvasali va sensor tutqanoqlar sifatidagi buzilishlar, shuningdek, psixikaning zo'rayib boradigan psixik ezilish ekvivalentlari bilan ta'riflanadi.

80	Ruhiiy rivojlanishi sustlashganlik holatida birlamchi nuqsonlar	Bosh miya peshona qismining o'z vaqtida "pishib" yetilmaganligi natijasida psixologik, kognitiv-bilish jarayonlarining rivojlanish tezligi, surati sekinlashgan buzilishi tushuniladi.
81	Ikkilamchi nuqson	Asosan, birlamchi nuqsonlarning chuqurligiga, jarohatning yuz bergan vaqtiga ko'p jihatdan bog'liq. Ikkilamchi nuqsonlar bevosita ruhiy rivojlanishi sustlashgan bola shaxsidagi xulq - atvorning turli xil salbiy o'zgarishlaridir.
82	Yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan zona	Ma'lum ta'lim-tarbiya, taraqqiyot bosqichlaridan keyingi rivojlanish darajasi tushuniladi. L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, ta'lim-tarbiya taraqqiyotdan oldinda boradi. Taraqqiyot, rivojlanish esa ta'lim-tarbiyadan keyin boradi. Shu sababli ta'lim-tarbiyani bolaning "erishilgan" taraqqiyot darajasiga asoslanib emas, balki bolaning "Yaqin vaqtlarda rivojlanishi mumkin bo'lgan darajaga" asoslanib tashkil qilish lozim.
83	Psixologik rivojlanma-ganlikning organik o'zaro bog'langanligi	Tadqiqotchilarning aksariyati psixologik rivojlanmaganlikning organik o'zaro bog'langanligi faktini bolaning psixologik rivojlanmaganligini aniqlashning zaruriy komponenti deb hisoblashadi. Aynan ruhiy rivojlanishi sustlashganlik holatida bosh miyaning jiddiy organik jarohat olganligi shart qilib qo'yilmaydi.
84	Inersiya	Jismlarning tashqi ta'sir bo'lmasa, tinch yoki tekis harakatdagi holatini saqlash xususiyati.
85	Stereotip	Qolip, andoza, shablon. Stereotipik - psixologik kasalliklarda bir xil so'z, harakat faoliyat va shu kabilarning g'ayriixtiyoriy takrorlanishi.

86	Aqli zaiflik	Bu bosh miyadagi turli xil jarohatlar tufayli kelib chiqadigan psixika rivojlanishining buzilishi, ya'ni turg'un buzilishi (o'zgartirib bo'lmaydi), chunki bu tug'ma yoki bola hayotining ilk davrida (nutq shakllangunga qadar) yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Aqli zaiflik 2 xil termin bilan izohlanadi: birinchisi - oligofreniya (grekcha oligos – kam va phren – aql, aqli zaiflik tug'ma yoki erta bolalik davrida orttirilgan bo'lishi mumkin), ikkinchisi - demensiya.
87	Oligofreniya	Bu perinatal va tug'ruqdan keyingi erta bolalik davrlarida miyaning organik shikastlanishi natijasida bolalarda kognitiv faoliyatning turg'un pasayishi bilan ifodalangan aqli zaiflikning bir ko'rinishi.
88	Demensiya	Miyaning organik kasalliklari (masalan, meningoensefalit, mikrotsefaliya, gidrotsefaliya, bosh miyaning qattiq lat yeyishi (sotryaseniya olishi) va boshqalar) natijasida ham kelib chiqishi mumkin. Demensiya davrida bolaning har tomonlama rivojlanishi inqirozga uchraydi. Ba'zi hollarda tibbiy davolanish yordamida ushbu jarayonni biroz sekinlashishiga erishish mumkin.
89	Pedagog (grekcha – boshqaruvchi; bola yetaklovchi)	Pedagogika mutaxassisi; bolalar va yoshlarni tarbiyalash va o'qitish bilan shug'ullanuvchi, shu soha bo'yicha maxsus tayyorgarlikka ega bo'lgan shaxs.
90	Bola yutuqlari xaritasi	Pedagog, psixolog (tarbiyachi) bola yutuqlari xaritasini yiliga kamida 3 marta to'ldiradi va erishilgan natijani tegishli belgi (✓) bilan belgilaydi. Kuzatuv rivojlanishning barcha sohalari bo'yicha olib boriladi. Agar u yoki bu bilim olish sohasida indikator «ishlamasa», pedagog (tarbiyachi) daftar hoshiyalariga tegishli belgilar qo'yishi lozim.

		Bu bola rivojlanishini kuzatish kundaligini yuritishda yordam beradi. Mazkur tashxis (diagnostika) asosida pedagog (tarbiyachi) ruhshunos (psixolog), logoped, jismoniy tarbiya bo'yicha yo'riqchi va boshqalar bilan hamkorlikda bolaning yutuqlarini ajratadi, shuningdek, ta'lim sohalarini o'zlashtirishning salbiy tomonlarini aniqlaydi. Olingan natijalarga mos ravishda ta'lim jarayoniga tuzatishlar kiritiladi, shuningdek, individual ish rejalashtiriladi va uni amalga oshirish borasidagi vazifalar belgilanadi. O'quv yili oxirida (odatda may oyida) ushbu xarita bo'yicha yakuniy kuzatuv o'tkaziladi.
91	Kompensatsiya (lotincha – o'rnini to'ldirish, qoplash)	Meyoriy holatdan og'ishlarning o'rnini qoplash; kompensatsiyalanish – organizmda buzilgan organlarning birmuncha tiklanishi, nuqson o'rnini to'ldirish.
92	Anamnez (yunoncha – anamnesis - eslash)	bemorning hayot sharoiti va kasallik tarixi haqida so'rab to'planadigan ma'lumotlar.
93	Artikulyatsiya	Nutq jarayonida talaffuz organlari: lab, jag', tilning turlicha harakati.
94	Shaxs	Bu ijtimoiy va biologik omillarni o'z ichiga olgan murakkab psixologik tuzilishga ega individ.
95	Shaxs	Bu rivojlangan odatlar va afzalliklar yig'indisi, psixologik munosabatlar va hayotiy faoliyati, ijtimoiy-madaniy tajriba va olingan bilimlar, kundalik xatti-harakatlar, jamiyat va tabiat bilan aloqani belgilaydigan shaxsning psixofizik xususiyatlari to'plami.
96	Individuallik	Individning boshqalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o'ziga xosligi, qaytarilmasligi.
97	Ijtimoiylashuv	Inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayoni.

98	Shaxsning shaxslararo munosabati	Shu munosabatlar tizimining elementlaridan biri ekanligini bildiradi. Shaxslararo munosabat shaxs rivojlanishining, uning komil inson sifatida tarkib topishining asosi sifatida xizmat qiladi.
99	Shaxs faoliyati	Bu uning ichki va tashqi tendensiyalarining ijtimoiy hayotda namoyon bo'lish xususiyatlaridir.
100	Shaxs manfaati	Bu individ faoliyatining u yoki bu ehtiyojini qondirish bilan bog'liq yo'nalganligidir. Manfaatning 4 ta turi farqlanadi: 1. Munosabat manfaati. 2. Harakat manfaati. 3. Tayanch manfaati. 4. Yo'nalish manfaati.
101	Psixika	Yuksak darajada tashkil topgan materiya, miyaning funksiyasi bo'lib, uning mohiyati tuyg'ular, idrok, tasavvur, fikrlar, iroda va boshqalar ko'rinishida aks ettirishdan iborat.
102	Psixik holatlar	Psixik hayot shakllari, diqqat, hissiyot, iroda jarayonlariga aytiladi. Psixik holatlar (xushchaqchaqlik, zavqlanish, siqilish, ziyraklik, qat'iylik, tirishoqlik v.b.) shaxslarda ma'lum darajada barqaror bo'lib, ularning muayyan xususiyatiga ham aylanib qoladi.
103	Determinizm	Tabiat va jamiyatdagi barcha voqea – hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'lanishi haqidagi ta'limot.

**“Ruhiv rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish
va tarbiyalash” fanidan tuzilgan
TEST SAVOLLARI**

1. Hozirgi vaqtda umumta'lim maktablaridagi bolalarning ta'lim-tarbiya olishdagi o'zlashtira olmaslikning eng ko'p miqdorini, guruhini bolalar tashkil etadi?

- A) ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar
- B) pedagogik qarovsiz bolalar
- S) tayanch-harakat-apparatida kamchiliklari bo'lgan bolalar
- D) o'qish va yozish hamda hisoblash ko'nikmalarini o'zlashtirishda buzilishlari bo'lgan bolalar

2. Bolaning ruhiy jihatdan rivojlanishi bu - ... ?

- A) murakkab, oliy psixik funksiyalarning genetik jihatdan aniqlangan, turli xil tashqi omillar ta'sirida aqliy funksiyalarning (ongli) yetuklikka erishishi
- B) sensomotor va kognitiv sohalarning rivojlanishi
- S) psixologik bilish jarayonlarining yetuklikka erishishi
- D) his-tuyg'ular, iroda, xulq-atvor, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'ziga baho berish va hokazolarning shakllanishi

3. V.V.Lebedinskiy (2003) bolalarda oliy psixik funksiyalar rivojlanish buzilishlarining nechta asosiy turini ajratib ko'rsatgan?

- A) 6 ta
- B) 5 ta
- S) 7 ta
- D) 4 ta

4. “Ruhiv rivojlanishi sustlashganlik” termini kim tomonidan taklif qilingan?

- A) G.YE.Suxareva
- B) V.V.Lebedinskiy

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. “Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/4312785>
2. “Алохида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим-тарбия бериш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 13 октябрдаги ПҚ-4860-сон қарори. <https://lex.uz/docs/5044711>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 08 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси” ПФ-5847 Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида» ПФ-60-сон фармони. 28.01.2022.
5. “2024 yil – Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili” Davlat dasturi. T.: 2024.
6. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2019. 396-бет.
7. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию. – М.: Международная педагогическая академия. – 1994.
8. Аксенова Л.И. Социальная педагогика в специальном образовании. – М.: АCADEMA, 2001.
9. Астапов В.М. Введение в дефектологию с основами нейро – и патопсихологии. – М., 1994.
10. Бабкина Н.В. Психологическая готовность к школьному обучению детей с ЗПР // Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей / Под ред. С.Г. Шевченко. М.: АРКТИ, 2001.
11. Базиков М.В., Сиренина Н.Н. Основные принципы психо коррекционной работы в лечебно-воспитательном детско-

- подростковом коллективе. / Сб. Записки тюркских психологов. – Тверь, 1998. – с. 88–102.
12. Белопольская Н.Л. Коррекция эмоциональных реакций на неуспех у детей со сниженным интеллектом // Вопросы психологии. 1992. № 1. С. 24-28.
 13. Белопольская Н.Л. Оценка когнитивных и эмоциональных компонентов зоны ближайшего развития у детей с ЗПР // Вопросы психологии. – 1997. № 1. С. 12-18.
 14. Блинова Л.Н. Диагностика и коррекция в образовании детей с задержкой психического развития. – М., 2001.
 15. Бобровская Н.И. Развитие навыков сознательного (смыслового) чтения у учащихся с ЗПР / Бобровская Н.И. // Логопед. – 2019. – № 10. – С. 78-82.
 16. Гайфуллина, Ляля Кашфуллоевна. Организационно-методические условия обучения детей с задержкой психического развития на этапе основного общего образования / Л.К. Гайфуллина, Е.Н. Соломина // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. – 2020. № 1. – С. 8-13.
 17. Готовность к школьному обучению детей с ЗПР шестилетнего возраста / Под ред. В.И. Лубовского, Н.А. Цыпиной. – М., 1998.
 18. Гриншпун Б.М. Логопедия. – М., 2009.
 19. Гуткина Н.И. Диагностическая программа по определению психологической готовности детей 6–7 лет к школьному обучению. – М., 1993.
 20. Демьянов Ю.Г. Диагностика психических нарушений: Практикум. – М.: Сфера, 2004.
 21. Деревянкина Н.А. Психологические особенности дошкольников с задержкой психического развития: учеб. пособие / Н.А. Деревянкина; науч. ред. Е.Н. Корнеева; рец. Н.В. Ключева, О.К. Брагина. Ярославль, 2003.
 22. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей / Под ред. С.Г. Шевченко. – М., 2001.
 23. Дмитриева Е.Е. Коммуникативно-личностное развитие детей дошкольного и младшего школьного возраста с легкими формами психического недоразвития: дис. ... д-ра психол. наук. / Е.Е.Дмитриева – Н.Новгород, 2005. – 366 с.

49. Ульяновская У.В. Шестилетние дети с задержкой психического развития. -М.: Педагогика, 2006. С. 134-173.
50. Ушинский К.Д. Воспитание внимания / К.Д. Ушинский. – Москва // Возрастная и педагогическая психология: хрестоматия: для студентов высших педагогических учебных заведений / Сост. И.В.Дубровина, А.М.Прихожан, В.В.Зацепин. – Москва: Академия, 2001. – с. 125-130. – (Высшее образование).
51. Фаина Г.В. Диагностика и коррекция задержки психического развития детей старшего дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие / Г.В. Фаина. - Балашов: «Николаев», 2004. - 68 с.
52. Шарова Ю.И. Содержание психокоррекционных занятий для обучающихся с задержкой психического развития / Шарова Ю.И. // Коррекционная педагогика: теория и практика. - 2019. - № 4. - С. 49-66.
53. Шевченко С. Г. Подготовка к школе детей с задержкой психического развития.- М.: Школьная пресса, 2003.
54. Шешукова, Н.Н. Особенности межличностных отношений со сверстниками младших подростков с задержкой психического развития, обучающихся в разных педагогических условиях / Н.Н.Шешукова: дис. ... канд. психол. наук. – Н.Новгород, 2009. – 248 с.
55. Шутова, Н.В. Интегрированное психическое развитие проблемных детей старшего дошкольного возраста средствами музыкального воздействия / Н.В.Шутова: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. - Н.Новгород, 2009. - 49 с.

Интернет – ресурслари:

56. <https://mosi.ru/ru/conf/articles/psihologo-pedagogicheskie-osobennosti-soprovozhdeniya-detey-s-ogranicheniyami>
57. <https://cribs.me/spetsialnaya-korreksionnaya-pedagogika/obuchenie-i-vospitanie-detei-s-narusheniem-intellekta-umstvenno-otstalykh>
58. <https://studopedia.org/1-108881.html>
59. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/12948-ruhiy-rivojlanishi-sustlashgan-bolalar>

MUNDARIJA

Kirish so'zi.....	3
-------------------	---

I BOB. «RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNI O'QITISH VA TARBIYALASH» O'QUV FANINING UMUMIY MASALALARI. FANGA OID ASOSIY TUSHUNCHALAR..... 6

1.1. «Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash» o'quv fanining maqsadi, vazifalari va predmeti.....	6
1.2. Bolalarda ruhiiy rivojlanish susayishi muammosining yuzaga kelishi.....	27
1.3. Ruhiiy rivojlanishning susayish sabablari va klinik xarakteristikasi	40
1.4. Kliniko-psixologik belgilariga ko'ra ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalar shakllari	52

II BOB. RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK O'ZIGA XOSLIKLARI 63

2.1. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan balalarda oila sharoitida sog'lom turmush ko'nikmalarini shakllantirishning korreksion pedagogik xususiyatlari	63
2.2. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni ularga o'xshash turlardan ajratish	76
2.3. O'quv faoliyatida ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarning psixologik xususiyatlari	102
2.4. Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan kichik maktab yoshidagi o'quvchilar shaxsining xususiyatlari va rivojlantirish usullari	172

Glossariy	196
“Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash” fanidan tuzilgan test savollari	217
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	226

XAMRAYEVA IRODA SAYFULLAYEVNA

RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN BOLALARNI O'QITISH VA TARBIYALASH

O'quv qo'llanma

“Pages print” nashriyoti
Toshkent – 2025

Nashr uchun mas'ul: **B. Mavlonov**
Muharrir: **O'. Namozova**
Badiiy muharrir: **F. Sobirov**
Dizayner-sahifalovchi: **L. Abdullayev**

Nashriyot ro'yxat raqami № 263082. 25.04.2024-y.
Bosishga ruxsat etildi: 16.01.2025.
“Cambria” garniturası. Qog'oz bichimi: 60x84 1/16
Nashriyot bosma tabog'i 13,4. Adadi 100 nusxa.
Toshkent shahri, Olmazor tumani,
Chimboy ko'chasi, 8-uy.

«Pages Print»MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent, Olmazor tuman, Chimboy ko'chasi, 8-uy.

Xamrayeva Iroda Sayfullayeva,
defektolog, oligofrenopedagog.

Oliy ta'lim tizimida azmu shijoati, bunyodkorlik salohiyati bilan o'z hissasini qo'shib kelayotgan yosh mutaxassislardan biri I.S.Xamrayevani kiritish mumkin.

I.S.Xamrayeva ilm-fan, ma'naviyat va ma'rifat sohasida olib borilayotgan islohatlar mazmuni, ta'lim islohotlarini tez o'zlashtira oldi hamda ijobiy o'zgarishlarni hayotga tatbiq etish uchun qizg'in ilmiy faoliyat olib bormoqda. U ilmiy faoliyati jarayonida o'zining yuksak pedagogik mahoratga ega ekanligini namoyish qilish bilan birga, bir qancha o'quv qo'llanmalar muallifi hamdir.

"Ruhiiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash" nomli o'quv qo'llanma I.S.Xamrayevaning ilmiy-ijodiy faoliyatidan yana bir namuna desak, mubolag'a bo'lmaydi.

ISBN 978-9910-8938-4-1

9 789910 893841

OKUMA GÜÇLÜKLERİNE ERKEN MÜDAHALE

EDİTÖRLER

DOÇ. DR. ARZU DOĞANAY BİLGİ - PROF. DR. EMİNE RÜYA ÖZ

Sevgili Okurlar,

Okuma, yaşamımızda temel bir beceridir. Ancak bazı çocuklar için bu edinmek veya geliştirmek biraz daha fazla çaba gerektirebilir. güçlükleri, bireyin öz saygısını ve öz güvenini etkileyebilir, akademik zorlaştırabilir ve hayatın çeşitli alanlarında birçok soruna yol açabilir. Erken müdahale ve doğru yaklaşımlarla bu güçlüklerin üstesinden gelebiliriz. Günümüzde artık okul öncesi dönemde okuma güçlüklerine temel olarak alanlar ve zorluklar bilinmekte ve eğitsel tedbirler alınabilmektedir.

Türkiye'de okuma güçlükleri ile ilgili bazı araştırmalar mevcuttur. Okuma güçlüklerini tüm bileşenleri ile ele alan bir kitaba olan ihtiyaç, *Okuma Güçlüklerine Erken Müdahale* kitabını alana kazandırmayı amaçlamıştır. Bu kitap, tam da bu noktada okuma yazma sürecinin temel taşları olarak çocukların okuryazarlık yolculuğuna güçlü adımlarla başlamalarına yardımcı olmayı amaçlar.

Kitabın içeriği, okuma güçlükleriyle başa çıkmak için güçlü bir temel oluşturmanıza yardımcı olacak bilgileri ve stratejileri sunmaktadır. Bu kitap, okul öncesi dönemde okuma güçlüklerini oluşturan zorlukları ve bu zorlukları okuma becerilerini nasıl etkileyeceklerini fark etmenin yanı sıra erken müdahalenin neden bu kadar kritik olduğu anlaşılacaktır. Alanında birbirinden değerli kitap bölümü yazarlarımızla erken dönem okuma güçlükleri alanında bilim insanlarımıza ve öğretmenlerimize yardımcı olacağını düşünüyoruz.

